

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Muhammed bin Hâvendşâh
bin Mahmûd Mîrhând

HÂREZMŞÂHLAR

RAVZATU'S-SAFÂ

(HÂREZMŞÂHIYÂN)

Muhammed bin Hâvendşâh
bin Mahmûd Mîrhând

TERCÜME VE NOTLAR
ERKAN GÖKSU

HÂREZMŞÂHLAR

Kronik

HÂREZMŞÂHLAR
Ravzatu's-Safâ (Hârezmşâhiyân)

MUHAMMED BİN HÂVENDŞÂH BİN MAHMÛD MÎRHÂND

KRONİK KİTAP: 309

Asya Tarihi Dizisi: 31

TERCÜME VE NOTLAR

Erkan Göksu

YAYIN YÖNETMENİ

Adem Koçal

EDİTÖR

Can Uyar

KAPAK TASARIMI

Kutan Ural

MİZANPAJ

Kronik Kitap

1. Baskı, Haziran 2022, İstanbul

ISBN

978-625-8431-58-2

KRONİK KİTAP

Şakayıklı Sk. N°8, Levent

İstanbul - 34330 - Türkiye

Telefon: (0212) 243 13 23

Faks: (0212) 243 13 28

kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com

f t k kronikkitap

BASKI VE CİLT

Optimum Basım

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1

34295 K. Çekmece / İstanbul

Telefon: (0212) 463 71 25

Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI

Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

HÂREZMŞÂHLAR

RAVZATU' S - SAFÂ

(HÂREZMŞÂHİYÂN)

Muhammed bin Hâvendşâh
bin Mahmûd Mîrhând

TERCÜME VE NOTLAR
ERKAN GÖKSU

ERKAN GÖKSU

1976'da Malatya'nın Yeşilyurt ilçesinde doğdu. İlkokulu Yeşilyurt Atatürk İlkokulu, ortaokulu Malatya Atatürk Ortaokulu ve Liseyi Malatya Ş.K.Ö. Endüstri Meslek Lisesi'nde okudu. 1994 yılında girdiği Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1998'de mezun oldu. 1999'da Kırıkkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı, bir yıl sonra ise aynı üniversitenin Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2004 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı *Türk Kültüründe Silah* konulu tezle Yüksek Lisans'ını tamamladı. Aynı yıl, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora yapmak üzere görevlendirildi. 2008 yılında Prof. Dr. Reşat Genç danışmanlığında hazırladığı *Türkiye Selçuklularında Ordu* konulu tezle doktorasını tamamladı. 2009 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalına Yardımcı Doçent olarak atandı. 2013 yılında Ortaçağ Doçenti unvanını aldı. 2015 yılı içerisinde 6 ay süre ile Ardahan Üniversitesi İnsani İlimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde görev yaptı. Aynı yıl içerisinde Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışmaya başladı. 2019 yılında profesör kadrosuna atanan hâlen aynı üniversitede görev yapmaktadır. Göksu, evli ve iki çocuk babasıdır.

2011 yılında *Türk Tarih Kurumu 80. Yıl Bilim ve Teşvik Ödülü*'ne, 2012 yılında ise *Türk Ocağı 100. Yıl Ziya Gökalp İlim Teşvik Armağanı*'na layık görülen Erkan Göksu, 2021 yılında Türk Tarih Kurumu Asli Bilim Kurulu Üyeliği'ne seçilmiştir. Göksu'nun başta Selçuklu tarihi olmak üzere Ortaçağ Türk tarihinin muhtelif konuları hakkında yazılmış birçok kitabı, tercümeleleri ve bilimsel dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Göksu'nun başta Selçuklu tarihi olmak üzere Ortaçağ Türk tarihinin muhtelif konuları hakkında yazılmış birçok kitabı, tercümeleleri ve bilimsel dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

*Eserlerimiz bize delâlet etmektedir;
Öyleyse bizden sonra eserlerimize bakın...*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
MÜELLİF VE ESER HAKKINDA	15
Mîrhând ve <i>Ravzatu's-Safâ</i>	15
TERCÜME	
Hârezmşâhların Ortaya Çıkışı ve Onların Hükûmeti	25
Kutbu'd-dîn Muhammed bin Nûştegin	26
Hârezmşâh Atsız	28
Atsız'ın Harekete Geçışı ve İsyanı	31
Zâhid Âhûpûş'un Şefâati	39
Cend'in Fethi	40
Sultan Sencer'in Ülkesini Ele Geçirme Ümidi	43
Îl Arslan bin Atsız	47
Sultanşâh bin Îl Arslan	51
Tekiş'in Saltanat Tahtına Oturması	52
Nişâbûr Hâkimi Melik Müeyyed'in Öldürülmesi, Melike Terken ve Sultanşâh'ın Tekiş'ten Kaçması	53
Sultanşâh'ın Karahıtây Padişahının Huzuruna Gitmesi, Tekiş Han'ın Üzerine Ordu Çekmesi, Hârezm Hududundan Horâsân Tarafına Yürümesi	55
Sultan Tekiş	61
Şâdiyâh'ın Ele Geçirilmesi, Tekiş Han'ın Râdgân'da Saltanat Tahtına Oturması, Sultanşâh bin Îl Arslan'ın Sonu	61
Radeğân Otağında/Çayırında Tekiş'in Culûsu	62
Kardeşlerin Barışı	63
Kutlug İnanc'ın Irak'a Gitmek İçin Tekiş'i Daveti	64
Sultanşâh'ın Ölümü	65
Nişâbûr'da Kutbu'd-dîn Muhammed'in Hâkimiyeti	66

Tekiş Han'ın Irak'a Gitmesi ve O Sırada Meydana Gelen Bazı Hadiseler	66
Sencer Şâh bin Toganşâh'ın İsyanı, Onun Esir Edilmesi, Tekiş Han'ın Birkez Daha Irak'a Gitmesi ve Ondan Sonra Meydana Gelen Hadiseler	70
Kutlug İnanc'ın Öldürülmesi, Tekiş'in Irak Tarafına Ordu Çekmesi	71
Nâsırü'd-dîn Melikşâh'ın Ölümü	74
Alp Direk'in İsyanı	74
Tekiş'in Irak'a Ordu Çekmesi	76
İsmailiyye Kalelerine Ordu Çekmesi	78
Vezir Nizamülmülk Sadrü'd-dîn Mesud'un Öldürülmesi	79
Sultan Tekiş'in Ölümü	81
Sultan Muhammed'in Hârezmşâhlık Tahtına Oturması	82
Gûrluların Horâsân'a Ordu Çekmesi	83
Gûrluların Horâsân'a Yeniden Ordu Çekmesi	87
Sultan'ın Gûrlularla Savaşı	92
Sultan Şihâbü'd-dîn'in Bazı Memleketlerinin Hârezmşâh'a, Bazılarının da Onun Biraderzadesine Geçişi ve Onun Memleketleri	94
Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Mâverâû'n-nehr'e Gitmesi, Karahitây Ordusuyla Savaşı ve Muzaffer Olarak Geri Dönüşü	100
Otrar Hâkiminin İsyanı ve Azledilmesi	104
Sultan Osman'ın Evliliği	104
Sultan'ın Bir Kez Daha Türkistân Vilayetine Ordu Çekmesi	105
Harmîl'in Muhâlefeti ve Onun İş ve Hareketinin Sonu	109
Sa'dü'd-dîn'in İsyanı ve Öldürülmesi	113
Şehriyârın Adamlarının Firûzkûh ve Gazne'yle İlgilenmesi	114
Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Emîr Nâsır Li-dînillah'a Düşmanlığının Sebepleri	117
Atabeg Sa'd'ın Sultan Muhammed Hârezmşâh Tarafından Yenilmesi	123
Şeyh Şihâbü'd-dîn Sühreverdi'nin Elçiliği	126
Cengiz Han'ın Sultan'ın Memleketlerini Tahrip İçin Ordu Çekmesinin Sebebi, Sultan'ın Irak'tan Dönüşü ve Türkistân'a Gidişi	129
Bir Moğol Tâcirinin Kayır Han Vasıtasıyla Öldürülmesi	133
Cengiz Han'ın Otrar Hâkimini İstemesi	135
Sultan Muhammed'in Gününü Gün Etmesi	137
Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Cengiz Han'ın Gelişini Öğrenmesi	138
Moğollarla Sultan'ın İlk Karşılaşması	140
Savaştan Sonra Sultan Muhammed'in Semerkand Tarafına Dönmesi ve Kalabalık Ordularını Bölmesi	143
Sultan'ın Irak'a Dönüşü	146
Emirlerin Hârezmşâh'ı Öldürmek İçin Anlaşması	150

Sultan Hârezmşâh'ın Ye's ve Ümitsizliği	151
Hârezmşâh'ın Abeskun Adasına Kaçışı	157
Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Varisleri	163
Sultan Gıyâsü'd-dîn	165
Sultan Gıyâsü'd-dîn'in Barak Hacib'in Emriyle Öldürülmesi	169
Sultan Celâlü'd-dîn ve Onun Faaliyetlerinin Hulasası	170
Seyfû'd-dîn İğrak'ın Sultan Celâlü'd-dîn ile Anlaşmazlığa Düşmesi, Hüsrev Âfâk'ın O Tarafa, Celaletle Süslenmiş Şehriyâra Hareketi, Sultan'ın Sind Nehri'nde Geçışı ve Bazı Hind Memleketlerini İstilas	178
Sultan Celâlü'd-dîn'in Sind Suyu'ndan Geçışı	184
Sultan'ın Hindistan Memleketlerinden Bazılarını Ele Geçirmesi ve İki Yıl Sonra Oradan Kirmân'a Dönüşü	186
Sultan Celâlü'd-dîn'in Hindistan'dan Dönüşü	189
Sultan'ın Şiraz'a Gidişi, Oradan İsfahân ve Tebriz Civarına Yönelmesi, Bağdat Ordusuyla Arasındaki Savaş	191
Sultan Celâlü'd-dîn'in Bağdâd'a Yönelmesi	193
Kuştemur'un Ölümü	194
Muzaferüd-dîn Gökböri'nin Hilesi ve Sultan Celâlü'd-dîn'in Tedbiri	195
Sultan'ın Tebriz Tarafına Gidişi	196
Sultan'ın Gürcistan Tarafına Gitmesi, Şalva ve İvane'nin İhaneti, Diğer Bazı Olaylar, Haraplık ve Perişanlıktan Sonra Mülkün İmarı	200
Sultan'ın Gürcistan'dan Kirmân'a Gidişi	203
Sultan'ın Azerbaycan'a Dönüşü	205
Moğollar İle Savaş	206
Sultan'ın Bir Kez Daha Gürcistan'a Asker Çekmesi	209
Ahlat'ın Fethi	211
Sultan Celâlü'd-dîn'in Rûm ve Şâm Hâkimleriyle Savaşması, Hezimete Uğramasından Kısa Bir Süre Sonra Devletinin İnkırâzı	215
Sultan Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın Sonu	220
<i>HARİTALAR</i>	223
<i>KAYNAKLAR</i>	227
<i>İNDEKS</i>	233

ÖNSÖZ

Farsça tarih kitaplarının, genişlik ve kapsam bakımından en dikkat çekenlerinden biri, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*'dır. Timurlular dönemi müelliflerinden Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud Mîrhând (ö. 903/1498) tarafından kaleme alınan eser, yedi ciltten oluşmaktadır. Eserini hocası Ali Şîr Nevâî'ye ithaf eden Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*'yı İslâm dünyasında kendi zamanına kadar yazılmış olan tarih kitaplarının birçoğunu inceleyerek kaleme almıştır. Bu bakımdan Mîrhând'ın bizzat tanıklık ettiği dönemin anlatıldığı altıncı ve torunu Hândmîr tarafından yazıldığı bilinen yedinci cildi hariç, bir derleme mahiyetinde olduğu söylenebilir. Ancak bu durum, eserin dil, üslûp ve içerik bakımından sahip olduğu değeri azaltmaz. Üstelik müellifin eseri hazırlarken kullandığı kaynaklardan bir kısmı, günümüze ulaşmayan kayıp eserlerdir ki, bu durum, *Ravzatu's-Safâ*'yı sıradan bir derleme olmaktan çıkarmakta ve Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biri hâline getirmektedir.

Yedi ciltten oluşan eserin birinci cildinde tarihin faydaları ve eserin hazırlanması sırasında kullanılan kaynaklar zikredilmiş, daha sonra ise hilkatten başlayarak peygamberler tarihi ve İslâmiyet'ten önceki İran tarihi anlatılmıştır. İkinci ciltte Hz. Peygamber ve dört halîfe devirleri, üçüncü ciltte Oniki İmâm, Emevî ve Abbâsî halifeleri, dördüncü ciltte Selçuklular ve Hârezmşâhlar gibi Abbâsîlerle çağdaş olan sülâleler, beşinci ciltte Cengiz Han ve halefleri, altıncı ciltte Timur ve halefleri konu edilmiştir. 929 (1523) yılında torunu Hândmîr (ö.1534) tarafından yazıldığı bilinen yedinci ciltte ise Hüseyin

Baykara, Bediü'z-zamân Mirza ve Özbek Hanı Şeybânî Han devirleri hakkında bilgi verilmektedir. Eser bir hatîme ile sona ermektedir.

Gerek dil ve üslûbu, gerekse içeriği bakımından özel bir yere sahip olan *Ravzatu's-Safâ*, Doğu İslâm tarihinin ansiklopedisi olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden yazıldığı tarihten itibaren sadece İran coğrafyasında değil, Hindistân, Türkistân ve Anadolu'da büyük ilgi görmüştür. Ünü Avrupa'ya da yayılan eserin, muhtelif dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüshaları mevcuttur. İlk taş baskısı ise 1263 (1847)'te Bombay'da yapılmıştır. Daha sonra Bombay, Lucknow ve Tahran'da yapılan muhtelif neşirleri içerisinde en iyilerinin Abbâs Pervîz (1338-1339 hş) ve Cemşîd Keyânfer (13801, 13852) tarafından hazırlananlar olduğu söylenebilir. Bunların dışında eserin Abbâs Zeryâb tarafından hazırlanan iki ciltlik muhtasar bir neşri de mevcuttur (1373).

Ravzatu's-Safâ'nın tam tercümesi mevcut değildir. Ancak muhtelif bölümleri Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusca, İtalyanca, İspanyolca ve İsveççe gibi batı dillerine ve başta Osmanlı Türkçesi olmak üzere bazı Türk lehçelerine tercüme edilmiştir. Daha yazıldığı asırda, 957/1550 senesinde Sadrazam Rüstem Paşa'nın emriyle Osmanlı Türkçesine çevrilmeye başlanması, eserin Anadolu'da da büyük ilgi gördüğünün göstergesidir. Mütercim Mustafa b. Hasan Şâh, *Hadîkatu'l-Ulyâ* ismini verdiği bu tercümenin beşinci cildinin sonunda, eserin son iki cildini de çevirdiğini zikretmiş ise de bu son iki cilt mevcut değildir. Bundan bir kaç yıl sonra 962/1555'de de Balatîzâde Kemâlî Mehmed Çelebi, *Tercümânü'd-Düstûr fî Havâdisi'l-Ezmân ve'd-Duhûr* adıyla *Ravzatu's-Safâ*'nın yeni bir tercümesine başlamış, ancak eserin sadece İslamiyet'in doğuşuna kadar olan kısmını çevirmiştir. Balatîzâde'nin bu tercümesi 1258 (1842)'de basılmıştır.

Günümüz Türkçesine aktarılmamış olan bu tercümeler, bir yandan dönemin tercüme anlayışının getirdiği sorunlar, diğer yandan ise dil ve üslûp bakımından oldukça ağır olmaları sebebiyle, özellikle günümüz araştırmacılarının ihtiyaçlarına cevap vermekten çok uzaktır. Üstelik sözkonusu tercümeleri bırakın istifade etmek, temin etmek, hatta görmek bile araştırmacılar için oldukça müşkil bir meseledir ki,

bu durum, *Ravzatu's-Safâ*'nın günümüzün modern tarihçilik anlayışı ve tercüme tekniği ile yeniden ele alınmasını gerekli kılmıştır.

Elinizdeki kitap *Ravzatu's-Safâ*'nın Hârezmşâhlar bahsinin tercümesidir. Eserin Cemşîd Keyânfer tarafından yapılan neşri esas alınarak yapılan bu bahis *Ravzatu's-Safâ*'nın dördüncü cildinin ikinci kısmında yer almaktadır. (IV. Cilt, Bahs-i sâni, Tahran 1380¹, 1385²). Diğer tercümelerimizde olduğu gibi *Ravzatu's-Safâ*'nın Hârezmşâhlar bahsinin tercümesinde de metne sâdik kalmaya ve Farsça metindeki hiçbir kelimenin tercüme esnâsında atlanmamasına, kaybolmamasına azamî dikkat gösterilmiş, metinde geçen tarihî tabir ve ıstılâhların orijinal hâlleri muhâfaza edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca hemen her tabir, ıstılâh, şahıs ve tarihî bilgi hakkında dipnot ve açıklamalar ilave edilmek suretiyle hem okuyucunun metni daha iyi anlamasına, hem de eserde zikredilen muhtelif konulara ilgi duyacak araştırmacılara kolaylık sağlanmasına gayret edilmiştir.

Ravzatu's-Safâ'nın, Ortaçağ Türk tarihinin önemli devletleri olan Selçuklular, Gazneliler ve şimdi de Hârezmşâhlar bahsini Türkçeye kazandırmanın mutluluğunu yaşıyor, çalışmanın başta Hârezmşâhlar tarihi mütehasısları olmak üzere bütün Türk tarihçilerine ve ilgililerine faydalı olmasını temenni ediyorum. Hârezmşâh tarihçiliğinin günümüzdeki en önemli temsilcileri olan ve tercüme metnini okuyarak değerli katkılarda bulunan Doç. Dr. Meryem Gürbüz ve Dr. Öğr. Üyesi Coşkun Erdoğan'a şükranlarımı sunuyorum.

Ahmed Ateş'in *Câmi'ü't-Tevârih*'in Gazneliler ve Selçuklular bahsinin neşri münasebetiyle söylediği gibi, "Bu büyük ilmî teşebbüsün muvaffakiyeti, ilk adımlardan itibaren münekkidlerinin irşadlarına çok şeyler borçlu olacaktır. Bu işe girişmekle millî ve ilmî bir ödevi hakkıyla yerine getirmekten başka bir şey düşünmeyen mütercim, bunlardan istifade etmeğe her zaman hazırdır."

Erkan GÖKSU

İzmir 2021

MÜELLİF VE ESER HAKKINDA

Mîrhând ve *Ravzatü's-Safâ*

Mîrhând ismiyle tanınan Muhammed Mîrhând b. Burhânü'd-dîn Hâvendşâh b. Kemâlü'd-dîn Mahmud-i Herevî, Timurlular devri tarihçilerindendir¹. 837'de (1433-1434) Belh'te doğduğu tahmin edilen Mîrhând, Buhârâ'dan Belh'e göç eden bir seyyid ailesine mensuptur. Babası Seyyid Burhânü'd-dîn Hâvendşâh, Mâverâü'n-nehr'in büyük seyyidlerinden olan ve soyu Zeyd bin Ali bin el-Hüseyin'e kadar uzanan Seyyid Ecell Buhârî'nin dördüncü göbekten torunudur. Burhânü'd-dîn Hâvendşâh, babası Kemâlü'd-dîn Mahmud vefat ettiği sırada küçük yaşta idi. Bu yüzden babasının vefatından sonra bir hayli sıkıntı yaşadı. Buhârâ'dan Belh'e gelmek zorunda kaldı ve bu şehirde yaşamaya başladı. Burada bulunduğu esnada çeşitli ilimleri tahsil etti. Mâverâü'n-nehr'in âlim ve fâzıllarından feyz alıp, dönemin birçok

1 Şemsettin Günaltay, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s.400; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s.247; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s.59; Mustafa Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 34 (2007), s.270; Tahsin Yazıcı, "Mîrhond", *İA*, VIII, s.360; İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, XXX, s.156; H. M. Elliot, *The History of India as Told by its Own Historians*, (Ed. John Dowson). IV, (The Muhammadan Period), London 1872, s.127-128; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, III (Tartar Dominion 1265-2502), Cambridge 1928, s.432; A. Beveridge-Beatrice Forbes Manz, "Mirkhând", *EP*, VII, s.126.

âliminin yanında bulundu. Dönemin âriflerinden biri olan Şeyh Bahâü'd-dîn Ömer'e intisab etti ve onun ilim ve irfanından istifade etti. Şeyh Bahâü'd-dîn Ömer, Burhânü'd-dîn Hâvendşâh'a büyük değer verir, ondan övgüyle bahsederdi. Burhânü'd-dîn Hâvendşâh, hocası Şeyh Bahâü'd-dîn Ömer'in 12 Rebîü'l-evvel 857 (23 Mart 1453) senesinde vefat etmesi üzerine Belh'e geri döndü ve burada vefat etti. Onu, Sultân Ahmed-i Hazrûyye'nin kabrinin yanına defnettiler².

Seyyid Burhânü'd-dîn Hâvendşâh'ın üç oğlu vardı. Bunlardan biri olan Mîrhând'ın doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak müellifin 903 (1498) yılında altmış altı yaşında iken vefat ettiği göz önüne alınırsa, 837 (1433) tarihinde doğduğu söylenebilir. Muhtemelen Belh'te başlayan tahsil hayatına, Herât'ta devam etmiş ve muhtelif ilim adamlarından dersler aldıktan sonra Sultân Hüseyin Baykara'nın dostlarından biri olan Ali Şîr Nevâî'nin öğrencisi olmuştur³.

Kısa sürede özellikle inşâ sanatındaki mahareti ve tarihe karşı merakı sayesinde dikkat çekmiştir. Bunun üzerine dostları, onu peygamberler, halifeler ve melikler hakkında bir tarih kitabı yazması hususunda teşvik etmişlerdir⁴. Nihâyet hocası Ali Şîr Nevâî'nin de onu bir tarih kitabı yazması hususunda teşvik edip cesaretlendirmesi üzeri üzerine *Ravzatu's-Safâ*'yı yazmaya karar vermiştir. Ali Şîr Nevâî, eserin yazım aşamasında da yardım ve desteğini esirgemiş, bu cümleden olmak üzere Mîrhând'ın eserini yazabilmesi için Herât'ta İncil veya İncir Nehri kenarında bulunan İhlâsiye Hânkâhı'nda bir mesken tahsis ettiği gibi gerekli olan kitap ve risâleleri de temin etmiştir. Ali Şîr Nevâî'nin İhlâsiye Hânkâhı'nı 888 (1483)'de inşâ ettirdiğine bakılırsa, Mîrhând'ın vefat ettiği 903 (1498) yılına kadar on beş seneye yakın bir süre burada kaldığı ve eserini bu sırada yazdığı anlaşılmaktadır⁵.

2 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, Tahran 1380, [Pişgüftâr], s.37.

3 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.37; Günaltay, a.g.e., s.400-401; Şeşen, a.g.e., s.247-248; Demir, a.g.m., s.270.

4 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.38.

5 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.38; Yazıcı, "Mîrhond", s.360; İsmail Aka, "Mîrhând", s.156; Elliot, *The History of India as Told by its Own Historians*, IV, s.128.

Eserin VI. cildinin hatîmesinde ağır hasta olduğunu ifade eden Mîrhând, göğüs zâfiyeti ve sancıları yüzünden sözkonusu cildi yataкта yazmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Hastalığın iyice artması üzerine 902 Ramazanında (Mayıs-Haziran 1496)'de Herât civarında bir ziyaret yeri olan Gâzergâh'ta inzivaya çekilerek vaktini ibadetle geçirmeye başlamış, bir yıl sonra ise felç geçirmiştir. Tekrar Herât'a götürülen Mîrhând, on ay boyunca yataktan kalkamamış ve sonunda 2 Zî'l-ka'de 903 (22 Haziran 1498) veya 2 Receb 903 (24 Şubat 1498) tarihinde vefat etmiştir. Cenâzesi, Herât'ta Şeyh Bahâü'd-dîn Ömer'in türbesine defnedilmiştir⁶.

Mîrhând'ın Ali Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği *Ravzatu's-Safâ* fî Sîret-i'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ, yedi ciltten oluşan umumî bir İslâm tarihidir. Eserin yedinci cildi, Mîrhând'ın vefatından sonra torunu Hândmîr (ö.1534) tarafından yazılmıştır.

Birinci ciltte eserin telif sebepleri, tarih ilminin faydaları, tarihçinin vasıfları ve eserin hazırlanması sırasında kullanılan kaynaklar zikredilmiş, daha sonra ise hilkatten başlayarak peygamberler tarihi ve İslâmiyet'ten önceki İran tarihi anlatılmıştır.

- İkinci ciltte Hz. Peygamber ve dört halîfe devirleri,
- Üçüncü ciltte Oniki İmâm, Emevî ve Abbâsî halîfeleri,
- Dördüncü ciltte Gazneliler, Selçuklular ve Hârezmşâhlar gibi Abbâsîlerle çağdaş olan sülâleler,
- Beşinci ciltte Cengiz Han ve halefleri,
- Altıncı ciltte Timur ve halefleri konu edilmiştir.
- Yedinci cilt ise 929 (1523) yılında Mîrhând'ın torunu Hândmîr tarafından yazılmış olup iki kısımdır. Birinci kısımda Hüseyin Baykara, Bediüzzaman Mirza ve Özbek Hanı Şeybânî Han devirleri hakkında bilgi verilmekte ikinci kısım ise hatîmeden oluşmaktadır.

Farsça tarih kitapları içerisinde gerek dil ve üslûbu, gerek içeriği ve gerekse hacmi bakımından özel bir yere sahip olan *Ravzatu's-Safâ*, Doğu İslâm tarihinin ansiklopedisi olarak kabul edilmiştir. Yazıldığı tarihten itibaren sadece İran coğrafyasında değil, Hindistân, Türkistân ve Anadolu'da da büyük ilgi görmüş, ünü Avrupa'ya kadar

6 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.39.

yayılmıştır. Bu yüzden muhtelif dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüshası mevcuttur⁷.

Eserin ilk taş baskısı 1263 (1847)'te Bombay'da yapılmıştır⁸. Bu baskının ardından yine Bombay'da iki (1848-1850, 1854) ve Lucknow'da beş (1873, 1883, 1891, 1913-1915) baskısı yapılmıştır⁹. Eserin Tahran'daki ilk taş baskısı ise üç ciltlik bir zeyl, fihrist ve geniş bir mukaddime ilavesiyle 1270-1272 (1853-1856) yıllarında Rıza Kulı Han Hidâyet tarafından yayınlanmıştır¹⁰. 1338-1339 hş (1960) senesinde Abbâs Pervîz tarafından yeni bir neşri yayınlanan eserin¹¹, en yeni neşri ise Cemşîd Keyânfer tarafından yapılmış ve 1380 senesinde Tahran'da yayınlanmıştır. Bunların dışında Abbâs Zeryâb'ın hazırladığı iki ciltlik muhtasar bir neşri de mevcuttur (1373)¹².

Doğuda ve batıda büyük şöhrete sahip olan *Ravzatu's-Safâ*'nın muhtelif bölümleri başta Osmanlı Türkçesi olmak üzere Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, İtalyanca, İspanyolca ve İsveççe gibi batı dillerine, ayrıca Uygurca ve Çağatay Türkçesi (Özbekçe) gibi Türk lehçelerine tercüme edilmiştir. Daha yazıldığı asırda, 957 (1550) senesinde Sadrazam Rüstem Paşa'nın emriyle Osmanlı Türkçesine çevrilmeye başlanması, eserin Anadolu'da da büyük ilgi gördüğünün göstergesidir. 957 (1550) senesinde Rüstem Paşa'nın emriyle eseri tercüme eden Mustafa b. Hasan Şâh, *Hadîkatu'l-Ulyâ* ismini verdiği bu tercümesinin beşinci cildinin sonunda, eserin son iki cildini de çevirdiğini zikretmiş ise de bu son iki cilt mevcut

7 *Ravzatu's-Safâ*'nın dünya kütüphanelerinde mevcut bulunan muhtelif nüshalarının uzun listesi için bkz, C. A. Storey, *Persian Literature*, London 1927, I/1, s.92-101.

8 İki cilt haline yayınlanan bu baskının birinci cildi, eserin ilk üç faslını, ikinci cildi ise diğer fasıllarını kapsamaktadır. Bkz, *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.44.

9 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.45; Storey, I/1, s.95; Yazıcı, "Mîrhond", s.360; İsmail Aka, "Mîrhând", s.156.

10 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.47-48.

11 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.49-50.

12 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.50; Yazıcı, "Mîrhond", s.360; İsmail Aka, "Mîrhând", s.156.

değildir¹³. Bundan bir kaç yıl sonra 962/1555'de de Balatîzâde Kemâlî Mehmed Çelebi, *Tercümânü'd-Düstûr fî Havâdisi'l-Ezmân ve'd-Duhûr* adıyla *Ravzatu's-Safâ*'nın yeni bir tercümesine başlamış, ancak eserin sadece İslamiyet'in doğuşuna kadar olan kısmını çevirmiştir. Balatîzâde'nin bu tercümesi 1258 (1842)'de basılmıştır¹⁴.

Ravzatu's-Safâ'nın Osmanlı Türkçesine tercümesi konusunda XIX. yy'da da bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Sadrazam Râgıb Paşa (ö.1863) tarafından başlatılmış, ancak tamamlanamamıştır¹⁵. Yine I. Mahmud dönemi vezîrlerinden Ali Paşa'nın emriyle yapıldığı söylenen bir tercümeden daha söz edilse de ne mütercimnin ismi, ne de tercümenin akıbeti hakkında bir bilgi mevcuttur¹⁶.

Eserin muhtelif cilt ve bölümlerinin, Uygurca ve Çağatay Türkçesine (Özbekçe) tercümeleri de yapılmıştır. Bunlardan biri, 1150 (1737) senesinde Doğu Niyâz Beg oğlu Emîr Kurbân Beg'in tavsiye ve siparişiyle Küçük Molla lakaplı Mîr Fâzıl-i Sâkî tarafından yapılan Uygurca tercümedir. Eserin sadece birinci cildini kapsadığı anlaşılan bu tercüme, Leningrad'da bulunmaktadır¹⁷. Çağatay Türkçesine (Özbekçe) tercümesine ise Hîve Hanı I. Muhammed Rahîm Han'ın emriyle Şîr Muhammed Mûnis (ö.1829) tarafından başlanmış, ancak birinci cilt ve ikinci cildin bir bölümü tamamlanamamıştır. Mûnis'ten sonra Muhammed Rıza Agehî (ö.1874) ve Muhammed Yûsuf er-Râcî gibi müellifler tarafından onun yarıda

13 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, (Haz: İsmail Özen), İstanbul 1975, s.99; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 1992, s.91-92 n; *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.50.

14 Bursalı Mehmed Tâhir, III, s.82; Babinger, s.91-92 n; *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.50.

15 "Râgıb Paşa, Farsça yazılmış iki eseri Türkçeye çevirmeye başlamışsa da bunları tamamlayamamıştır. Fakat bunlar bile Osmanlı nesrinin en ustaca yazılmış eserlerindendir. Bunlar Mîrhând'ın *Ravzatu's-Safâ*'sı ve Abdurrezzak b. İshak'ın *Matla'u's-Sa'deyn* adlı Timurlular tarihidir." bkz, Babinger, s.316-317; *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.50.

16 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.50.

17 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.56.

bıraktığı tercümeyle devam edilmiş ve eserin muhtelif cilt ve bölümleri Çağatay Türkçesine (Özbekçe) çevrilmiştir¹⁸.

Ravzatu's-Safâ'nın Doğu'daki şöhreti Batı'ya da yayılmıştır. Eseri uzun süre İran ve Orta Asya tarihi için en önemli kaynak olarak gören Avrupalı araştırmacılar, *Ravzatu's-Safâ*'ya büyük ilgi göstermişler ve eserin muhtelif bölümlerinin gerek Farsça neşirlerini¹⁹, gerekse tercümelerini yayınlamışlardır. Eserin Avrupa'da yayınlanan tercümelerinden bazıları şunlardır:

Sâsânîler (*Histoire des Sassanides par Mirkhond (texte persan)*, à l'usage des élèves de l'École royale et spéciale des langues orientales vivantes. Paris 1843), İran İsmâîlîleri (Le jardin de la purété, trc M. Am. Jourdain, Paris 1813), Hârezmşâhlar (*Histoire des sultâns du KHârezm par Mirkhonds*, trc. C. Defrémery, Paris 1842), Gûrlular (*Histoire des sultâns ghourides: Extraite de l'histoire universelle de Mirkhond*, trc. C. Defrémery, JA, II [1843], s.167-200; III [1844], s.258-291), Cengiz Han (*Vie de Djenghiz-Khan par Mirkhond (texte persan) à l'usage des élèves de l'École royale et spéciale des langues orientales vivantes*, Paris 1841) ve Sâ mânîler (*Histoire des samanides par Mirkhond*, trc. M. Defrémery, Paris 1845) hakkındaki bölümleri Fransızca'ya; Büveyhîler (*Mirchonds Geschichle der Sultâne aus dem Geschlechte Bujeh*, trc. F. Wilken, Berlin 1835) ve Selçuklularla (*Mirchonds Geschichte der Seldschuken*, aus d. Pers. zum ersten Mal uebers. etc., Joh. Aug. Vullers, Giessen, 1837) ilgili bölümü Almanca'ya; Me'mûn'un ölümü ve onunla ilgili hikâyeler (*Auctarium ad Chrestomathiam Suam Persicam*, trc. F. Wilken, Leipzig 1805), Tâhirîler (*Mirchondi Historia Thaheridarum*, trc. E. Mitscherlich, Göttingen 1814), Sâ mânîler (*Mohammedis filii Chavendschahi vulgo Mirchondi Historia Samanidarum Persice*, trc. E Wilken, Göttingen

18 Feridun Tekin, "19. Yüzyıl Hârezm Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)", *Akademik Bakış*, II/3, (Kış 2008), s.199-210; Aziz Merhan, "Yazılı Özbek Edebiyatı", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, XXXI/2, (Aralık 2007), s.157-170; Bu müellifler tarafından yapılan tercümelerin muhtelif nüshaları hakkında bkz, *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pîşgüftâr], s.54-55.

19 Storey, I/1, s.93-98.

1808) ve Gazneliler (*Mohammedis filii Chandschahi vulgo Mirchondi Historia Ghasnavidarum Persice*, Fredericus Wilken, Berlin 1831) dair bölümleri Latinceye; Atabeglerle ilgili kısmı İngilizceye (*The History of the Atabeks of Syria and Persia*, trc. W. H. Morley, London 1848) ve Eşkâniyân'a ait bölümü (*Mirkhonds Berättelse om Askanernas Konungaätt i Persien*, ed. C. J. Tornberg, Lund 1863) İsveççeye çevrilmiştir. Eserin ilk iki cildinin İngilizce tercümesi ise dört cilt halinde E. Rehatsek tarafından yayınlanmıştır (*The Rauzat-us-Safa: Garden of Purity*, I-V, Royal Asiatic Society, London 1891)²⁰.

Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*'yı İslam dünyasında kendi zamanına kadar yazılmış olan tarih kitaplarının birçoğunu inceleyerek ve bunlardan istifade kaleme almıştır. Bu bakımdan eserin son iki cildi hâric bir derleme mahiyetinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu duruma işaret eden bazı yazarlar, eserin son iki cildi dışında orijinallik arz etmediği fikrindedirler. Bununla beraber eserin dil, üslûp ve içerik bakımından eşsiz nitelikte olduğu muhakkaktır. Ayrıca müellifin eserini hazırlarken kullandığı ve eserin mukaddimesinde belirttiğine göre sayısı elliyi bulan²¹ bu eserlerin bir kısmı, günümüze ulaşmayan eserlerden oluşmaktadır ki, bu durum *Ravzatu's-Safâ*'yı sıradan bir derleme olmaktan çıkarmakta ve Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biri hâline getirmektedir. Eserin Selçuklular ve Gazneliler bahisleri de daha önce tarafımızdan dilimize çevrilmiştir.²²

20 İsmail Aka, "Mîrhând", s.156; *Ravzatu's-Safâ*'nın bu listede yer almayan diğer tercümeleri için bkz, *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Pişgüftâr], s.56-58; Storey, I/1, s.98-100; Elliot, *The History of India as Told by its Own Historians*, IV, s.132 vd.; Mirkhond, *The Rauzat-us-Safa: Garden of Purity*, Part I, Volume I, (Translated: E. Rehatsek), London 1891, [Translator's Preface], s.11-13.

21 *Ravzatu's-Safâ*, (Keyânfer neşri), I, [Mukaddime], s.19-21.

22 Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, (*Tabaka-i Selçukiyye*), Türkçe Tercüme ve Nolar. Erkan Göksu, TTK Yay, Ankara 2015; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, (*Mülûk- Gazneviyye*), (Türkçe Tercüme ve Notlar. Erkan Göksu), Kronik Kitap, İstanbul 2017.

TERCÜME

Hârezmşâhların Ortaya Çıkışı ve Onların Hükûmeti

Hârezm¹ sultanlarının ceddine Nûştegin-i Garca derlerdi. O, Sultan Melikşâh'ın memlûklerinden olan Bilgetegin'in gulâmı olup taştâr(lık) ismiyle meşhurdu. Bilgetegin'in vefatından sonra zekâsı, becerikliliği, tedbir ve dirayetiyle yüksek makamlara ulaştı. Hârezm vergisi (mâl) taştâhneye nâmzed olunca² o vilâyetin şihneliği, Sultan

- 1 Hârezm, Ceyhûn (Âmûderyâ) nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır. Farsça hâr (huvâr) ve rizm/rezm kelimelerinden meydana gelen Hârezm isminin menşei üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Rivayete göre önceleri Balhan dağlarında yaşamakta olan Hârezm kavminin gelmesinden sonra bölge bu adla anılmıştır... Bazı İslâm coğrafyacıları Hârezm'i (Hârezm, Hârizm) batıda Oğuz Türkleri'nin ülkesi, güneyde Horâsân, doğuda Mâverâü'n-nehr, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır. Bölgenin hâkimlerine, Hârezmşâh Devleti'nin kurulmasından önce de Hârezmşâh adı verilmekteydi. Nitekim Hârezm'de "Hârezmşâh" unvanıyla hüküm süren ilk hânedan Afrigoğulları'dır (305-995)." Abdülkerim Özaydın, "Hârezm", *DİA*, XVI, s.217-220. Zeki Velidi Togan, "Hârezm", *İA*, V/1, s. 240-257; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1999; Barthold, *Türkistan*, s. 153-169; Aynı yazar, "Hârezmşâh", *İA*, V/1, s.263-265; Aydın Taneri, *Hârezmşâhlar*, Ankara 1993; C. E. Bosworth, "Khvârazm", *EP*, IV, 1060-1065; Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâh Alâü'd-dîn Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2015, s.27-61; Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâhlar, Anuştegin'den Celaleddin'e*, Selenge Bilgi Serisi, İstanbul 2020, s.11-13; Aynı yazar, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *AÜ TAED*, 62, (2018) s.307-322; Ziya Bünyadov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, Çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003, s.104-121.
- 2 "Samanoğulları meliklerinin son zamanında Sebüktegin'in yükselmesi gibi Selçuklular devletinde yüksek bir makama ulaştı ve taştâr unvanını aldı. O

Melikşâh zamanında ona verildi³. Nûştegin-i Garca'nın oğullarından en büyüğü Kutbu'd-dîn Muhammed idi. Kutbu'd-dîn, hükûmet ve riyaset âdâbını, şecaat ve savaşıklık (furûsiyet) ziynetini, babasının gayretiyle Merv⁴ vilayetinde donanmış idi. Nûştegin vefat edince felek iltifat ışığını Kutbu'd-dîn Muhammed'in üzerine düşürdü.

Kutbu'd-dîn Muhammed bin Nûştegin

Kutbu'd-dîn Muhammed, Sultan Berkayaruk ve Sultan Sencer zamanında Hârezm valisi olarak Hârezmşâh unvanını/lakabını aldı⁵.

sırada Selçuklu devletinin ileri gelenlerinin giyecek (câmehâne) masrafları Huzistan'dan alınan vergilerle karşılandığı gibi taştâne dairesinin giderleri de Hârezm'in gelirleriyle karşılanıyordu. Bir süre sonra Nuş Tegin, Hârezm şihnesi olarak tayin edildi." Alâü'd-dîn Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, Çeviren Mürsel Öztürk, TTK Yay, Ankara 2013, s.255.

- 3 "İbnu Funduk el-Beyhakî'nin eseri *Tecaribül-Umem*'in zeyli ve devamı olan *Meşaribü't-Tecarib*'de ve Râzî'nin Sultan Tekiş adına yazdığı *Cevamiül-Ulûm*'un tarih kısmında anlatılanlara göre, Selçuklular Devleti büyüklerinden Bilge Tegin, Samanlılar devletindeki Horâsân askerî valisi (sahib ceys) Alp Tegin gibi üstün yetkilere sahipti. Bilge Tegin, Garcistan'dan Nuştegin Garce adında bir Türk köle (gulâm) satın aldı. Bu köle, akıl ve bilgisi sayesinde devlet kademelerinde yükseldi. Samanlılar meliklerinin son zamanında Sebük Tegin'in yükselmesi gibi Selçuklular devletinde yüksek bir makama ulaştı ve "taştar" unvanı aldı. O sırada Selçuklu devletinin ileri gelenlerinin giyecek (câmehâne) masrafları Huzistan'dan alınan vergilerle karşılandığı gibi "taş" dairesinin giderleri de Hârezm'in gelirleriyle karşılanıyordu. Bir süre sonra Nuştegin, Hârezm şihnesi olarak tayin edildi. Nuştegin'in oğulları vardı. Bunların en büyüğü olan Kutbu'd-dîn Muhammed'i yöneticiliğin ve komutanlığın usul ve âdabını öğretilsin diye Merv'de bulunan bir okula gönderdi." Cüveynî, s.255.
- 4 "Merv, Horâsân'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisi olup bugün Türkmenistan sınırları içindedir. Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuş olup Ortaçağ coğrafyacıları tarafından daha güneyde bulunan bugün mevcut olmayan küçük Merve'r-rûz'dan (Mervü'r-rûz) ayrılması ve öneminin belirtilmesi için Merve's-şâhicân (Mervü's-şâhicân) adıyla anılmıştır. Ortaçağ'ın siyâsî, idarî, ticarî ve kültürel açılardan önde gelen şehirlerinden biridir. Bkz, A. Yakubovsky, "Merv", *İA*, VII, s. 773-777; Osman G. Özgüdenli, "Merv", *DİA*, XXIX, s.221-223.
- 5 "Bu senede (490/1096-1097) Emîr Habeşî Horâsân'a hâkim olup Emir Kodan da öldürülünce Emir Muhammed b. Anuştekin Hârezm valisi oldu. Babası

Onun, Selçuklu sultanlarının muvafakatıyla [3279] birçok övülen makamı ve beğenilen hizmetleri vardı. Otuz yıl boyunca refah ve huzur içinde, o dönemde mamurlukta Mısır ve Hıta'yı kısılandıran Hârezm'i idare etti. Bilgi ve anlayış ehlini tazim edip yüceltmede bir dakika boş durmadı⁶.

Onun devleti zamanında şairler, birçok ikram ve ihsanlara kavuştular. Meddahlardan biri olan Ebu'l-Meali-i Razî, onun hâss meddahlarından biri idi. Asla Selçuklu sultanlarına⁷ karşı isyan emaresi göstermedi ve nimet kâfirliğiyle suçlanmadı. Hârezm eyaletini yönettiği o otuz sene boyunca Sultan Sencer'in dergâhına bir

Anuştekin Selçuklu emirlerinden birinin memlûküydü. Bu emirin adı Bilge Bey idi. Bilge Bey onu Garşistânlı bir emirden satın almıştı. Bu yüzden ona Anuştekin Garca (Garsha) denirdi. Anuştekin büyüdü, yüksek mevkilere geçti. Gidişatı güzel, mükemmel vasıflara sahip bir insandı. Daima kendisine müracaat edilen bir lider ve kumandandı. Bir oğlu dünyaya geldi ve adını "Muhammed" koydu ki, işte o budur. Anuştekin oğlunun tahsiliyle ilgilendi, onu okuttu, yetiştirdi, güzelce terbiye etti. O da Allah'ın yardımı ve kendi gayretiyle ilerledi, önemli mevkilere geçti. Emîr-i dâd Habeşî Horâsân valisi olduğunda, Hârezmşâh İkinci öldürülmüştü. Bu sebeple Emîr Habeşî Hârezm'e vali tayin edeceği şahıs üzerinde düşündü, taşındı, sonunda Muhammed b. Anuştekin'i tercih etti ve onu Hârezm'e vali tayin ederek "Hârezmşâh" lakabını verdi. Muhammed b. Anuştekin bütün vaktini adaleti yaymak, iyi ve güzel işler yapmak için harcadı. İlim ve din adamlarını kendine yaklaştırdı. İyilik ve güzellikte adı sanı yayıldı, mevki ve itibarı yücelti. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, (Çev: Abdülkerim Özyayın), İstanbul (ty), s.223-224.

- 6 "Melikşâh'ın oğlu Sultan Berkyaruk, Horâsân Emiri Altun Tag oğlu Dad Beg Habeşî'ye, idaresi altında bulunan yerlerde tam selahiyetle kendisine vekâlet etme yetkisi vermişti. Dad Beg Habeşî'nin methi hakkında o devrin şairleri çok sayıda şiir yazmışlardı. Ebu'l-Meali Nahhas Razî de onun özel medhiyecisiydi. Bir süre sonra Dad Beg Habeşî, Hârezm'in idaresini, Sultan Sencer'in memurlarından Kaçkar Hârezmşâh'ın oğlu İkinci'den alıp Kutbu'd-dîn Muhammed'e teslim ederek ona 491/1097-8 yılında Hârezmşâh unvanını verdi. Tarih kitaplarının açık olarak bildirdiklerine göre Kutbu'd-dîn, Selçuklu sultanlarının emrinde önemli görevlerde bulundu. 30 yıl Hârezm'i istediği gibi yönetti. Ölümüne kadar sürdürdüğü Hârezm valiliği sırasında Sencer'in sarayına sırasıyla bir yıl kendisi gitti, bir yıl oğlu Atsız'ı gönderdi." Cüveynî, s.255.
- 7 Burada geçen "ukûk" ifadesi "ana babaya asi olmak" anlamında ise de metin içinde kastedilenin Selçuklu sultanları olduğu aşîkârdır.

sene kendisi, bir sene de oğlu Atsız'ı gönderdi. O güzel hasletlerle dolu ömrü sona erince göç davulu (tabl) çalındı. Yerine oğlu Atsız oturdu⁸. [3280]

Hârezmşâh Atsız

Atsız, tabiatının latifliği, kavrayış ve anlayışının gücü, fazilet ve bilgisinin kâmilliği ve teşhis ve basiretinin bolluğuyla büyük şöhrete sahipti. Onun da babası gibi Sultan Sencer'in zimmetinde hizmet hukuku sâbit idi⁹.

Bütün bunları gösteren olaylardan biri şuydu: Sultan [Sencer], Mâverâü'n-nehr¹⁰ valisinin isyanı üzerine o diyara yönelip Buhârâ'ya

- 8 “Hârezmşâh Kutbu'd-dîn Muhammed vefat edince yerine oğlu Atsız geçti. Emniyet şemsiyesini daha da açtı, adaleti yaydı, babasının sağlığında ordulara kumanda etmiş, düşman ülkelerine yürümüş ve harbe katılmıştı. Man-kışlag şehrini zapt etti. Babasının yerine geçince, Sultan (Melik) Sencer onu kendine daha da yaklaştırdı, saygı ve itibar gösterdi. Onunla iş birliği yaptı ve yardımlaştı. Seferlerinde ve savaşlarında onu da yanına aldı, böylece o da kahramanlık ve kabiliyetini ortaya koyma imkânı buldu. Sencer ona daha büyük ve daha önemli mevkiiler verdi. O, Hârezmşâh Tekiş ve Tatarların mağlup ettiği oğlu Muhammed'in sülâlesinin ilk hükümdarıdır.” İbnü'l-Esir, X, s.224. Kutbu'd-dîn Muhammed dönemi hakkında geniş bilgi bkz, Kafesoğlu, a.g.e., s.23-44; Taneri, *Hârezmşâhlar*, s.11-17; Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâhlar, Anuştegin'den Cemaleddin'e*, s.14-21; Aynı yazar, a.g.t., s.69-77.
- 9 “522/1128 yılında onun yerine geçen Atsız, bilgi ve fazilet bakımından ün saldı. Çok sayıda Farsça şiirler yazdı. Yiğitlik ve cesaret bakımından eşi ve benzeri yoktu. Sultan Sencer'in hizmetinde birçok yerler fethetti ve büyük hizmetlerde bulundu.” Cüveynî, s.256.
- 10 Mâverâü'n-nehr, sözlük itibarıyla “nehrin öte tarafında bulunan kısım” anlamına gelmektedir. Burada söz konusu olan nehir Ceyhûn (Âmûderyâ)'dur. Emevî Devleti'nin, sınırlarını Ceyhûn nehrine dayandığı yıllarda, Araplar buranın doğusundaki bölgeye Mâverâü'n-nehr adını vermişlerdir. Bu ifade zamanla bölge halkı tarafından da kabul görmüş ve nehrin batısında olanlar bile, “nehrin ötesi” anlamına gelen Mâverâü'n-nehr ifadesini XX. yüzyıl başına kadar kullanmaya devam etmişlerdir. Bununla birlikte bölgeye daha önceleri “Heytallar memleketi (Bilâdü'l-Heyâtile)” yani Eftalitler (Akhunlar) memleketi, Turan ve Türkistan isimlerinin de verildiği ve bölgenin kadim çağlardan itibaren bir Türk ülkesi olduğu bilinmektedir. Fakat Turan ve

geldiğinde birgün ava çıktı. Av yerinde (şikârgâh), hizmet kemerini bellerine yeni bağlamış mülazımlardan bir taife, Sultan'ın etrafını sarıp o hazreti öldürmek için aralarında anlaşmışlardı. Rikâb-ı âlî-den geri kalmış olan Hârezmşâh Atsız, yurttta (یورت) dinleniyordu. Günün sıcak vaktinde uykudan uyandı. Hemen atına atlayıp Sultan'a yetişmek için koşturdu ve mevkib-i hümayûna yetişti. Baktı ki, bir topluluk padişahın etrafını sarmış ve onu ele geçirmelerine ramak kalmış. Bu durumu görür görmez hemen o ayak takımının üzerine hücum etti ve Sultan'ı kurtardı. Sultan ona "Benim bu vaziyetimi nasıl bildin?" diye sordu. Atsız şöyle cevap verdi: "Rüyamda av yerinde Sultan'ın başına korkunç bir şey geldiğini gördüm. Büyük bir belaya düşmüştü. Bu korkunç hadisenin tesiriyle uykudan uyandım ve hemen yola koyuldum."¹¹

Türkistan isimleri bütün Türk ülkelerini kapsayan isimler olduğu için, Mâverâü'n-nehr'in Turan veya Türkistan'ın sadece bir bölümünü teşkil ettiği ortadadır. Mâverâü'n-nehr, genellikle beş bölüme ayrılmıştır. Birincisi, bölgenin merkezi olan Soğd (Soğdiana)'dur. Buhârâ ve Semerkand'ı içine alan bu bölge, ülkenin en büyük tarım ve ticaret merkezlerindendir. İkincisi, Soğd'un batısında bulunan eski Hîve bölümüdür ki, Âmûderyâ ile Aral gölünün birleştiği delta bölgesini teşkil etmektedir. Üçüncüsü, Sagâniyân ve Huttal topraklarını kapsayan güney parçasıdır. Dördüncüsü Âmûderyâ'nın yukarısında yer alan Bedahşân ve Vâhân'dır. Beşincisi ise Fergana ve Şâş bölgelerinden oluşan kuzey bölgesidir. Mâverâü'n-nehr hakkında geniş bilgi için bkz, Barthold, *Türkistan*, s. 83-230, 239-260; V. V Barthold, "Mâverâü'n-nehr", *IA*, VIII, s.408-409; Eşref Buhârâli, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâü'n-nehr", *TDA*, Sayı: 99 (1995), s.29-77; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, 28, s.177-180.

- 11 "Sultan Sencer'e yaptığı hizmetlerin en önemlilerinden biri şuydu: 524/1129-30 yılında Sultan Sencer, Tamgac Han'ın isyanı üzerine Mâverâü'n-nehr'e yürümüştü. O sırada av yerinde yeni hizmete alınmış olan bir grup asker ve köle, Sultan'ı ortadan kaldırmak için anlaştılar. O gün Atsız Hârezmşâh av yerinde değildi. Öğleye doğru uykudan uyanınca at isteyip son sürat Sultan'ın bulunduğu yere doğru yol aldı. O, oraya gelmeden önce âsiler, Sultan'ı sıkıştırmış ve onun hayatı büyük bir tehlikeye girmişti. Atsız, yetişip Sultan'ı kurtarınca Sultan "Durumumu nasıl öğrendin?" diye sordu. Buna Atsız, "Rüyamda sizin tehlikede olduğunuzu gördüm ve hiç vakit kaybetmeden geldim" cevabını verdi." Cüveyni, s.256.

Sözün özü şu ki, bu güzel hizmeti sebebiyle Atsız'ın derecesi yükseldi. Padişahın ona karşı lütuf ve inayeti günbegün arttı. Ancak bu durum, emîrlerin ve devlet erkânının kıskançlığına sebep oldu. Onlar daima endişe içindeydiler. Ne zaman ki, Sultan [3281] Gazneli Behrâmşâh'ın isyanı sebebiyle Gazne (Gaznîn)'ye¹² gitti ve oradan geri dönüp Belh'e¹³ geldi. İşte bu esnada Atsız, hasedlerin ve muhaliflerinin hilelerine vakıf oldu ve Sultan'dan korkmaya başladı. Güzel, yumuşak bir şekilde Hârezm'e geri dönmek için izin isteyip yola koyuldu.

Sultan'a veda edip yanından ayrılınca Sultan, havâssı ve yakın adamlarına (mukarrebân) "Bu arkasından baktığımızın bir daha yüzünü göremeyiz." dedi. Onlar "Madem bunu anladınız, öyleyse niçin ona merhamet ettiniz ve Hârezm'e dönmesine izin verdiniz?" diye sordular. Bunun üzerine Sultan'ın inci saçan dilinden şu sözler döküldü: "Atsız'ın bizim üzerimizde (zimmet) hakkı ve hizmeti

12 Hind ve Horâsân arasında Kâbil'in 145 km. güneybatısında yer alan Gazne, bir yayla manzarası arzietmekte ve denizden yüksekliği 2225 metreyi bulmaktadır. İslâm öncesi tarihi karanlık olan şehir, arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre milâttan önce kurulmuştur. Gazneliler Devletine başkentlik yapmış ve bu devlet döneminde en parlak zamanını yaşamıştır. Nitekim 1186 yılına kadar Afganistan ve çevresine sahip olan Gazneli hükümdarlarının çoğu Gazne'de oturdular. X. yüzyıl coğrafyacıları Gazne'nin Hindistân ticaretinde önemli bir ambar şehri olduğunu söylerler. Gaznelilerden sonra Selçuklu hâkimiyetine geçen şehir önemini bu dönemde de devam ettirmiştir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, IV, Beyrut 1397 (1977), s.202-203. Ayrıca bkz, M. Longworth Dames, "Gazne", *IA*, IV, 741; Enver Konukçu, "Gazne", *DIA*, XIII, s.479.

13 Belh, Âmûderyâ'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ dağı'nın eteğinde kurulmuştur. Belh'in, İslâm kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Bir rivâyete göre kâğıt ilk defa Belh'te imal edilmiş ve İslâmî dönemde Abbâsî Vezîri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin gayretiyle Bağdâd'da da kâğıt yapımına başlanmıştır. Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen âlimler daha sonra Bağdâd ve Dımaşk başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bundan dolayı şehir "Kubbetü'l-İslâm" ve "Dârü'l-fikh" adıyla anılmıştır. Bkz, Yâkût, I, s.479; R. Hartmann, "Belh", *IA*, II, s.485-487; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DIA*, V, s.416.

çoktur. Onu incitmek ve azap etmek, bizim kerem ve mürüvvet yolumuzda yasak ve haramdır.”¹⁴

Atsız'ın Harekete Geçışı ve İsyanı

Atsız, maksada ulaşınca/Hârezm'e varınca asi olup başkaldırdı. Ni-met kâfirliğini kendi şiarı yaptı. Sultan onun bu kötü hareketin-den dolayı üzüldü. İki taraf arasındaki korku ve sıkıntı günbegün artıyordu. İş öyle bir yere vardır ki, Sultan Sencer, beş yüz otuz üç senesi Muharreminde [Eylül-Ekim 1138] kıyamet gibi bir orduyla Hârezmşâh'ın kökünü kazımak için Hârezm tarafına yöneldi. Atsız da ordu toplayıp Sultan'ın karşısına saf çekti. Mukavemetin müm-kün olmadığını görünce şavaşımsızın çekildi. Muzaffer ordunun yiğitleri onları takibe koyuldu. Atsız'ın oğlu Atlığ'ı (أَتْلِغ)¹⁵ yakalayıp esir ettiler. Onu, o devlet-masirin [Sultan Sencer'in] tahtının aya-ğına getirdiler. Sultan, onu kılıçla ikiye bölmelerini emretti. Daha sonra Sultan, Hârezm idaresini biraderzâdesi Süleymânşâh'a verip o diyardan geri döndü.¹⁶

14 “Bu ve buna benzer olaylar yüzünden Atsız'ın yıldızı parladı. Günden güne gü-cüne güç kattı. Sultan'ın ona karşı duyduğu aşırı sevgi ve güven, diğer melik ve emirlerin kıskançlıklarını onun üzerine çekti. Hasetten çatlayan padişahın yakınları ve devlet büyükleri suikast düzenleyip onu ortadan kaldırmak istediler. Sultan Sencer, 529 yılının Zilkade ayında (Ağustos-Eylül 1135) Behrâm Şâh'ın isyanı üzerine Gazne'ye ve ertesi yılın Şevval (Temmuz-Ağustos) ayında Belh'e yaptığı seferde Atsız, onun yanındaydı. Bu seferler sırasında emirlerin kendisine karşı duydukları kin ve garazları ve onların Sultan'ın üzerinde yaptıkları kötü etkileri anlayan Atsız, korkuya kapılarak ülkesine dönmek için Sultan'dan izin istedi. Oradan ayrıldıktan sonra Sultan yanındakilere dönerek, “O artık sizden uzaklaştı, bir daha yüzünü göremeyiz” deyince yanındakiler, “Mademki böyle, niye ona dönmesi için izin verdiniz ve ona iyi davrandınız?” diye sordular. Bu soruya Sultan, “Onun bizim ülkemizde hakkı çok. Ona kötü davranmak bizim insanlık anlayışımıza ters düşer” cevabını verdi.” Cüveynî, s.256.

15 Metinde İl kutluk [إِل قُتْلُك]. Cüveynî'nin *Tarih-i Cihangüşa*'sıyla karşılaştırılarak düzeltilmiştir. [Naşirin Notu]

16 “Sultan Sencer bu sene muharrem ayında (Eylül-Ekim 1138) Hârezmşâh At-sız b. Muhammed ile savaşmak üzere Hârezm'e yürüdü. Sebebi şudur: At-sız'ın kendisine karşı cephe almak ve hizmetinden ayrılmak istediğini ve bu

Kısa bir süre sonra bir fırsat bulan Atsız, Hârezm'e döndü. Süleymanşah kaçtı ve Sultan'a sığındı. Atsız, aynı ahmaklığını sürdürdü ve nimet kâfirliğine devam etti. Sultan'ın Karahıtây savaşında mağlup olup¹⁷ Belh'e çekildiği beş yüz otuz altı [1141] senesinde fırsatı ganimet sayıp [3282] Dârü'l-mülk Merv'e yürüdü. O vilayette büyük zulüm ve adaletsizlikler yapıp Hârezm'e geri döndü¹⁸.

hususun Atsız'ın birçok emiri ve adamları tarafından da bilindiğini duyan Sultan Sencer üzerine yürümeyi ve Hârezm'i elinden almayı gerekli gördü. Bu sebeple asker topladı ve Atsız'ın üzerine yürüdü. Sultan Sencer Hârezm'e yaklaşıncı Atsız da askerleriyle Sencer'in karşısına çıktı ve onu karşıladı. Her ikisi de askerlerini ve adamlarını mevzilere yerleştirip savaş nizamına soktular. İki taraf savaşa tutuştu. Hârezmlilerin Sullan'ın askerlerine mukavemet edecek kuvvetleri yoktu, bu yüzden Sencer'in askerlerine karşı koyamadılar ve geri dönüp bozgun halinde kaçtılar. Çok sayıda Hârezmli öldü. Öldürülenler arasında Hârezmşh'ın oğlu da vardı. Babası buna çok üzüldü, çok müteessir oldu. Sultan Sencer böylece Hârezm'e hâkim oldu ve burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Gıyâsü'd-dîn Süleymanşâh'a ıktâ etti, ayrıca ona vezir, atabeg ve bir hâcib tayin etti. İşlerini tanzim ettikten sonra da bu yılın Cemaziyülâhir ayında (Şubat 1139) Merv'e döndü." İbnü'l-Esîr, XI, s. 67.

- 17 "Müellif diyor ki: Sencer'in müddeti hayatı uzadıktâ ve ömrünün maddesi uzatıldıktâ, emirler bunun işine tegallüb ve kaderine hüürnetsizlik ettiler. Küçükler, büyüğün hakkına riayet etmez oldu, küçükler ileri çıktığından büyükler geride kaldı ve vekarlı kimseler istihfaf edildi, hafif meşrep kimseler tevkir edildi, kuvvetli kimselere işten el çektirildi, zaifler iş başına getirildi ve ümera arasında birbirini çekememezlik ve birbirine karşı kin bağlamak vukua geldi, birbirine yardım ve muzaharet kalktı. Bu zamanda devletin büyük adamları, Sunkur el-Azîzî, Yerenkuş Hiri, Kızıl ve bunların akranları idi. Bunların daha kıdemlileri Kumâc ile Alicitrî (Aliçetrî) idi. Bunların fikirleri ve maksatları biri diğerininkine muhalif oldu. Bunların her biri kendi arzusma atlanmış ve ızzar etmek hususuna dişiyle yapımış idi. Sencer'in başına gelen ilk felâket, Hıtâî kâfirin onu ve askerini bozarak, devletinin safiyetini bulandırırmasıdır." el-Bundârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, (Terc. Kıvameddin Burslan), Ankara 1999, s.248.
- 18 "O günlerde Hakîm Hasan Kattan ile Reşîdü'd-dîn Vatvât arasında yapılan yazışmalardan biri bugün elimizdedir. Aşağıda naklettiğimiz mektup, Haşan Kattan'ın saray kütüphanesindeki kitapların Merv'in yağmalanması sırasında kaybolması ve bu işten Vatvât'ı sorumlu tutması hakkındaki dedikodular üzerine Reşîdü'd-dîn Vatvât'ın yazdığı mektuptur: "Zatââlinizin resmî işler ve derslerinizden arta kalan zamanlarda ve bazı toplantılarda benim aleyhimde konuştuğunuz, hizmetlerimi hor gördüğünüz ve beni küçük düşürmek

Karahıtây mağlubiyetinden sonra Sultan'da başlayan zayıflık ve gevşeklik, Atsız'ın akıl sarayındaki gurur buharını öncekinden daha da fazla yükseltti. Bu duruma şahitlik eden Reşîd Vatvât¹⁹, onu medh için bir kasîde söylemiştir ki, ilk beyti şu şekildedir:

istediğiniz kulağıma gelmektedir. Ayrıca beni, kütüphanenizi yağmalamak ve insafsızlık etmekle suçlamışsınız. Acaba bu davranışınız büyüklükle ve adaletle bağdaşır mı? Beni böyle çirkin bir iftiranın hedefi yapmak, sorarım size, insafsızlık değil de nedir? Allah aşkına, sorarım size, kıyamet günü gelip çattığında, bütün çürümüş kemikler, mezarlardan çıkarılıp ikinci bir hayatın giysileriyle giydirilmek üzere gönderildiğinde, bütün kulların bir araya toplandığında, insanların amellerinin yapraklar gibi başlarından aşağıya döküldüğünde, herkesten hesap sorulup, günahkârların baş aşağı ateşe doğru asıldığı ve günahsızlarla müminlere cennetin kapılarının açıldığı sırada birisi eteklerine kapanıp, eğer dediklerini yapmış olsam, zorla almış olduğum malları ve akıttığım kanları benden geri istemeyecek mi? Benim yaptığımı iddia ettiğin bütün bu asılsız şeyler, söyle, benim ne işime yarar? Bütün bunların aksine ben Allah'ın bir kulu olarak Müslümanlar yararlınsınlar diye binlerce kitabını İslâm kütüphanelerine bağışlamış bir insanım. Hem üstelik bir insanın onca güçlülere katlanarak kaleme aldığı bir eseri çalmak alçaklığını kim gösterir? Size sesleniyorum, ey saygıdeğer efendi, sizi kıyamet gününde zor durumda bırakabilecek böyle çirkin iftirallardan sakının ve Allah'tan korkunuz. O Allah ki kıyamet gününde suçluları ve yalancıları perişan edecek ve suçsuzları da mükâfatlandıracaktır. Elveda ey saygıdeğer efendi!" Cüveynî, s.257-258.

- 19 Fars şairi ve münşi Reşîdî'd-dîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilcelil el-Ömerî el-Fârûkî (ö.573/1177), 481-487 (1088-1094) yılları arasında Belh'te doğduğu tahmin edilmektedir. Tezkirelerde soyu Hz. Ömer'e kadar ulaştırılır. Bazı kaynaklar kısa boylu, cılız ve kel olduğu için, Devletşâh ise keskin/beliğ üslûbundan dolayı "Vatvât" (yarasa, iri dağ kırlangıcı; ahmak) lakabıyla şöret bulduğunu kaydeder. Hayatına dair fazla bilgi yoktur. Belh'teki Nizâmîye Medresesi'nde Ebû Sa'd (Saîd) el-Herevî ve Ziyâü'd-dîn Sadrülemme'den ders alıp temel eğitimini tamamladı; daha sonra Hârezm'e giderek ünlü dilci Zemahşerî'nin derslerine katıldı. Kısa sürede Arap, Fars dili ve edebiyatında kendi zamanının önde gelen şair ve münşilerinden biri olarak şöhrete kavuştu. İnşâ konusundaki yeteneği sayesinde Hârezmşâh Sultanı Atsız b. Muhammed'in (1128-1156) sarayında Dîvân-ı İnşâ reisliğine kadar yükseldi ve hayatının sonuna kadar Hârezmşâh Sultanlarının hizmetinde bulundu. Bir ara hasımları yüzünden Sultan Atsız'ın gözünden düştüyse de Sultana yazdığı şiirlerle kendini affettirip yeniden eski itibarına kavuştu. Atsız'ın ölümünün ardından oğlu Sultan İlarıslan'a (1156-1172) hizmet etti. Onun zamanında da

Beyit:

Melik Atsız taht-i mülke girince

*Selçuklu Devleti ve hanedanı çıktı/son buldu.*²⁰

Sultan Sencer, beş yüz otuz sekiz senesi [1143-1144] içinde o kötü fiilin²¹ intikamını almak için bir kez daha Atsız'la savaşmak

divandaki görevini yaklaşık on yedi yıl sürdürdü. Atsız ve halefleriyle dönemin diğer bazı hükümdarları ve önemli devlet adamları için methiyeler yazdı." Bkz, Derya Örs, "Reşîdü'd-dîn Vatvât", *DİA*, XLII, s.573-574; Ahmed Ateş, "Raşid al-Din Vatvât'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları", *Tarih Dergisi*, 14, (İstanbul, 1959, s.1-24; Kasım Toyserkâi, *Nâme-ha-yı Reşidüddin Vatvât*, Tahran 1338, s.3-74; Ergin Ayan, "Hârezmşâh Atsız'ın Divanından Çıkmış Bazı Münşeatin Muhtevası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 130 (Şubat 2001), s.227-230; Heribert Horst, "Reşideddin Vatvât'ın Koleksiyonunda Hârezmşâhlardan Halifelğe Yazılan Arapça Mektuplar", (Çev: Ergin Ayan), *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, III/6 (Aralık 2012), s.314-331.

20 Cüveynî, s.258.

21 Hârezmşâh bu sene Rebiyülevvel ayında (Ekim 1141) Serahs üzerine yürüdü. Serahs'a varınca büyük din âlimi Ebû Muhammed ez-Ziyâdî tarafından karşılandı. Ebû Muhammed hem zâhid hem de âlim bir zat idi, Hârezmşâh ona büyük saygı gösterdi ve oradan Mervu'ş-Şâhcân'a gitti. Yine bir din âlimi olan Ahmed el-Bâherzî Hârezmşâh'ın yanına giderek Merv halkı için ondan şefaât talep etti ve hiç bir askerin kendilerine saldırmamasını istedi. Hârezmşâh bu teklifi kabul etti ve şehrin dışında konakladı. Fâkih Ebû'l-Fazl el-Kirmânî ile şehrin ileri gelenlerini çağırdı. Bu sırada Merv halkı ayaklanıp Hârezmşâh'ın adamlarını öldürdüler, bir kısmını da şehir dışına sürerek, kapıları kapattılar ve şehri teslim etmemek için hazırlığa başladılar. Hârezmşâh onlarla savaştı ve bu sene 17 Rebiyülevvel (20 Ekim 1141) günü Merv'e girip halktan pek çok kişiyi öldürdü. Şafîî fakihî İbrahim el-Mervezî ve Ali b. Muhammed b. Arslan da öldürülenler arasındaydı. Ali b. Muhammed birçok ilim dalında bilgi sahibiydi. Hârezmşâh fitnenin başı olup kötülük tohumlarını saçan eş-Şerif Ali b. İshâk el-Müsevi ile şehrin ileri gelenlerinden pek çoğunu öldürdükten sonra Hârezm'e döndü. Çok sayıda âlimi de yanında götürdü. Bunlar arasında Ebû'l-Fazl el-Kirmânî ile Ebû Mansûr ei-Abbâdî, Ebû Muhammed el-Harakî ve diğer bazı zevat da vardı. Hârezmşâh Atsız daha sonra bu yılın Şevval ayında (Nisan-Mayıs 1142) Nişâbûr'a gitti. Şehrin fakih, âlim ve zâhidlerinden müteşekkil bir grup onu karşılamağa çıktılar ve Merv halkına yaptıklarını Nişâbûr halkına da yapmamasını istediler. Hârezmşâh bu teklifi

üzere Hârezm'e yürüdü. Şehrin dışına konup mancınıklar kurdu. Fetih, yüzü murad aynasında cilvelencek kadar yaklaştı. Bunu gören Atsız, hediye ve armağanlar göndererek emîrlerin gönlüne el attı. Elini özür eteğine uzatıp af ve merhamet diledi. Eski davranışlarından nedamet getirip pişmanlık gösterdi. Yedi iklimin padişahının temiz ve aydınlık gönlünü almaya çalıştı. Sultan Sencer, pâk ahlak ve temiz yaratılışından onu affetti ve muhasarayı kaldırdı²².

kabul etmekle beraber Sultan Sencer'in adamlarına ait malların araştırılıp tesbit edilmesini istedi ve bunlara el koydu. Sultan Sencer adına okunmakta olan hutbeye son verip kendi adına hutbe okuttu (1 Zilkade 536/28 Mayıs 1142). Hatipler Sultan Sencer'in adını hutbeden kaldırıp Hârezmşâh adına hutbe okumağa başlayınca halk bağırıp isyan etti. Neredeyse karışıklıklar yeniden başlayacak ve kötülükler tekrar zuhur edecekti. Akıl ve fikir erbabı işin akıbetini düşünerek halkı böyle bir hareketten men ettiler. 1 Muharrem 537 (27 Temmuz 1142) tarihine kadar Hârezmşâh adına okunan hutbeler söz konusu tarihle tekrar Sultan Sencer adına okunmağa başladı. Hârezmşâh Atsız daha sonra Beyhak'a bağlı yerlere asker şevketi. Askerler beş gün boyunca halk ile savaştılar, daha sonra vaz geçip ülkeyi yağmalamak üzere oradan ayrıldılar. Horâsân'da büyük işler yaptılar. Sultan Sencer Mâverâü'n-nehr'de bulunan Hıtâyılardan ve onların Hârezm ve Horâsân'ın diğer şehirlerine yakın olmalarından korkarak Hârezmşâh Atsız ile savaşa girişmekten çekindi." İbnü'l-Esir, XI, s.85.

- 22 "Bu sene (538/1143-1144) Sultan Sencer tekrar Hârezm üzerine yürüdü, bunu duyan Hârezmşâh da askerlerini topladı ve şehre kapandı. Savaşmak için şehir dışına çıkmadı, çünkü Sencer'e mukavemet edemeyeceğini biliyordu. İki taraf arasındaki çarpışmalar surların gerisinde devam ediyordu. Bir gün Sencer'in emirlerinden Sungur adlı biri doğu tarafından hücumla geçip şehre girdi. Emîr-i ahur Miskâlu't-Tâci de şehrin batı tarafından girmeyi başardı. Böylece Sencer'in şehri cebren ve kahren almasından başka bir yol kalmamıştı. Miskâl, Sungur'u çekemediği için şehirden ayrıldı, bunun üzerine Hârezmşâh Atsız. Sungur'a üstünlük sağlayıp onu dışarı çıkardı. Sungur tek başına kaldı. Atsız şehri müdâfaa için çok büyük gayret gösterdi. Sultan Sencer, şehrin kuvvetini ve müstahkem olduğunu anlayınca Merv'e dönmeğe karar verdi. Bu sebeple aralarında anlaşmaya varmaktan başka çare kalmadı. Hârezmşâh elçiler gönderip Sultan'a para vermeyi, itaat ve hizmetine girmeyi ve eskiden olduğu gibi boyun eğmeyi vaat ve teklif etti. Sultan Sencer de bu teklifi kabul edince anlaştılar. Sencer Merv'e döndü, Hârezmşâh da Hârezm'de kaldı." İbnü'l-Esir, XI, s.92.

Geri dönüp kendi aziz payitahtı ve Dârü'l-mülk'üne varınca Atsız'ın anlaşma hükümlerine (düstûr-ı ma'hûd) muhalefet ettiğini, ahid ve peymânı pek de tartıya koymadığını, önemsemediğini işitti. Sultan, Edîb Sâbir'i ona elçi olarak gönderdi ve belki itaat ve bağıllık makamına gelir, kan dökmez, böylece halk (reaya) eziyet ve sıkıntı içinde perişan olmaz çekmez diye düşünüp müşfikâne haberler verdi.

Atsız, Edîb'i Hârezm'de alıkoydu. O vilayetin rûnûd ve evbâşından iki azılı katili para vererek kandırdı ve onları, Mülhid fedailerinin yöntemiyle²³ Sultan'ı öldürmeleri için Merv'e gönderdi. Edîb Sâbir, bu çirkin oyundan haberdar oldu. O iki aşağılığın şekil ve şemaillerini öğrendi. Bu konuda bir mektup (arıza) yazdı ve o mektubu bir kadın çizmesinin içine gizleyip Merv'e gönderdi. Durum Sultan'ın kulağına gelince fedailerin durumunun araştırılması için fermân-ı hümayûn çıkarıldı. Araştırma ve soruşturmadan sonra o iki kötü amelliği harabâtta buldular. Fermana uygun olarak her ikisini de cehennemine gönderdiler. Atsız bu gelişmeden haberdar olunca Edîb Sâbir'in [3283] Ceyhun Nehri'ne atılmasını emretti.

23 [بر شیوة فدائیان ملاحده] “Bu olay, Hârezmşâh Atsız'ın Bâtınîlerle bir ittifakı olduğuna dair çıkarımlara sebep olmuştur. Bu yüzden olayı anlatan kaynakların kullandığı ifadeler ve verilen bilgilerin doğruluğunun iyice tetkik edilmesi gerekmektedir. Nitekim bu durum, Hârezmşâh Devleti'nin tarihsel sürecinde Bâtınîlerle ittifak yaptığına yönelik tek iddiadır. Öncelikli olarak kaynaklarda geçen ifadelerle bakıldığında bu durumun kısmen anlaşılabilir bir hâle dönüşüğü görülür. İlk kaynağımız ve olay hakkındaki bilgisi sonradan gelen kaynaklar tarafından da kullanılan Cüveynî, olayı anlattığı bölümde kesinlikle İsmâîlî, Bâtınî gibi kelimeleri kullanmamaktadır. Cihan Gûşâ'da Melahide tarikinin yaptığı yöntemle Hârezm rindlerinden iki şahsı, Atsız'ın kandırarak ve para vererek suikast amaçlı gönderdiğini söylemektedir. Burada İsmâîlî taifesine atıf yapılmasına rağmen, suikast için Bâtınîlerle ittifak yapıldığına yönelik bir bilgi mevcut değildir. Olayın o dönem Bâtınî yöntemlerinin algısına yapılan bir atıf mevcuttur. Burada Cüveynî, açık bir şekilde suikast girişiminin yönteminde, Bâtınî tarzına göndermede bulunmaktadır. Ayrıca yine Cüveynî'ye göre Sencer ve Bâtınîler arasında kısmen barış bulunmaktaydı. Bu yüzden Nizârî Devleti'nin bu süreçte Hârezmşâhlar tarafında saf tutması ve böyle bir suikastı gerçekleştirme isteğinde olması pek muhtemel görünmemektedir.” Coşkun Erdoğan, “Hârezmşâh Devleti ve İsmâîlîler Arasındaki İlişkiler”, *Türkiyat Mecmuası*, 30, 1 (2020), s.104.

Beş yüz kırk iki (1147) senesinde Sultan Sencer ikinci defa bir ordu hazırlayıp Hârezm tarafına yürüdü. Bu birkaç beyit, Sultan'ın Hârezm'e gelişi sırasında Atsız'ın mizacının neticelerindendir/kendi sözlerindendir:

Beyit

Benim melik ile savaşmaya mecalim yok

Lâkin onunla barışmaya da niyetim yok

Şâhın atı rüzgâr gibi hızlıysa eğer

Benim atımın ayağı da topal değil

O buraya gelirse eğer, ben de oraya giderim

Cihânın sultanına dünya dar değil

Melik, hükümdâr ve cihânın şâhidir

*Böyle bir padişahı kaçmak ayıp değil.*²⁴

Kıssa: Sultan menzilleri²⁵ katedip şimdi onun adından başka kendisinden bir eser kalmamış bulunan Hezâresb'e ulaştı ve muhasaraya başladı. Rikâb-ı hümayûnun mülazımı olup Sultan'ın yanında bulunan Enverî, bu sırada şu iki beyti söyledi:

Beyit

Ey Şah! Bütün yeryüzü ülkesi senin sayılır.

Cihanın devleti ve ikbal senin elindedir

Bugün, bir hamle yaparak Hezaresf'i al

*Yarın Hârezm ve Hezaresb (bin at) senin olacaktır.*²⁶

O sırada kuşatılanlar arasında bulunan Reşîd Vatvât da şu beyti bir oka yazıp Sultan'ın ordugâhına (ordu)²⁷ attı:

24 Osman G. Özgüdenli, "Hârezmşâh Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2 (Sonbahar 2015), s.33-34.

25 Bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe için kullanılan tabir olup konak ya da merhale de denir. Sekiz saate tekabül ettiği kabul edilmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993, s.481.

26 Cüveynî, s.259.

27 Günümüzde "silâhlı kuvvetler" anlamında kullanılan "ordu" kelimesine gerek Çin kaynakları ve Orhun Yazıtları'nda, gerekse Divânü Lügâti't-Türk ve

Beyit

Ey şah! Senin hasmın kahraman Rüstem de olsa

Hezaresb 'den bir eşek bile alamaz.'²⁸

Bu yüzden Sultan-ı azîm gazaba geldi. Hezâresb'in ele geçirilmesi için gösterilen çaba ve gayretin arttırılmasını istedi.

Birçok meşakkatten sonra şehir ele geçirilince Reşîd Vatrât'ın bulunup meydana getirilmesini ve yedi parçaya bölünmesini emretti. Reşîd, Sultan'ın nedimlerinden ve havâssından kendisine şefaathçi olacak kimseler aradı. [3284] Sonunda onlardan biri münasib bir mahalde Sultan'a "Vatrât zayıf, zavallı bir kuştur. Yedi parçaya bölünmeye takati yoktur. Eğer rey-i âlî uygun görürse onu iki parçaya bölsünler." dedi. Sultan bu söze güldü ve Reşîd Vatrât'ın kanının dökülmesinden vazgeçti²⁹.

Kutadgu Bilig gibi eserlerde tesadüf edilmekle beraber, kelimenin bugünkü anlamından farklı bir şekilde "otağ", "hakanın daimî karargâhı" veya "hükümdarın oturduğu şehir" anlamında kullanıldığı, "silâhlı kuvvetlere" ise "sü" veya "çeriğ (çeri)" denildiği görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde de "silâhlı kuvvetler" anlamında asker/asâkir, cünd/cünûd, ceyş/cüyûş, leşker ve sipâh gibi Arapça ve Farsça kelimelerin de kullanıldığı görülmektedir. (Erkan Göksu, Türkiye Selçuklularında Ordu, Ankara 2010, s.4-5; Emel Esin, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11 (1968), s.135-215.

28 Cüveynî, s.259.

29 "Sultan Sencer, binbir zorlukla Hezar Esb'i aldığı zaman Reşîd'ü'd-dîn Vatrât'ı eline geçirdiğinde, kendisi hakkında söylediği sözlerden ve şiirlerden dolayı, yedi parçaya ayıracağına dair yemin etmişti. Bu yüzden onu arayıp buldurma konusunda çok titiz davrandı ve her gün tellallar çağırttı. Bu durum karşısında Vatrât, her gece bir yuvaya, her gün bir vadiye sığındı. Kaçmakla kurtulamayacağını anlayınca, gizlice devlet büyüklerine yaklaşmayı denedi. Fakat onların hiçbirisi Sencer'in gazabını bildiklerinden ona yataklık etme sorumluluğu altına girmedi. Sonunda meslektaşları olan bu satırların yazarının babasının dedesinin dayısı Müntecibü'd-dîn Bediü'l-Kâtib'e sığındı. Ertesi gün Müntecibü'd-dîn, padişahın da hazır bulunduğu devlet ileri gelenleriyle inşa divam'ının idaresini birilerine vermek için bir toplantı yaptı. Sabah namazı vakti gelince toplantıda bulunanlar namaz için dağıldılar. Namazdan sonra Müntecibü'd-dîn ile yalnız kalan Sultan, nasihatlerde bulunup keyifli bir şekilde komik hikâyeler anlatmaya başladı. Daha sonra ülke meseleleri

Hezâresb ele geçirince Sultan hareket edip devlet ve ikbal çadırını Hârezm önüne kurdu. Arrâde ve mancınıkların kurulup savaşa başlanmasını emretti.

Zâhid Âhûpûş'un Şefâati

Muhasara devam ederken giysisi ve yemeği geyik (âhû) olan ve bu yüzden Zâhid Âhûpûş denilen bir şahıs³⁰, denizin ve karanın

hakkında Müntecibü'd-dîn'in görüşlerini alırken konu Vatrât'a gelince Müntecibü'd-dîn ayağa kalktı ve Sultan'a "Sizden bir şey istesem, yapar mısınız?" diye sordu. Sultan, bu soruya hiç düşünmeden "Yaparım" cevabını verince, Müntecibü'd-dîn, "Vatrât zayıf ve küçük bir kuş. O yediye bölünmeye dayanamaz. Emredin de ikiye bölünsün" dedi. Bu söze Sultan kahkahalarla güldü ve Vatrât'ın canını bağısladı." Cüveynî, s.259-260.

- 30 *Ravzatü's-safâ*'nın Gazneliler bahsinde de Zâhid Âhûpûş'tan bahsedilir. Gazneli Mahmud arasındaki şu olay kaydedilmiştir: "Rivâyet etmişlerdir ki, Sultan Mahmud'un, Nûh bin Mansûr-i Sâmânî'nin isteğiyle Ebû Ali-yi Sîmcûr 'la savaşmak üzere Horâsân 'a giderken menzillerden bir menzilde ona "Bu yakınlarda bir şahıs vardır. İbadetle meşgul olup dünyadan elini eteğini çekmiştir. Ona Âhûpûş diyorlar." dediler. Sultan'ın dervişlere ve köşesine çekilip münzevi bir hayat yaşayan zâhidlere büyük inancı olduğundan onunla konuşmak istedi. Bu tür insanlara karşı samimi inancı olmayan Hasenek Mîkâl, bu seferde Sultan'ın yanında idi. Sultan ona "Her ne kadar senin sûfî şeyhlerle ve dîn âlimleriyle ahabâbliğinin olmadığını bilsem de benimle Zâhid Âhûpûş'un tekkesine (hânkâh) gelmeni istiyorum." dedi. Emîr Hasenek, Sultan'ın rikâbında yola koyuldu. Sultan, tam bir niyâz ve saygıyla zâhidle sohbet etti. Vedâ vakti geldiğinde zâhide "Mâllardan ne kadar istersin, hazînedârlar göndersinler." dedi. Zâhid elini havaya kaldırdı ve bir avuç altın sikkelyi Sultan'ın avucunun içine koydu. Sonra da şöyle dedi: "Gayb hazînesinden bu altınların emsâlini alabilen kimse, mahlûk mâlına niçin ihtiyaç duysun." Sultan, o altını Hasenek'in avucuna döktü. Hasenek, o altınlara bakınca hepsinin Ebû Ali-i Sîmcûr adına bastırılmış olduğunu gördü. Sultan Zâhid Âhûpûş'un tekkesinden çıkar çıkmaz Emîr Hasenek'e dönüp "Bu kerâmet hakkında ne diyorsun? Böylesine bir kerâmet, inkâr edilebilir mi?" diye sordu. Hasenek "Sultanımızın buyurduğu doğru ve gerçektir. Hiç kimsenin bu işe söylenecek bir sözü yoktur. Ancak [Ebû Ali-yi Sîmcûr'un üzerine yürüdüğünü hatırlatarak] Sultan'ın, gaybda adına sikke bastırılmış birinin üzerine savaşa gitmesi uygun değildir." diye cevap verdi. Sultan, ondan söylediklerini açıklamasını istedi. Hasenek altın sikkeleri [ve üzerindeki ismi] Sultan'a gösterdi. Sultan görünce mahcup oldu ve bir şey diyemedi." Mîrhând, *Mülûk-i Gazneviyye*, s.128.

padişahı Sultan Sencer'in meclis-i hümayûnuna geldi. Öğüt ve nahiye fasıllarının takdiminden sonra Hârezm halkına şefaet edilmesini istedi. Bu sırada Atsız da araya elçiler koydu, şahane hediye ve pişkeşler göndererek özür dileyip yalvardı. Sultan Sencer, merhametinin ve iyilikseverliğinin bolluğundan, Hârezmşâh'ın suç ve günahlarının üzerine bir kez daha af ve bağışlama yazısını çekti. Atsız'ın Ceyhun'un kenarına gelmesi ve Sultan Sencer'in karşısında hizmet zeminini/ayağını öpüp geri dönmesine karar verildi. Atsız kararlaştırılan yere geldi. Hem atının üstünden inmedi hem de ancak Sultan atının dizginini döndermeden/oradan ayrılmadan geri dönüp gitti. Padişah, onun hürmetsizliğine kızdı. Ancak onu baştan affettiğinden, önceki kararını bozmadı.³¹

Sultan birkaç gün sonra Merv'e döndü. Payitahtına varınca Hârezm'e elçiler gönderdi. Atsız'ı padişahlara layık teşrifatlar ve iltifatlarla memnun edip gönlünü hoş tuttu. Hârezmşâh da Sultan tarafından gönderilen elçilere ikram ve tazim şartlarını yerine getirip onları hoşnut etti. Onlara, Sultan için kıymetli hediyeler teslim edip dönmeleri için izni verdi. [3285]

Cend'in³² Fethi

Atsız, Sultan Sencer düşüncesinden kurtulunca birkaç kere Türkistân gazasına gidip din düşmanlarına karşı zafer elde etti. Beş yüz

31 "Sultan onu üçüncü defa onu affetti. Affetmesinin şartlarından biri, Atsız'ın Ceyhun nehri sahiline gelerek herkesin içinde ona bağlılığını söylemesiydi. 12 Muharrem 573 (2 Haziran 1148) Pazartesi günü Atsız, kararlaştırılan yere gelip atından inmeden Sultan Sencer'e itaat ettiğini duyurdu ve Sultan oradan ayrılmadan orayı terk etti. Sultan, her ne kadar Atsız'ın bu saygısızlığına kızdıysa da daha önce onu affettiği için öfkesini içine attı ve kimseye belli etmedi." Cüveynî, s.260.

32 "Sirderya kıyısında bugün mevcut olmayan tarihî bir şehirdir. İslâm coğrafyacıları, bugün Kazakistan sınırları içinde yer alan Sirderya'nın aşağı mecrasında Oğuzların yaşadığı üç şehirden bahsederler. Bunlar Oğuz yabgusunun kışlık merkezi olan Yenikent, Huvâre ve Cend şehirleridir." Abdülkerim Özaydın, "Cend", *DİA*, VII, s.359-360. Otracığda Cend şehri hakkında geniş bilgi için bkz, Kadir Şahin, *Orta Çağ'da Cend Şehri (X-XIII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2018.

kırk yedi (1152) senesi Muharreminde Suknâk/Sıknâk (سَقَنَاق) ve diğer beldelere yürümeye karar verdi. Bir süredir dostluk ve barış içerisinde oldukları Cend valisi Kemalü'd-dîn'in de bu akınlara katılmasını istiyordu.

Ancak o vilayetin hududuna ulaştıklarında Kemalü'd-dîn'in içine bir soğukluk/şüphe düştü. Ordusu ve hademiyle³³ birlikte kaçtı. Atsız, onun yeminlerine ve vaadlerine uyması için kumandanlarından bir topluluk gönderdi. Onu huzuruna getirdiler. Ancak gelmeleriyle esir edilmeleri bir oldu. Bu esaret, Cend valisinin hayatının sonu gelmiş oldu.

Kemâlû'd-dîn ve Reşîdü'd-dîn Vatrât arasında eskiden beri kuvvetli bir muhabbet ve dostluk vardı. Hased ehlinden bir taife -ki her yerde çeşitli belalara giriftar olan bir hased vardır- Atsız'ın huzurunda "Reşîd, Kemâlû'd-dîn'in muhalefetinden haberdar olmuş, ancak padişaha arz etmemiştir" diye dedikoduculuk ve gammazlık yaptılar. Bunun üzerine Hârezmşâh, Reşîd Vatrât'ı saadet yuvası olan saraydan bir süre uzaklaştırdı. Reşîd'in, bu konuda kasideleri ve kıtaları vardır. Bu kıtaların biri şudur:

Beyt

Ey şah! Büyüklük elin başımın üzerinden uzaklaştığı süre içinde felek beni, kahredici ayaklarının altına alarak çığnedei.

Sen nimetini ve bağışlarını kesince, dünya, düzenimi bozdu ve felek, acımı arttırdı.

*Artık yüzüme bak. Eğer ben ölürsem, vallahi felek benim gibisini bir daha bulamaz.*³⁴

33 Kaynaklarda genellikle "hadem" tabiriyle birlikte kullanılan "haşem" in bazen genel anlamda askerî maiyet veya ordu, bazen de ıktâ askerlerini ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz, el-Bundârî, s.28, 60, 112, 256; Hasan Enverî, *İstılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535, s.241; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973), s.374, 376, 379).

34 Cüveynî, s.260-261.

Bir diğeri de budur:

[3286]

Bendenin kapma kul olalı 30 yıl oldu. Ben sana methiye söyleyen, sen ise tahtının üzerinde benden methiye isteyensin.

Tahtın sahibi olan sen çok iyi bilirsin ki bu kölen hiçbir zaman başka bir kapıya methiye söylemek için gitmedi.

Görüyorum ki, şimdi gönlün 30 yıllık köleden usandı. Zamanın uzunluğu gönüle bıkkınlık verir.

Bir atasözü şöyle der: Efendi, kölesinden bıkınca onun suçunu arar.

Fakat bu zavallı kölen suçsuzdur.³⁵

Sonuçta Cend ele geçirildi.³⁶ Atsız, oğlu [Ebû'l-Feth] İl Arslan'ı o diyarın idaresine tayin edip Hârezm'e döndü.

Bu sene içinde Oğuz ordusu (haşem-i Guz) Sultan Sencer'i esir etti. Daha önce yazılmıştı. O topluluk gündüzleri o hazreti tahta oturtuyorlar ve hizmet kemerini bağlayıp onun önünde ayakta diziliyorlardı. Mühr-i hümayûnla süsledikleri menşurlar ve fermanlar çıkarıyorlar, sonra gece olunca onu demir bir kafese koyuyorlardı.³⁷

35 Cüveynî, s.260-261.

36 Cend'in ele geçirilmesiyle ilgili Reşidü'd-din Vatvât tarafından kaleme alınan *Ebkâü'l-efkâr fi'r-resâl vel'eş'âr* başlıklı meşhur bir fetihname kaleme alınmıştır.

37 İbnü'l-Esir, Sencer'in esir edilişiyle ilgili iki farklı rivâyet nakleder. Bunlardan ilkinde göre Sencer savaştan hemen sonra esir edilmiştir. (Türkçe terc, XI, s.157). İkinci rivâyeti ise şu şekildedir: "...Sencer ve askerleri mağlup oldu, çok perişan bir halde Belh'e doğru gittiler. Oğuzlar da onları takip edip ikinci bir defa savaşa tutuştular. Sultan Sencer yine mağlup oldu ve bu yılın Safer ayında (Nisan-Mayıs 1153) mağlup vaziyette Merv'e gitti. Oğuzlar da Merv'e yöneldiler. Askerler takip edildiklerini ve Oğuzların yaklaştıklarını duyunca onlardan korktukları için Oğuzların önünden kaçtılar. Sultan ve askerleri Merv'den ayrılınca Oğuzlar içeri girip şehri çok fena hâlde yağmaladılar. Bu hadise Cemâziyü'l-evvel ayında (Temmuz-Ağustos 1153) vuku buldu. Merv halkından ve ileri gelenlerinden birçok kişi öldürüldü. Öldürülenler arasında Kâdî'l-kudât el-Hasan b. Muhammed el-Ersâbendi, Kadı Ali b. Mesud ve diğer bazı din âlimleri de vardı. Sencer Merv'den çıktıktan sonra Andrâba'ya gitti. Oğuzlar onu esir aldılar ve eskiden olduğu gibi saltanat tahtına oturttular." İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, XI, s.157). Müellif, eserinin başka bir yerinde de (XI, s.180) Sencer'in 6 Cumâde'l-ülâ 548 (30 Temmuz 1153) tarihinde

Sultan Sencer'in Ülkesini Ele Geçirme Ümidi

Atsız bu olayı duyduktan sonra Sencer'in memleketini ele geçirme isteğiyle dış bilemeye başladı. Velinimetinin hakkını gözetmek bahanesiyle sessiz sedasız büyük bir orduyla Hârezm'den çıkıp Âmûyye Nehri'ne doğru yola koyuldu. Mesafeleri katettikten sonra Âmûyye Kalesi'ni ele geçirmek istedi. İşbilir ve zeki bir adam olan kale kûtvâli³⁸ karşı koydu. Atsız Sultan'ın huzuruna bir elçi gönderdi. İtaat ve bağlılık izharıyla yakınlaşarak kaleyi istedi. Sultan "İlk önce oğlun İl Arslan'ı bir ordu ile bizim yardımımıza gönder ki, Âmûyye Kalesi ve belki diğer kale ve beldeleri ona veririm" diye cevap verdi. Birkaç kere elçiler gelip gitti. Ancak iş bir yere varmadı. Atsız [3287] bir şey elde edemeden ve üzgün bir şekilde Hârezm'e döndü. O vakitlerde gazalara başladı.

Sultan Sencer'in hapsi uzayınca onun kızkardeşinin oğlu olup Atsız'la barış ve dostluk içerisinde bulunan Horâsân³⁹ Valisi Mahmud

Oğuzlara esir düştüğünü kaydeder. Köymen, Sencer'in Merv'e kaçtıktan sonra esir edildiği rivâyetinin gerçekçi olmadığı görüşündedir. Ona göre "elimizdeki yeni malzemeye göre, buna imkân yoktur. Zira bu takdirde Belh'de Oğuzlar'a ikinci bir savaş verdiğini kabul etmek lâzımdır. Hâlbuki buraya uğramış olsalardı, Sem'ânî'nin böyle bir kültür merkezinde ya Oğuzların öldürüldükleri yahut önlerinden kaçan bir şeyhden bahsetmesi gerekirdi. Sonra İbnü'l-Esir'in Merv'i ilk yağma tarihi olarak verdiği Cemâziyü'l-evvel ayı çok erkendir. Çünkü bu sırada Oğuzlar henüz şehri işgal etmemişlerdi." Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İstilas", *DTCFD*, V/2 (1947), s.172 n. Oğuz İsyanı hakkında toplu bilgi için bkz, İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, XI, s.154 vd); el-Bundârî, s.252 vd; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999, s.86-87; er-Râvendî, *Râhatüs-Sudûr ve Âyetüs-Sûrûr*, (Türkçe terc, Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999, I, s.173 vd); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâ'i), Tahran 1362, s.450-451; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.

38 Hintçe kökenli bir kelime olan kûtvâl, kale kumandanı veya muhafızı anlamındadır. Muhtelif kaynaklarda geçen dizdâr ve kaledâr gibi tabirlerin de kûtvâlin muadili olduğu anlaşılmaktadır.

39 Horâsân, Irak'dan başlayıp Hind sınırına kadar olan toprakları içine alan geniş bir coğrafi bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistân, Kirmân, Nişâbûr, Herât, Merv, Belh, Abiyurd, Sırhan gibi şehirler Horâsân dâhilinde

Han bir elçi gönderdi. Oğuzların (Guzân) şerrini def için ondan yardım istedi. Atsız, oğlu Hıtây Han'ı Hârezm'de naib olarak bırakıp büyük bir ordu ile Şehristan yolunu tuttu. Nesâ hududuna ulaştıklarında beklediler. Civardaki emîrlere, "Oğuz haşeminin⁴⁰ fesadının ortadan kaldırılması için hep birlikte çaba ve gayret göstermeleri gerektiğini" bildiren haberciler gönderdi.⁴¹

Bu esnada Ahmed [bin Ebî Bekr] Kâc'ın (قاج)⁴², Sultan Sencer'i av yerinde (şikârgâh) Oğuzların elinden kurtarıp⁴³ Tirmiz

kabul edilmektedir. Horâsân ismi Eski Farsça'da hur (güneş) ve âsân (âyân "ge-len, doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamını taşımaktadır. İsim muhtemelen Sâsânîler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horâsân tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv, Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herât yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. En geniş kesim İran'ın elindedir ve adı geçen iki devletle İran'ın diğer eyaletlerinden Mâzenderân, Simnân, Yezd, Kirmân, Belûcistan ve Sistan'la çevrilidir. İdarî merkezi Meşhed olup eyalete Meşhed, İsferâyin, Bucnurd, Bircend, Tayyibat, Tûrbeticâm, Tûrbetihaydarî, Darrıgaz, Sebzevâr, Şirvan, Tabes, Firdevs, Kâbnât Kûçân, Kaşmir, Gunâbâd ve Nîşâbur vilâyetleri bağlıdır (Yâkût, II, 350-354). Geniş bilgi için ayrıca bkz, Cihan Piyadeoğlu, *Güneşin Ülkesi Horâsân-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012; Cl. Huart, "Horâsân", *LA*, V/1, s.561; Osman Çetin, "Horâsân", *DLA*, XIII, s.234.

40 "Hadem"ın sivil, "haşem"ın ise askerî maiyyeti ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu konu hakkında bkz, Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araş. Ens., II/2-3 (1964), s.330, 354, 367, 372; Lambton, a.g.m., s.374, 376, 379.

41 "Çok geçmeden ordunun desteklediği Sultan Sencer'in kızkardeşinin oğlu Rüknü'd-dîn Muhammed b. Muhammed Buğra Han'ı Sencer'in yerine saltanat tahtına oturtular. Rüknü'd-dîn Muhammed, eski dostluğuna dayanarak Atsız'a elçi gönderip, Oğuzların baskısını hafifletmesi için ondan yardım istedi. Bunun üzerine Hârezmşâh, Şehristane'nin yolunu tuttu. Yola çıkmadan önce İl Arslan'ı yanına aldı ve diğer oğlu Hıtây Han'ı kendisine vekil olarak Hârezm'de bıraktı. Şehristane'ye varınca daha önce topraklarını kaybetmiş ve düzenleri bozulmuş olan çevre emirlerini yanına çağırdı." Cüveynî, s.261-262.

42 Metinde: Ahmed Kumâc [Nâşirin notu]

43 "Oğuzlar Belh civârına gittiklerinde, tesâdüfen Sultan'ın bendegân-ı hâssı arasında bulunan Mü'eyyed Ayaba, Câmédâr Aksunkur, Lâçin-i Hârezmî, Alp

Kalesi'ne⁴⁴ götürdüğüne dair güvenilir haberler geldi.⁴⁵ Müjdeyi alan havâss ve avâm, hak edenlere nezirler ve sadakalar verdiler.

Sunkur-i Şâmî ve başkalarından oluşan bir cemaat/topluluk, esâret ve acz içinde Sultan'ın yanına gelmişlerdi. "Bizim başka bir yerde kalmamız mümkün değildir" diyerek kendilerini Oğuzlar'a bağlamışlardı. Ama Korkud, Tutı Beg, Selmenâci? ve Dâvud-i Bozorg gibi Oğuz (Guz) ümerâsı yanlarında olmadan Sultan'ın huzuruna giremiyor, ona bir söz söyleyemiyorlar, onunla konuşup sohbet edemiyorlardı. Nihâyet Mü'eyyed Ayaba, Sultan'ın büyük nânpâre ve mülk vereceğini vaad ederek, Oğuzlar'dan bir grubu kandırdı. Bir gün bu grup, Sultan'ın yanında nöbet bekliyor idiler. Av avlanmak bahanesiyle atlandılar ve atlarını doğruca Ceyhûn kenarına, Tirmiz'in karşısına sürdüler. Lâcin-i Hârezmî, önceden iki parça gemi satın almış ve Kilfet Boğazı'nda suya bırakmıştı. Sultan'ı ve daha sonra da binek hayvanlarını hemen oradan geçirdiler. Sultan'ın dönme vakti geldiği halde dönmediğini gören bütün Oğuz ümerâsı atlanıp peşinden gittiler. Nehrin kenarına vardıklarında, onlar nehirden geçmişlerdi. Elleri boş ve hüsrana uğramış şekilde geri döndüler." Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Câmî'ü't-Tevârih-Selçuklu Devleti*, (Türkçe terc, Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), 2. Baskı, İstanbul 2011, s.182-183). Ayrıca bkz, er-Râvendî, (Türkçe terc., I, s.179); İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, XI, s.179-180).

44 "Özbekistan'ın güneyinde Amuderya (Ceyhun) nehrinin sağ yakasında Afganistan sınırına çok yakın bir noktada bulunmaktadır. Milâttan önce I. binyılın ikinci yarısında eski Greko-Baktria ülkesinin kuzey kısmında Amuderya nehri yakasında küçük bir kale olan Tirmiz'in Büyük İskender tarafından kurulduğu ileri sürülür. Şehrin adı eski Baktria dilinde "su kenarındaki kale, liman" anlamında Taramastha olup zamanla Demetrias, Taramata/Tarameta, Tarmid/Tarmiç denilmiş, IV. (X.) yüzyıldan itibaren Tirmiz (Termiz, Türmiz) adı daha yaygın biçimde kullanılmıştır. Özellikle Ortaçağ'larda Hindistân'a giden eski kervan yolu Tirmiz'den geçmekteydi. Burası aynı zamanda nehri takip ederek Hârizm ülkesinden Aral gölüne doğru geçen ticaret gemileri ve balıkçı kayıklarının limanı olmuştur. IV. (X.) yüzyıla ait coğrafya kitaplarında Tirmiz, Ceyhun nehri kenarında etrafı surlarla çevrilmiş, yönetim binası, pazarı, camisi, çoğu tuğla döşeli cadde ve sokaklarıyla güzel ve mâmur bir şehir diye kaydedilir; burada üretilen sabunun kalitesi de vurgulanır." Abdullah Muhammedcanov, "Tirmiz", *DİA*, XLI, 200-202.

45 er-Râvendî ve Reşidü'd-dîn'e göre Sencer'in Oğuzlar tarafından alıkonması iki senedir. Bzk, er-Râvendî, (Türkçe terc. I, s.179); Reşidü'd-dîn, (Türkçe terc, s.182). İbnü'l-Esir'e göre ise 6 Cumâde'l-ulâ 548 (30 Temmuz 1153) tarihinden, 551 yılı Ramazan ayına (Ekim-Kasım 1156) kadar üç sene Oğuzlar'ın yanında esir kalmıştır. İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, XI, s.179-180). Yine İbnü'l-Esir'e göre Sultan Sencer, 551 Ramazanında (Ekim-Kasım 1156) Merv'deki tahtına dönmüştü. İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, XI, s.179-180)

Hârezmşâh, Nesâ'da Mahmud Han ve Horâsân emirlerinin gelişini bekleyerek gün geçiriyordu. Ancak onlar, onu çağırıldıklarına pişman idiler. Sonunda İzzü'd-dîn Tuğraî'yi gönderip, birbirlerinin taarruzundan emin olmaları için onunla ahd ve misak yaptılar. Sulh binaları sağlamlaştırılınca Hârezmşâh Nesâ'dan Hubûşân'a gitti. Hakan Rüknü'd-dîn görüşüp anlaşmak için Nîşâbûr'dan⁴⁶ o tarafa geldi. Her iki kuvvet ve haşmet sahibi, üç ay boyunca birlikte görüşüp konuştular. Memleket işlerinin düzeni konusunda görüş ve düşüncelerini söylediler. O esnada Hârezmşâh büyük bir şenlik düzenledi. Hakan Rüknü'd-dîn'i çağırdı ve Reşîd Vatvât onları medh için bir şiir söyledi. Bu şiirin bir beyti şöyleydi:

Beyt

*İki uğurlu yıldızın bir burçta bir araya geldikleri gibi
İki kutlu padişah da bir sarayda bir araya geldiler.*⁴⁷

Bundan hemen sonra Hârezmşâh Atsız hastalandı. O hastalık esnasında bir gün Kur'ân okuyan bir hâfızın sesini (âvâz-i kârî) duydu. Nedimleri de susup kulak verdiler. Şu âyet okunuyordu: "Hiç kimse nerede öleceğini bilmez."⁴⁸ Bunu kötü fal bildiler. [3288]

Beyit

*Kimse aşkta kötü fal istemez
Eğer gelirse kendi isteğiyle gelmez.*

Onun zahmeti arttıkça arttı. Sonunda beş yüz elli bir senesi Cumâde'l-ahirinin dokuzu gecesi (30 Temmuz 1156) Hazret-i mâlikü'l-mülk, onun dünya memleketindeki hükümdarlığını sona erdirdi⁴⁹.

46 Horâsân'ın en önemli şehri olarak nitelendirilen Nîşâbûr, hem ticarî ve ekonomik, hem de kültür ve medeniyet bakımından bölgenin en önemli şehirlerinden biriydi. Bkz, Yâkût, V, s.331-333; E. Honingman, "Nîşâpûr", *İA*, IX, s.302-305.

47 Cüveynî, s.262.

48 Lokmân Suresi 34. Âyet.

49 "Hârezmşâh Atsız b. Muhammed b. Anûştegin, bu sene 9 Cemâziyelâhîr (30 Temmuz 1156) tarihinde öldü. Atsız felç olmuştu. Tedavi edildiyse de iyileşmedi. Doktorların bilgisi dışında ilaçlar kullandı. Bunun üzerine hastalığı daha da arttı, gücü kuvveti kalmadı ve öldü. Ölürken: "Malım bana

Hamdullah Kazvî'ye göre yirmi dokuz sene hüküm sürmüş idi. Bu cümleden olmak üzere on altı sene istiklalden dem vurdu. Derler ki Reşîd Vatvât onun cenazesinin başında bir yandan ağlarken bir yandan da onun tabutuna bakarak/onu göstererek yüksek sesle şu iki beyti okuyordu:

Beyt

Ey şah! Felek senin vereceğin cezadan tir tir titriyor ve önünde el pen çe divan duruyor.

*Bu ülkeyi yönetebilecek senden daha basiretli kim var?*⁵⁰

[3289]

İl Arslan bin Atsız

Hârezmşâh Atsız'ın vefatını, dört gün sonra duyurdular. İl Arslan, Hârezm tarafına hareket etti. Yoldayken emîrler ve devlet erkânı ona bey'at ettiler. Atabeg Oğulbeg ve ayandan bazıları Süleymanşâh bin Atsız'ı tahta oturtmak istediler. İl Arslan önce davranıp kardeşinin hapsedilmesi için ferman verdi. Fitneci emîrleri de ortadan kaldırdı. Beş yüz elli bir senesi Recebinin üçüncü günü (22 Ağustos 1156)⁵¹ saltanat tahtına oturdu⁵². Devletin yanında yer

bir fayda vermedi, saltanatım elden gitti." demiştir. 490 yılı Recep ayında (Haziran-Temmuz 1097) doğmuştu... Atsız güzel ahlâklı, halkın malına el uzatmayan, onlara merhametle muamele ederi, onları seven, onlara çok çok lütuf ve ihsanlarda bulunan bir hükümdardı. Halk onun zamanında umumî bir emniyet ve yaygın bir adalet içinde yaşadı." İbnü'l-Esîr, XI, s.179. Atsız dönemi hakkında geniş bilgi için bkz, Kafesoğlu, a.g.e., s.44-72; Taneri, Hârezmşâhlar, s.s17-22; Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâhlar, Anuşteginden Celaleddin'e*, s.21-28; Aynı yazar, a.g.t., s.77-87.

50 Cüveynî, s.262.

51 Metin: 3 Recep 552. [Nâşirin notu]

52 "Atsız ölünce yerine oğlu Arslan geçti. Arslan amcalarından birini öldürdü, bir kardeşinin de gözlerine mil çekti. O da üç gün sonra öldü. Başka bir rivayete göre ise intihar etti. Arslan, Oğuzların elinden kurtulmuş olan Sultan Sencer'e de elçi gönderip itaat ve inkıyad arz etti. Sultan Sencer de Hârezm'in yönetiminin kendisine verildiğine dair bir menşur yazdırdı ve Ramazan ayında (Ekim-Kasım 1156) da hil'atler gönderdi." İbnü'l-Esîr, XI, s.179. "İşyan edebileceğini tahmin ettiği küçük kardeşi Süleyman Şah'ı hapsetti ve atabegi

alan emîrlerin ıktâ⁵³ ve maaşlarını (ıktâ'ât ve mersûmât), babasının dönemindeki miktarlarından artırdı. İhsan ve bağış kapılarını Hârezm ahalisine açtı.

Onun saltanatının ilk dönemlerinde Hârezm'e gitmiş olan Yabgu Han'ın oğulları, Lâçin Beg ve diğer Karluk beglerinden oluşan bir topluluk İl Arslan'dan yardım istediler.⁵⁴ Zira Semerkand Hanı'ndan, Karlukların önderi olan Yabgu Han'ı öldürmüş, diğerlerini de öldürmek üzere girişimde bulunmuştu. İl Arslan onların gönlünü aldı. Sonra da büyük bir orduyla Mâverâü'n-nehr'e yürüdü.⁵⁵ Han, İl Arslan'ın hareketini işitince, Karagöl'den (قراکول) Cend'e kadar uzanan çölde oturan Türk göçerlerinin (sahranişînân-ı Terâkime) hepsini Semerkand'a getirtti. Kaleye sığınmaya karar verdi. Karahıtây'dan yardım istedi. Onlar, İlig Türkmen'i (ترکمان ایلک) on bin atıyla birlikte ona yardıma gönderdiler.

Hârezmşâh, Buhârâ'ya gelince oranın ahalisine vaadlerde bulunup güvence verdi ve belde-i mahfûze Semerkand'a yürüdü. Han, İlig Türkmen'in yardımıyla cesaretlenmişti. [3290] Soğd Suyu'nun kenarını ordugâh yaptı. İki ordu karşılaştı. İki tarafın yiğitleri birbirlerine hamle yaptılar.

İlig Türkmen, İl Arslan'ın tam teçhizat ordusunu görünce Semerkand âlimlerini ve imamlarını özür ve af dileyerek sulh istemeleri

Oğul Beg'i öldürttü. O yılın Recep ayının üçünde de (22 Ağustos 1156) Hârezmşâhlar tahtına oturdu. Karışıklık çıkarmak isteyen bazı kimseleri tutuklattı. Emirlerin ve askerlerin gelirlerini ve topraklarını arttırdı. Çok sayıda hayırlı işler yaptı. O sırada Rüknü'd-dîn Mahmud, tahta geçişini kutlamak ve babasının ölümünden dolayı başsağlığı dilemek üzere ona bir elçi gönderdi." Cüveynî, s.262-263.

53 İktâ sistemi ve Hârezmşâhlar dönemindeki uygulaması hakkında bkz, Mer-yem Gürbüz, *Hârezmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2005, s.171-176; Abdulkadir Erdoğan, *Hârezmşâh İmparatorluğunda Askeri Teşkilat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s.80-95.

54 "553/1158-9 yılında Lâçin Beg komutasındaki bir grup Karluk kaçıp Hârezm'e geldi." Cüveynî, s.263.

55 "O yılın Cemaziyelahir (Temmuz 1158) ayında." Cüveynî, s.263.

için ona gönderdi. İl Arslan o onu bağışladı ve Hârezmşâh, Karlukların (قرلغان) emîrlerini büyük bir ihtiramla onların makamına gönderdi.⁵⁶

Sultan Sencer'in vefatından sonra, cesaret ve yiğitlikteki üstünlükleriyle imtiyaz kazanmış olan bazı gulâmları, merhum Sultan'ın kızkardeşinin oğlu ve kaim-i makamı olan Rüknu'd-dîn Mahmud Han'ı Nîşâbûr'da yakalayıp gözlerine mil çektiler.⁵⁷ İl Arslan inti-

- 56 “Kök Sağır adıyla tanınmış olan Semerkand Hanı Celâlü'd-dîn Ali b. el-Hüse-yin'in Mâverâü'n-nehr'de oturan Karluglardan Bigu Han'ı öldürmesi ve bazı-larını da öldürmeye kalkışması üzerine 553/1158-9 yılında Lâçin Beg komu-tasındaki bir grup Karlug kaçıp Hârezm'e geldi. Hârezmşâh İl Arslan, Karlug-lar'a yardım etmek için o yılın Cemaziyelahir (Temmuz 1158) ayında Mâ-verâü'n-nehr'e doğru yola çıktı. Onun, üzerine geldiğini haber alan Semerkand hanı, kaleye sığınarak Kara Göl ile Cend arasında yaşayan Türkmen göçerlerini etrafına topladı ve Karahitây'lar'dan yardım istedi. Onlar da İlig Türkmen'i 10 bin atlı ile yardıma gönderdiler. Bir takım vaadlerle Buhârâ halkını yanına alan Hârezmşâh, Semerkand'a yürüdü. Semerkand hanının da ordu çıkarması üze-rine iki taraf Sugd ırmağının kenarında karşı karşıya geldiler. İlig Türkmen, Hârezmşâh ve askerlerinin üstün olduğunu görünce alttan alıp tevazu gös-termeye başladı. Barış için Semerkand imamlarını ve âlimlerini Hârezmşâh'a gönderdi. Onların isteklerini kabul eden Hârezmşâh, Karlug emirlerini değerli hediyelerle ülkelerine göndererek Hârezm'e geri döndü.” Cüveynî, s.263.
- 57 “557 yılının Ramazan ayında (Ağustos-Eylül 1162) Ayaba tarafından Nîşâbûr'da yakalanıp gözüne mil çektirildikten sonra hapsedilmiş olan Mah-mud Han, çok geçmeden mahpus olduğu kalede hayata veda etti.” Cüveynî, s.263. “Sultan Sencer'in kızkardeşinin oğlu olup Sencer'den sonra Horâsân'a hâkim olan Sultan Mahmud b. Muhammed bu sene Cemaziyelahir ayında (Mayıs-Haziran 1161) Nîşâbûr hâkimi Müeyyed Ayaba üzerine yürüdü ve onu Şâdiyâh'da muhasara etti. Oğuzlar da Sultan Mahmud'un yanındaydı. Savaş 556 yılı Şaban ayının sonuna (23 Ağustos 1161) kadar sürdü. Mah-mud daha sonra hamama girmek istediğini söyledi ve Şaban ayı sonunda (23 Ağustos 1161) âdeta Oğuzlardan kaçarcasına Şehrîstân'a girdi. Şevval ayı so-nuna (21 Ekim 1161) kadar Nîşâbûr önünde bekledikten sonra geri döndü-ler, köylerde fitne fesat çıkarıp yağmacılık yaptılar, Tûs'u da çok fena halde yağmaladıktan sonra Ali b. Musa'nın meşhedine geldiler. Burada bulunan çok sayıda insanı öldürdüler, mallarını yağma ettiler. Yalnız kabrin bulunduğu kubbeye dokunmadılar. Sultan Mahmud Nîşâbûr'a girince Müeyyed ona 557 yılı ramazanına (14 Ağustos 1161) kadar mühlet verdi. Sonra tutup gözlerine

kam kılıcını kınından çıkarttı ve geri dönüp Şâdiyâh'a yürüdü.⁵⁸ O günahkâr topluluğu o şehirde muhasara etti. Elçiler gelip gitti. Sonunda anlaşmaya karar verildi.

İl Arslan, babasının vilayetlere taarruz etmesinler diye her sene Karahıtây'a gönderdiği hediye ve armağanları göndermede ihmal gösterdi. Bunun üzerine onlar büyük bir ordu hazırlayıp İslam diyarına yürüdüler. Bu haber Hârezmşâh'ın kulağına gelince o da savaşa hazırlandı. Ayyar Beg'i (بيک عيار) tam teçhizatlı bir ordu ile öncü (mukaddeme) olarak gönderdi. Ayyar Beg, İl Arslan gelmeden önce Karahıtây ordusuyla savaşa başladı. Ancak esir düştü. Bunun hemen ardından Hârezmşâh hastalandı⁵⁹. [Bu yüzden duruma müdahale edemedi ve geri çekilip] Hârezm tarafına döndü. Dârü'l-mülk'e inince beş yüz altmış beş senesi Recebinin on dokuzunda (8 Nisan 1170)⁶⁰ o da gidenlerin ardından yola koyuldu. [3291]

mil çaktı ve kör etti. Yanındaki para ve mücevherât ile değerli takıları aldı. Oğuzlardan korkarak bu mücevherât ve takıları gizlerdi. Müeyyed, Nişâbûr ve yönetimi altındaki diğer yerlerde Sultan Mahmud adına okunmakta olan hutbeyi kesti Halife el-Müstencid'den sonra kendi adına hutbe okuttu. Oğuzlar'ın babasından önce kendilerine melik tayin etliği oğlu Celâlî'd-dîn Muhammed'i de yakaladı ve aynı şekilde onun gözlerine de mil çekip ikisini de hapsetti, cariyeleri ve maiyyetindeki hizmetçilerini de hapse attı. Çok geçmeden Sultan Mahmud öldü, bir süre sonra babasının acısına dayanamayıp oğlu da öldü." İbnü'l-Esir, XI, s.224-225.

58 "558/1162-3 yılında." Cüveynî, s.263.

59 "Hıtâylar bu sene (567/1171-1172) Hârezm'i ele geçirmek üzere Ceyhun nehrini geçtiler. Bunu duyan Hârezmşâh Arslan b. Atsız asker toplayıp savaşmak ve onları geri püskürtmek için Amuyye'ye gitti, fakat hastalanıp orada kaldı. Ordusunun bir kısmım büyük bir kumandanın idaresinde Hıtâyılara karşı gönderdi. Bunlar Hıtâyılarla karşılaşp çok çetin bir savaşa tutuştular. Hârezmliler mağlup olup kumandanları esir düştü. Hıtâylar esir kumandanla birlikte Mâverâü'n-nehr'e döndüler, Hârezmşâh da hasta vaziyette Hârezm'e döndü." İbnü'l-Esir, XI, s.301.

60 Metin: 19 Recep 557. [Nâşirin notu] "566/1170-1 yılında Hârezmşâh'a karşı Hıtây ve Mâverâü'n-nehr'de büyük bir ordu (haşem) hazırlandı. Bunun haberini alan Hârezmşâh, hazırlıklara başlayarak Mâverâü'n-nehr Karlugları'ndan Ayyar Beg komutasındaki bir öncü birliği Amuyye'ye gönderdi. Hârezmşâh, oraya varmadan iki taraf savaşa tutuştu. Ayyar Beg yenilerek tutuklandı. İl

Sultanşâh bin İl Arslan

İl Arslan'ın vefatından sonra veliahdi olan en küçük oğlu Sultanşâh padişah oldu.⁶¹ Devlet işlerinin idaresi annesi Melike Terken'e⁶² geçti. O sırada Cend vilayeti valisi olan büyük kardeşi Tekiş Han, bu duruma karşı çıkıp saltanat mirasından nasibini istedi. Ancak saltanat, mirasla olmuyordu. Sultanşâh'ın güzel bir tabiatı vardı. Bu iki beyiti söyleyip kardeşine gönderdi:

Kıta

*Ne zaman azim atım koşmaya başlarsa
Kılıcımın korkusundan ağlayıp sızlar düşman
Elçi ve mektup burada bir işe yaramaz artık
İki yüzü keskin kılıç bitirir işi tek yüzüyle.*⁶³

Tekiş Han'ın, Melikşâh isminde güzel şiir söyleyen bir oğlu vardı. O da bu rubâîyi yazıp Sultanşâh'a gönderdi:

Kıta

*Yüzlerce hazine senin olsun, keskin hançer bizim
Köşk senin olsun, at ve savaş meydanı bizim
Husumet ortadan kalsın istiyorsan
Hârezm senin olsun ey melik, Horâsân da bizim*⁶⁴

Sultanşâh bu beyitleri işitince iki beyit de kendisi söyledi ve cevap olarak biraderzadesine yolladı:

Arslan da hastalanarak Hârezm'e geri döndü ve aynı yılın Receb ayının onsekizinde (8 Ağustos 1170) hayata veda etti." Cüveynî, s.264. "Hârezmşâh İl Arslan b. Atsız b. Muhammed b. Anuştekin bu sene (568/1172-1173) öldü. Hıtâylarla savaşa gitmiş ve hasta olarak geri dönmüştü." İbnü'l-Esîr, XI, s.303. İl Arslan dönemi hakkında geniş bilgi bkz, Kafesoğlu, a.g.e., s.73-84; Taneri, *Hârezmşâhlar*, s.22-24; Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâhlar, Anuştegin'den Celaleddin'e*, s.28-32; Aynı yazar, a.g.t., s.87-90.

61 "Ölümü üzerine yerine Sultanşâh Mahmud hükümdar oldu. Ülkeyi ve orduyu annesi idare etti." İbnü'l-Esîr, XI, s.303.

62 Metinde "Türkân" şeklinde yazılmakla birlikte, doğrusu Terken'dir. Tercümede Terken şekli tercih edilmiştir.

63 Özgüdenli, a.g.m, s.37-38.

64 Özgüdenli, a.g.m, s.38-39.

Rubai

Ey amcamın canı (oğlu), bu yolun sonu hüznü ve karanlıktır.

Bu dava ne sizde ne de bizde biter

Tâ ki kan kılıcın kabzasına bulaşana

Ve devletin ikbâli yükselene kadar.⁶⁵

[3292]

Kardeşler arasındaki anlaşmazlık ve husumet dumanı yükseldi. Sultanşâh, biraderinin üzerine yürümek için büyük bir ordu hazırladı. Tekiş Han onun hareketinden haberdar olunca, o sırada Karahıtâyların hükümdarı olan Gûrhân'ın kızkardeşine iltica etti. Hârezm'in kendi hâkimiyetinde olması durumunda her sene onun hazinesine hatırı sayılır miktarda [vergi] göndermeyi kabul ettiğini söyledi. Karahıtây hanı, kocası Ferma/Furma'nın (فرما)⁶⁶ "hadsiz ve hesapsız" bir orduyla Tekiş'e yardım amacıyla Hârezm'e gitmesi için ferman verdi. Onlar buyrulduğu gibi o bölgelere yürüdüler. Karahıtây ordusunun geldiği haberi Hârezm'e ulaşınca Sultanşâh ve annesi Dârü'l-mülk'ten çıktılar ve Melik Müeyyed Ayaba'ya katılmak/sığınmak için süratle yola koyuldular.⁶⁷

Tekiş'in Saltanat Tahtına Oturması

Tekiş Han, beş yüz altmış sekiz senesi Rebîü'l-ahirinin yirmi ikinci pazartesi günü (12 Aralık 1172) Hârezm'e girip padişahlık tahtına oturdu. Hatibler ve şairler onu öven risaleler yazdılar ve kasideler

65 Özgüdenli, a.g.m, s.39.

66 Bazı kaynaklarda da "Koma" ve "Fuma" şeklinde kaydedilmiştir.

67 "Büyük oğlu Alâü'd-dîn Tekiş babasının kendisine iktâ ettiği Cend'de ikamet etmekteydi. Babasının öldüğünü ve yerine küçük kardeşinin geçtiğini duyunca üzüldü, doğruca Hıtâyların hükümdarına giderek kardeşine karşı yardım talep etti ve onu Hârezm'in zahirelerini ve mallarını ele geçirmeğe teşvik etti, bunun üzerine de Hıtâyların hükümdarı Koma'nın kumandasındaki büyük bir orduyu onunla birlikte gönderdi. Ordu yola çıkıp Hârezm'e yakın bir yere kadar geldi. Bu defa Sultanşâh ile annesi Müeyyed'in yanına gidip ona pek çok hediyeler armağan ettiler ve Hârezm'in zahire ve mallarını vermeyi vaat ettiler." İbnü'l-Esir, XI, s.303.

söylediler. Derler ki, yaşı seksenden fazla olup Tekiş Han'ın baba ve dedelerinin hizmetinde bulunan Reşîdü'd-dîn Vatvât'ı, bir mahfe-
de onun huzuruna götürdüler. Reşîd "Bugün herkes kabiliyeti nis-
betinde cihan fatihi padişahın saltanat tahtına cülusunu kutlamak
için bir risale yazmış ya da kaside okumuştur. Bu bende de yaşının
büyüklüğü ve ihtiyarlığın zaafı sebebiyle bu iki beyti söylemekle ka-
naat etmiştir." dedi:

Rubâî

*Deden, zamanın sayfasından zulüm kelimesini sildi. Babanın adaleti,
yaraları sardı.*

*Ey şimdi saltanat hırkasını sırtına giymiş olan! Yönetim sırası sende,
şimdi sen ne yapacaksın ha?*⁷⁸

Tekiş Han memlekete hâkim olunca adalet ve kanun sofrası-
nı yaydı. [3293] Adaletsiz uygulamaları, haksız vergileri kaldırdı.
Onun sevgisi gönülleri kapladı.

Nîşâbûr Hâkimi Melik Müeyyed'in Öldürülmesi, Melike Terken ve Sultanşâh'ın Tekiş'ten Kaçması

Sultanşâh ve annesi Melike Terken, Hârezm'den ayrılıp Tekiş Han
arzusuna ulaşınca, onlara dişlerini sıkmak kaldı. Bu olayın zara-
rından kaçmak ve onu def etmek için çareler düşündüler. Melike
Terken, istişareden sonra Melik Müeyyed'e hediyeler ve armağan-
lar gönderip mülk gelininin güzelliğini (arûs-i mülk) onun gözüne
gösterdi. Hârezmlilerin ve oğlunun kendisine meybinden sözler etti.
Melik Müeyyed onun sözlerine aldanıp dağınık askerlerini topladı
ve onlara katıldı ve Hârezm'e yürüdü. Tekiş Han, Allah'a güvenip
elinde bulunan askerler (sipahi) ile muhaliflerle muharebe için hare-
kete geçti. Çölün başına ordugâhını kurup beklemeye başladı.

Melik Müeyyed'in askerleri, su azlığı sebebiyle çölleri hep bir-
likte geçemeyeceklerini anladılar. Bu esnada hasımlarının pusuya
yatmış olduklarından haberdar değillerdi. Çaresiz birbirlerini takip
ederek bölük bölük yola koyuldular. Bu sırada [onların çöl yolundan

geldiğini bilen] Tekiş'in askerleri beklediler ve Melik Müeyyed'in askerleri çölden çıkar çıkmaz [onlara hüsum ederek] hepsini fena rüzgârına verdiler. Sonunda da Melik Müeyyed'i esir edip Tekiş Han'ın huzuruna götürdüler. Ferman mucibince sarayda ortasından ikiye böldüler.⁶⁹ Melike Terken ve Sultanşâh, kaçıp Dihistân'a gittiler. Hârezmşâh onların ardından gitti. Melike'yi ele geçirip öldürdükten sonra Hârezm'e geri döndü.⁷⁰

Sultanşâh, Dihistân'dan kaçıp Şâdiyâh'a Melik Müeyyed'in oğlu Togaşâh'ın yanına gitti. Togaşâh'ın güç ve kudretini, ona para (mal) ve yardım kuvveti verecek kadar yeterli olmadığını görünce Gûr'a gitmeye karar verdi. Gûr sultanları, tazim ve tebcil merasiminden sonra çeşitli ihsan ve bağışlarla Sultanşâh'ın gönlünü aldılar. Ancak ona yardım konusunda tereddütte kaldılar.⁷¹

69 "9 Zilhice 569 (11 Temmuz 1174)" Cüveynî, s.265

70 "Müeyyed onların sözüne aldandı ve ordusunu topladı. Sultanşâh ile beraber yola çıkıp Sübernâ'ya geldiler. Sübernâ Hârezm'e yirmi fersah mesafede küçük bir beldeydi. Tekiş de oraya yakın bir yerde karargâh kurmuştu, üzerlerine yürüdü. İki ordu karşı karşıya gelince Müeyyed'in askerleri bozulup geri çekildiler. Müeyyed mağlup olup esir düştü. Hârezmşâh Tekiş'in yanına getirildi. Tekiş öldürülmesini emretti ve huzurunda öldürüldü. Sultanşâh kurtulup kaçtı ve Dihistân'a götürüldü. Hârezmşâh'ın üzerine yürüyüp şehri zorla ele geçirmesi üzerine buradan da kaçtı, ancak annesi yakalandı. Tekiş annesini öldürüp Hârezm'e döndü." İbnü'l-Esir, XI, s.303. "Müeyyed çölün ortasına varıp su istediğinde bulamadı. O bu hâldeyken Hârezmşâh develerin üzerindeki su tulumlarıyla oraya gelip Müeyyed'i kuşattı. Askerler, hepsi teslim olmak istediler. Bu arada Müeyyed esir alınıp getirildi. Hârezmşâh derhal boynunun vurulmasını emretti. Bunun üzerine Müeyyed: 'Ey kadın kılıklı adam! Bu erkekçe bir iş midir?' dedi. Fakat Hârezmşâh dönüp bakmadı, boynunu uçurup başını Hârezm'e götürdü. Müeyyed öldürülünce yerine oğlu Doğanşâh geçti ve babasına ait yerlere hâkim oldu. Bunun üzerine Hârezmşâh askerlerini toplayıp Nişâbûr'a yürüdü ve şehri muhasara edip savaşa girdi. Doğanşâh'ın karşı koyması üzerine vaz geçti, fakat daha sonra tekrar geri geldi. Doğanşâh karşısına çıkıp mukavemet etti, fakat esir düştü. Hârezmşâh onu kız kardeşiyle evlendirdi ve yanında Hârezm'e götürdü, böylece Nişâbûr'a ve Doğanşâh'ın elindeki diğer yerlere hâkim oldu, şanı şöreti arttı ve durumu çok kuvvetlendi." İbnü'l-Esir, XI, s.309.

71 "O karışıklıkta Sultanşâh ile annesi kaçıp Dihistan'a gittiler. Bunu haber alan Tekiş de onların peşine düştü. Oraya varınca Dihistan halkı teslim oldu.

Tekiş Han, Dihistân'dan Hârezm'e gitti. Ululuk (serverî) merdiveninin basamaklarına ayağını koydu. Onun [3294] haşmet ve kudretinde yeni bir parlaklık ve ışıltı başladı. O esnada Karahitây elçileri birbiri ardısıra geliyorlar, önceden kararlaştırılmış iltimas ve taleplerden daha fazlasını istiyorlardı. Saltanat hizmetinin şartlarını ve adabını gözetmiyorlardı. O cemaatin edepsizliği ifrat sınırına ulaştı. Sultan onların ileri gelenlerinden birinin öldürülmesini emretti. Onun bu cüreti, onunla Karahitâylılar arasındaki dostluk ve birlikteliği düşmanlık ve ayrılığa dönüştürdü.⁷²

Sultanşâh'ın Karahitây Padişahının Huzuruna Gitmesi, Tekiş Han'ın Üzerine Ordu Çekmesi, Hârezm Hududundan Horâsân Tarafına Yürümesi

Sultanşâh, Karahitâylarla kardeşi arasında bir çatışma ve husumet meydana geldiğini işitince sevindi. Bu durumun, kendi devlet ve ikbalinin emârelerinden olduğunu düşündü. Hüzün ve keder pasını kalp aynasından sildi. Bu esnada Karahitây'dan elçiler geldi. Tekiş Han'ın aleyhine onu istiyorlardı. Sultan Gıyâsü'd-dîn-i Gûrî, onu çok sayıda savaş araç gereci ve silahla padişahlar gibi teçhiz etti. Sultanşâh, Karahitây tarafına doğru hareket etti.⁷³

Tekiş, Sultanşâh'ın annesini öldürerek geri döndü. Sultanşâh da kaçıp Melik Müeyyed'in yerine geçmiş olan oğlu Toganşâh'ın ona askeri ve mali destek verecek gücü olmadığını anlayınca Gûr Sultanlarına gidip onlardan yardım istedi. Gûr Sultanları ona gereken ilgi ve saygıyı gösterdiler." Cüveynî, s.256.

72 "Alâü'd-dîn Tekiş'e gelince, Hârezm'de iyice yerleşince Hıtâyların elçileri gelip bir takım tekliflerde bulundular ve âdetleri olduğu üzere tahakküme kalkıştılar. O da hükümdarlık ve Müslümanlık hamiyetiyle Hıtây hükümdarının yakınlarından birini öldürdü. Bu şahıs yanındaki çok sayıda insanla Hârezmşâh'tan haraç istemeğe gelmişti ve onları Hıtâyların hükümdarı göndermişti. Hârezmşâh Hârezm'in ileri gelenlerine emir verdi. Herkes Hıtâyılara mensup bir şahsı öldürdü ve gelenlerden sağ kalan olmadı. Böylece Hıtâyların hükümdarıyla aralarındaki anlaşma bozulmuş oldu." İbnü'l-Esîr, XI, s.304.

73 "Tekiş ve Hıtâylılar'ın arasının bozulduğunu duyan Sultanşâh çok sevindi ve bunun kendisi için iyi bir fırsat olduğunu sandı. Çok geçmeden Hıtâylılar, Tekiş'i üzme için Sultanşâh'ı davet ettiler. O sırada yanında bulunduğu Gıyâsü'd-dîn, Sultanşâh'ı büyük bir törenle Hıtây'a yolcu ettikten

Sultanşâh, çölleri ve yolları geçtikten sonra Karahitây'a ulaştı. Hârezmlilerin ona meyledenlerinden bir kısmı ona bağlanmak için Han'ın huzuruna çıktılar. O kavmin hükümdarı, kendi kocası Ferma/Furma'yı bir ordu ile Sultanşâh'ın yanında Tekiş'le savaşa memur etti.

Onlar hareket edip Hârezm hududuna ulaştıklarında Tekiş Han, Hitâylıların geliş gidişini zorlaştırmak için Ceyhun'un suyunu muhaliflerin geçiş yerine salmalarını emretti. Tekiş de şehirde savaş araç gereçlerinin hazırlanmasıyla meşgul oldu. Ferma/Furma, Sultanşâh'ın söylediğinin aksine, Hârezm ayân ve ümerâsının Tekiş'e itaat ve bağlılık içinde olduğunu, onunla birlikte hareket ettiklerini görünce gelişinden pişman oldu. Hemen geri dönmeye karar verdi.⁷⁴

Sultanşâh, bir kez daha başarılı olamadı. Ferma'dan [3295] askerlerinden bir bölüğünü, kendisiyle birlikte Serahs'a⁷⁵ göndermesini istedi. Zira orayı onların yardımıyla alabilirdi. Ferma, onun isteğini kabul etti ve kendi vatanına geri döndü. Sultanşâh, Serahs tarafına yöneldi. Gûr⁷⁶ emîrlerinden biri olup Serahs hâkimi

sonra yanındakilere dönerek, "Bu adamla Horâsân'da karışıklıklar çıkarabiliriz. Bundan dolayı onun eziyetlerine bir süre daha katlanmamız gerekir. O bize Tanrı'nın bir lütfudur." dedi." Cüveynî, s.266.

74 "Bu haber Sultanşâh'a ulaşınca derhal Hitâyların hükümdarına giderek bu fırsatı ganimet bilip değerlendirdi ve kardeşi Alâû'd-dîn'e karşı ondan yardım istedi. Hârezm halkının da kendilerini desteklediğini ve onun hükümdarlığını kardeşine tercih ettiklerini zannediordu. Eğer onu görürlerse şehri hemen kendisine teslim edeceklerine inanıyordu. Bunun üzerine Hitâyların hükümdarı yine Koma'nın kumandasındaki büyük bir orduyu Sultanşâh ile beraber gönderdi. Hârezm'e varıp orayı muhasara ettiler. Hârezmşâh Alâû'd-dîn de Ceyhun nehrinin üzerlerine akıtılmasını emretti. Az kalsın sular altında kalıp boğulacaklardı. Hiç bir şey elde edemeden oradan ayrıldılar. İş isten geçtikten sonra pişman oldular ve Sultanşâh'ı kötüleyip ayıpladılar." İbnü'l-Esir, XI, s.304.

75 Nişâbûr ile Merv arasında bulunan eski bir şehirlerden biridir. Yâkût el-Hamevî, III, s.208-209; J. Ruska, "Serahs", *IA*, X, 502

76 "Herât'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Garcistan'ın güneyi, Cûzcân, Ferahrûd, Herîrûd ve Murgâb nehirlerinin yöresindeki topraklara Gûr denilirdi. Gûrlular veya Şansabâniler olarak bilinen hanedan ise 1000-1215 yılları arasında Horâsân, Afganistan ve Kuzey Hindistân'da hüküm süren bir İslâm hanedanıdır. Gazneli hâkimiyeti

bulunan Melik Dinar'ın başına beklenmedik bir bela gibi kondu. Melik Dinar “denize düşen yosuna/yılana sarılır”⁷⁷ hükmü gereği can korkusundan kendini suyla dolu bir hendeğe attı. Kaledekiler onu halatla yukarı çektiler.⁷⁸

Sultanşâh, Serahs kuşatmasını bırakıp Merv'e gitti. Karahitây ordusunun geri dönmesine izin verdi. Kendisi de birkaç kere Serahs'a yürüdü. O bölgede bulunan Oğuz askerlerinin (leşker) çoğu dağıldı.

Melik Dinar'ın adamları (haşem) ondan yüz çevirince, o Nâsıra dirhemi gibi kesenin (surre) dibinde kaldı. Onun naibi olan Togaşâh'tan, Serahs'ın karşılığında Bistâm'ı ona vermesini istedi. Togaşâh, başka birini⁷⁹ Serahs valisi yapıp Melik Dinar'ı Bistâm'a gönderdi.⁸⁰ Sultanşâh bu esnada on bin atlı ile birlikte Togaşâh'la

sırasında küçük bir kabilenin reisi olan Şensebânî'nin emirleri önce Gûr toprakları üzerinde siyasi hâkimiyetlerini kurdular, daha sonra nüfuz sahalarını giderek genişlettiler ve nihâyet XII. yüzyılda büyük bir güce sahip oldular. Gûr ve Gûrlular hakkında geniş bilgi için bkz, M. A. Ghafur, *The Gorids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hamburg 1960; İqtidar Hussain Siddiqui, “Gûrlular”, *DİA*, XIV, s.207-211; M. Longworth Dames, “Gûr”, *İA*, IV, s.825; C.E. Bosworth, “The Early Islamic History of Ghor”, *Central Asiatic Journal*, 6, (1961), s. 116-33; C.E. Bosworth, “Ghurids”, *Ghurids*, *ET*, II, Brill 1991, s.1099-1104; Vural Öntürk, *Gûrlular*, Selenge Bilgi Serisi, İstanbul 2021.

77 [الغريق يتعلق بكل حشيش]

78 “Sultanşâh Koma'ya: “Eğer benimle birlikte Merv'e ordu gönderirsen orayı Oğuz beyi Dinâr'dan mutlaka alırım.” dedi. Dinâr Oğuzların çıkardığı karışıklıklar sırasında buraları istilâ etmiş ve o güne kadar da elinde tutmuştu. Koma bu söz üzerine onunla birlikte bir ordu gönderdi. Sultanşâh şehir halkından habersiz Serahs önlerinde karargâh kurarak Oğuzlara hücum etti ve çok sayıda insan öldürdü. Orada onlardan hiç kimseyi bırakmadılar. Oğuz beyi Dinâr kendisini kalenin hendeğine attı, sonra oradan çıkarıldı ve kaleye girip kapandı.” İbnü'l-Esîr, XI, s.304.

79 Cüveynî'ye göre, Togaşâh, Serahs'a Emir Ömer Firûzkûhî'yi göndermişti. (s.266)

80 “Ondan sonra Sultanşâh da Hârezm işinden bir şey kazanamayacağını ve kendisi için tek çıkar yolun Serahs'a saldırmak olduğunu düşündü. Fuma'ya yalvararak ondan bir miktar asker alıp, Oğuz emirlerinden biri olan Melik Dinâr'ın yönetimindeki Serahs'a saldırdı. Halkının çoğunu kılıçtan geçirdi. O arada hendeğe düşmüş olan Melik Dinâr'ı saçından tutarak yukarı çıkardılar.

savaşmak üzere hareket etti. Togaşâh da onu karşıladı. Beş yüz yetmiş altı senesi (1180) içinde ordular karşılaştılar. Savaş ve çarpışmadan sonra Togaşâh'ın ordusu şiddetli mücadeleden perişan düşüp münhezim oldular. Sultaşâh'ın ordusu o savaşta birçok maden/ganimet ve güven/dayanak kazandılar.⁸¹

Sultaşâh, Togaşâh'ın aksine savaş meydanının adamı olduğu için def ve çeng sevmezdi. Onun vilayetine girip taarruz ediyordu. Sonunda Togaşâh'ın emîrleri bıkıp usandılar. Çoğu Sultaşâh'a katıldı. Onun mülkünde bir canlılık ve parlaklık görüldü. O biçare Gûr sultanlarına birkaç kere elçiler gönderip yardım istediye de fayda vermedi.

Togaşâh, bunun için bir kez daha Herât'a⁸² yürüdü. Bu sefer de bir sonuç elde edemedi. Bu şekilde muradına erişmemiş bir şekilde

Oğuzların sağ kalanları kaleye sığındılar. Sultaşâh oradan ayrılıp Merv'e gitti. Hıtâyli askerleri yerlerine gönderdi. Oğuzları Serahs'ten çıkarıp atıncaya kadar oraya saldırlarda bulundu. Saldırıları karşısında Melik Dinâr'ın aciz kaldığını gören askerlerinin çoğu onu terk etti. Melik Dinâr, sahte bir Dinâr (para) gibi kesenin dibinde kalınca Togaşâh'a bir elçi göndererek Serahs ile Bistam'ı değiştirmeyi teklif etti. Togaşâh onun bu isteğini kabul ederek Emir Ömer Fîrûzkûhî'yi oraya gönderdi. Melik Dinâr da Serahs'ı ona teslim edip Bistam'a gitti." Cüveynî, s.266.

81 "Sultaşâh Merv'e girip zapt etti. Hıtâyılar da Mâverâü'n-nehr'e geri döndüler. Sultaşâh tekrar Oğuzların üzerine yürüyüp öldürmeğe ve mallarını yağmalamağa başladı. Dinâr Bey mukavemetten âciz kalınca Nişâbûr'a, Doğanşâh b. Müeyyed'e haber gönderip Serahs kalesini kendisine teslim etmek üzere bir adam göndermesini istedi. Bunun üzerine Doğanşâh, Karakuş adlı bir emîrin kumandasındaki askerî birliği Dinâr Bey'e gönderdi, Dinâr da kaleyi ona teslim etti ve Doğanşâh'a katıldı. Sultaşâh Serahs üzerine yürüyüp kaleyi muhasara altına aldı. Bunu duyan Doğanşâh asker toplayıp Serahs'a hareket etti. Sultaşâh ile karşılaşınca Doğanşâh Nişâbûr'a kaçtı. Bu hadise 576 (1180-1181) yılında oldu." İbnü'l-Esîr, XI, s.304.

82 Afganistan'ın kuzey batısında bulunan bir Horâsân şehri olup günümüzde Afganistan sınırları içerisinde kalmakta ve aynı adla anılmaktadır. XI. yüzyılda Akdeniz'den Hindistân ve Çin'e giden ana yol üzerindeki büyük ticaret merkezlerinden olan Herât, özellikle Abbâsiler zamanından itibaren dokumacılıkta isim yapmıştı. İstahrî ve İbn Havkal'a göre burası da dönemin diğer büyük şehirleri gibi iç kale, şehir ve dış mahallelerden oluşmaktaydı. (Yâkût, V, s.396-397; Z. Velidi Togan, "Herât", *IA*, V/1, s.429; Recep Uslu, "Herât",

günü geceye, geceyi güne bağladı. Sonunda beş yüz seksen bir senesi Muharreminde (Nisan-Mayıs 1185) saray-ı ukbâya göçtü.⁸³ Aynı gece oğlu Sencerşâh onun yerine geçti. Onun atabeği Mengli Beg, mülkü istila edip ele geçirmeye, mal ve mülkü müsadereye başladı. Togaşâh'ın emirlerinin kalanları, Sultaşâh'a katıldılar. Oğuz begi Melik Dinar, Kirmân⁸⁴ tarafına gitti ve Oğuzlar ona katıldılar.⁸⁵

Beş yüz seksen iki senesi (1186) başlarında Sultan Tekiş, [3296] Hârezm'den çıkıp Horâsân tarafına hareket etti. Sultaşâh da büyük bir orduyla diğer yoldan Hârezm'e yürüdü. Hârezmliler, onun beklentisinin aksine kale kapılarını kapatıp şehri müdafaa ettiler. Bu esnada Tekiş'in Merv yakınlarında ordugâh kurmuş olduğunu işitince hızlı bir şekilde geri döndü. Menzilleri katederek Âmüyye kenarına ulaştı ve elli cesur adamla hücum etti. Gece olunca Tekiş Han'ın ordugâhının içinden geçip şehre girdi.

DİA, XVII, s.215-216; Mustafa Şahin, *Orta Çağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507))*, (GOP Üni. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.

- 83 “Bu şekilde Serahs ve Tüs’a hâkim olan Sultaşâh'ın sönmek üzere olan saadet yıldızı parlamaya başladı. O, sazın ve sözün dostu olan Togaşâh'ın aksine savaş ve mücadele adamı idi. O arada askerleri dağılıp tekrar toplanmış olan Togaşâh'ın üzerine sık sık saldırılar düzenledi. Togaşâh'ın emir ve askerlerinin çoğu onun tarafına geçtiler. Böylece gücünü kaybeden Togaşâh, birkaç defa Sultan Tekiş'e ve Gûr Sultanı'na elçiler gönderip yardım için yalvardı ve bir defa da bizzat kendisi Herât'a gittiyse de bu girişimlerinden herhangi bir sonuç alamadı. Böyle ümitsiz bir vaziyette 12 Muharrem 581 (15 Nisan 1186) Pazartesi gecesini bu dünyadan ahirete göç etti.” Cüveynî, s.267.
- 84 İran coğrafyasının Güneydoğusunda bulunan ve bugün de aynı adla anılan Kirmân hakkında bkz, Yâkût, IV, 454-456; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (İng terc. *Nuzhat al-Qulûb*, Translated By G. Le Strange), E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII, Luzac & Co., London 1919, s.106, 162; J. H. Kramers, “Kirmân”, *IA*, VI, 815-821.
- 85 “Doğaşâh rahatı, eğlenceyi ve içki âlemlerini çok severdi. Bu hali 582 yılı Muharrem ayında (Mart-Nisan 1186) ölümüne kadar devam etti. Yerine oğlu Sencerşâh geçti. Ancak dedesi Müeyyed'in Menglitekin adlı bir memlûkü Sencerşâh'ı tahakkümü altına aldı. Emirler Menglitekin'in tahakkümünden bıkip dağıldılar. Çoğu Sultaşâh'a intisap etti, Melik Dinâr Oğuzlarla Kirmân'a gitti ve orayı ele geçirdi.” İbnü'l-Esir, XI, s.305.

Sultan Tekiş, ertesi gün kardeşinin Merv'e yerleştiğini anlayınca geri döndü ve Şâdiyâh tarafına yürüdü. Aynı senenin Rebîü'l-evvelinde (Mayıs-Haziran 1186) şehrin önüne kondu. İki ay boyunca Sencerşâh ve Mengli Beg'i muhasara etti. İşin sonunda anlaşma yapmaya karar verip Hârezm'e gitti. Ayan-ı devletten Şihâbü'd-dîn Mesud, Hânsâlâr Seyfû'd-dîn Merdan Şah ve Kâtib Bahâü'd-dîn Muhammed-i Bağdâdî'yi sulh ve barış işinin tamamlanması için Sencerşâh ve Mengli Beg'e gönderdi. Onlar o topluluğu yakalayıp esir ettiler. Sultânşâh'ın huzuruna gönderdiler. Bu üç kişi, kardeşlerin barış zamanına kadar mahpus kaldılar.

Tekiş Han ve Sencerşâh'ın barış anlaşmasından sonra Burhânü'd-dîn Ebû Saîd bin İmâm Fahrü'd-dîn Abdu'l-azîz-i Kûfi, Şâdiyâh'a gitti. O, Horâsân âlimlerinden olup zühd ve takvasının çokluğuyla meşhur olup sultanlar tarafından aziz tutulup saygı gösterilirdi. Bu yüzden padişahların hükmüyle Horâsân Şeyhü'l-İslamlığı ve kadılığına⁸⁶ tayin edilmiş idi. Ancak Mengli Beg, şeytanın vesveseleri ve nefsinin hevesleriyle o âlim-i rabbânîyi yakalatıp öldürdü.

Bu olaylar yaşanırken Sultânşâh ordular hazırlayıp Şâdiyâh'a yöneldi. Birkaç gün muhasara ettikten sonra fethedemeyeceğini anlayınca Sebzvâr tarafına gitti. Şehir halkının tazyiki karşısında man-cınıklar kurulmasını emretti. Bunun üzerine Sebzvârlılar kötü ve çirkin sözler söylediler. Sultânşâh buna çok sinirlendi ve şehrin ele geçirilmesi için daha fazla çaba sarf etti.

İş çaresizlik sınırına varınca Sebzvârlılar, şeriat ve tarikat ilimlerinde misli olamayan vaktin şeyhi Ahmed Bedîlî'yi (بدیلی) aracı yaptılar. O büyük âlim şefaati için Sebzvâr'dan çıktığı esnada sefil kimselerden oluşan bir taife, onun arkasından taş atıp çirkin sözler söylediler. O hazret, [3297] onların akılsızlığına iltifat etmedi. Padişahın meclisine gidip şefaatiçi oldu. Sultânşâh, Şeyh-i ârifin gelişini ihram ve ihtiramla karşıladı. Sebzvârlıların zilletini ve hatalarını affetti. Şehre girdi, fakat bir lahza dahi beklemedi.⁸⁷

86 Kadılık ve Hârezmşâhlar dönemindeki uygulaması için bkz, Gürbüz, *Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı*, s.193-200.

87 "Sultânşâh, kardeşinin geri döndüğünü duyunca, akimdan hiçbir zaman çıkarmadığı Nişâbûr bölgesini ele geçirmek fikrini gerçekleştirmek için bir defa

Şeyh Ahmed, gazel ve rubainin hakikatlerine ileri derecede vakıftı. Bu cümleden olmak üzere bu rubaîyi söylemişti:

Rubaî

*Ey can! Sen mukaddes bir ruhsun. Eğer ten tozundan temizlenirsen
göklere yükselirsin.*

*Senin asıl yerin arştır. Gelip bu toprakla kaplı dünyada oturmak sana
utanç vermiyor mu?*²⁸⁸

[3298]

Sultan Tekiş

Şâdiyâh'ın Ele Geçirilmesi, Tekiş Han'ın Râdgân'da Saltanat Tahtına Oturması, Sultanşâh bin İl Arslan'ın Sonu

Beş yüz seksen üç senesi Muharreminin on dördüncü Cuma gününde (26 Mart 1187) Sultan Tekiş bir kez daha Şâdiyâh önüne kondu. Arrade ve mancınık kurdu. Şiddetli bir muharebe başladı. Sonunda Mengli Beg çaresiz kaldı ve Tekiş Han'ın ona emân vermesi için sâdat-ı azâm ve eimme-i kirâmı şefaatchi yaptı. Tekiş o cemaatin şefaatchiliğini kabul etti ve Mengli Beg Şâdiyâh'tan çıktı.

Aynı senenin Rebiü'l-evvelin yedinci günü (17 Mayıs 1187) Sultan, şehre girip şerefli varlığıyla şehri süsledi. Memleketin tatlı ve

daha Şâdiyâh'a yürüdü. Bir süre savaşır şehir halkı karşısında yenik düşünce Sebzvar'ın yolunu tuttu. Sebzvar halkının ona hakaret etmesi üzerine şehri ele geçirmek için büyük çaba harcadı. Mancınıkları harekete geçirdi. Şehirdekiler durumun kötü olduğunu anlayınca son çare olarak dini ve müsbet ilimlerde eşsiz olan zamanın en seçkin sufilere (abdal) Şeyh Ahmed-i Bedilî'yi şefaate istemesi için Sultanşâh'a gönderdiler. Sultan onu çok iyi karşıladı. Ricasını kabul ederek şehir halkının canını bağışladı. Şeyh Ahmed, aslen Sebzvarlı idi. Sultanşâh'tan şefaate dilemek için yola çıktığı zaman sufilere ve şeyhlere inanmayan ve onlara kötü gözle bakan bir grup insan ona laf atıp kötü sözler söylemişti. O da bu sözler karşısında kendi kendine, "Eğer bunlardan daha münkir bir kavim olsaydı pirim Ahmed beni oraya gönderdi" diyordu. O arada birkaç kişi de ona ok atmış ve oklar onun yanına kadar gelmişse de o, bunlara aldırmıyordu." Cüveynî, s.268-269. Bu olay hakkında bkz, Gülseren Azar Nasırabadı, "Hârezmşâhlar Devleti Dönemindeki Dinî Uygulamaların Tarihî Örneklerle Değerlendirilmesi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, XIII1 (Nisan 2021), s.87.

88 Cüveynî, s.269.

lezzetli sularını, isyan ve tuğyan ehlinin çer çöpünden, dikenlerinden temizledi. Mengli Beg'in görevlendirdiği memurların halktan zulüm ve cevr ile aldıkları her şey, onlardan alınıp hak sahiplerine verildi. Bilâhare onu [Mengli'yi], fetvâ-yı eimme-i İslâm mucibince İmam Fahrüddîn Abdulaziz-i Kûfî'ye teslim ettiler. Ona "cana can ve yaralar kısıstır"⁸⁹ fehvâsınca kısas uyguladılar ve onu öldürdüler.

Nîşâbûr memleketi kurtarıncı Tekiş, o diyarın idare yularını büyük oğlu Nâsîrüddîn Melikşâh'ın kifayetli ellerine verdi. Kendisi de Hârezm tarafına geri döndü.⁹⁰ Sultanşâh kardeşinin gitmesini fırsat bilip Şâdiyah'a ordu çekti. Melikşâh, Sultanşâh'ın kuşatmasından sıkıntıya düşüp babasının huzuruna haberciler (müserrian) gönderdi. Sûret-i hâli bildirdi. Tekiş Han, durumu öğrenince oyalanmadan yardım kuvveti hazırlattı. [3299] Şâdiyah'a doğru hareket etti.

Nesâ'ya ulaşınca Sultanşâh onun geldiğini öğrendi. Mancınıkları ateşe verip Merv tarafına gitti. Sultan Tekiş, iyilik/barış yoluyla o vilayete kondu. İltifat ışığı o belde ve yörelerin üzerine düştü. Kırılan hâtırları/gönülleri alarak ve virân yerleri tamir ederek büyük çabalarla o bölgeyi zenginleştirdi. Kış gelince Mâzenderân kışlağına gitti. Bütün Horâsân emirleri yüzlerini onun ordugâhına (ordu) döndüler. Padişahlığa yakışır adet ve merasimleri yerine getirdiler.

Râdegân Otağında/Çayırında Tekiş'in Culûsu

Yıldızların şâhı alem-i izz ü şerefi, koç burcuna gelince Tekiş Han, murad dizginini Horâsân tarafına çevirdi. Râdegân otağında mutlu talihe ve baht-ı ercümendle saltanat tahtına oturdu.⁹¹ Onun sesi, etraf ve âfakta yayıldı. Onun güç ve heybeti insanların kalbine ve aklına yerleşti. Hatipler ve şairler onun tahta oturuşunu övmek için

89 [الكمة ان النفس بالنفس والجروح] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide/45.

90 "Nîşâbûr, onun (Mengli'nin) zulmünden kurtularak tekrar Hârezmşâh'ın eline geçti. Oranın işlerinin yönetimini büyük oğlu Nâsîrüd-dîn Melikşâh'ın yetenekli ellerine bırakan Sultan Tekiş, yukarıda zikredilen yılın Receb ayında (Eylül-Ekim 1187) Hârezm'e geri döndü." Cüveynî, s.269.

91 "Horâsân bölgesinin asilerinden ve düşmanlarından arınması üzerine Hârezmşâh Tekiş, 18 Cemaziyülevvel 585 (24 Temmuz 1189) Salı günü Tûs'un Radakan otağında saltanat tahtına oturdu." Cüveynî, s.270.

yazılar kaleme aldılar, parlak kasideler (kasâid-i gurrâ) söylediler. Bu makamda İmad-ı Zevrakî'nin yazdıklarından birkaç beyit şöyledir:

Beyit

Allah'a hamdolsun, doğudan batıya kadar bütün âlem

Cihan padişahının kılıcı sayesinde selâmete ulaştı.

Büyük orduların sahibi, cihan hâkimi, padişahlara paye veren

Ta âdem'den beri padişah neslinden gelen âlemin efendisi Atsız oğlu

İl Arslan oğlu Tekiş Han, Bahtı açık olarak salına salına padişah tahtına oturdu.

*O, mavi gökyüzündeki güneşi andırıyordu.*⁹²

Sultan ihsan elini açtı. İnsanların emel çimenlerinin üzerine memnuniyet bulutlarını yağdırıp yemyeşil otlaklara çevirdi. Şairlere paha biçilmez hediyeler bahsetti. Ondan sonra bir müddet, onunla kardeşi Sultanşâh arasında fitne tozu yükseldi. [3300]

Kardeşlerin Barışı

Sultanşâh, Merverrûd Savaşı'nda münhezim olunca onun şan ve şevketi yerle bir oldu. İki tarafın da elçileri kurtuluşu barışta gördüler. Böylece onlar, kardeşler açık bir şekilde birlikte bir barış yapıp bir süre muhalefet/anlaşmazlık ve çatışma yaşamamaları konusunda uzlaşıp anlaştılar.

Bu esnada Sultanşâh, mîsâkı bozacağını ve anlaşmayı çiğneyeceğini gösteren bazı hareketlerde bulundu. Tekiş Han mecburen Hârezm'den çıkıp onun vilayetine doğru hareket etti. Mesafeleri kat ettikten sonra Sultanşâh'ın zahire ve hazinelerinin bulunduğu Serahs önlerine gelip kondu. O kaleyi kuşatıp savaşa başladı. O kalenin burç ve surlarını harap etti. Oradan Râdegân tarafına gitti. Bütün yazı o yerlerde geçirdi. Kardeşiyle aralarında ikinci defa barış yapıldı. Sultanşâh tekrar Serahs Kalesi'ni tanzim etti. İnsanlar silahlar ve hazineyle mamur hale getirdi. Tekiş Han, saltanat merkezine dönüp hükümdarlık tahtına oturdu.

92 Cüveynî, s.270.

Kutlug İnanc'ın Irak'a Gitmek İçin Tekiş'i Daveti

Beş yüz seksen sekiz senesi (1192) içinde Kutlug İnanc bin Atabeg⁹³ Muhammed bin İldeniz, elçiler gönderip Irak memleketinin ele geçirilmesini Sultan'ın gözüne kolay gösterdi.⁹⁴ Onun yardım isteğine uyan Tekiş Han, Hârezm'den çıkıp yola koyuldu. Cüveyn'e ulaşınca *Târîh-i Cihângüşâ'* nın yazarı Atamelik Cüveynî'nin cedd-i a'lâsının işaretiyle/sayesinde, devlet erkânından bazıları padişahın elini öpmeye şerefine ulaştı. Mecliste irticalen bu rubâîyi [3301] söyledi:

Rubâî

Lütfun kıymetli bir mücevheri değersiz bırakır.

Elinin açıklığı Ceyhun nehrinin parlaklığını unutturur.

Eğer bir lahza düşünecek olursan, hükümün

*Feleğin başındaki boş hevesi alır götürür.*⁹⁵

Sultan, bu şarkıyla (terane) şarab içti. Bir meyhâne (humhâne) bütün gece boşalttı ve bu rubâîyi söyleyeni çeşitli ihsanlar ve hil'atle (teşrif) şereflendirdi. Güneşin değiştiği zamanda kendi mevzi-i şerefine, Irak'a hareket etti. O hudud ve bölgeye ulaşınca onunla Sultan Tuğrul-i Selçukî arasında bir barış yapıldı. Sultan Tekiş, serdarlardan birini Rey vilayetinin idaresine tayin edip geri döndü.

93 Türkçe ata (baba) ve beg kelimelerinden atabey, atabeglik müessesesi ve Hârezmşâhlardaki uygulaması için bkz, Coşkun Alptegin, "Atabeg", *DİA*, IV, s.38-40; Gürbüz, *Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı*, s.183-184.

94 "Bu esnâda meydana gelen karışıklık sebebiyle Selçukluların durumunu gerileyişini işiten Sultan Tekiş Rey hudûduna gelmiş ve Irak mülkü konusunda Sultan Tuğrul ile çekişmeye başlamıştı. Elçi teatisi neticesinde Rey'i Tekiş'e bırakmaları konusunda anlaşılar. Barış görüşmeleri kesinleşince ve esasları sağlamlaştırılınca Tekiş geri döndü. Sultan Tuğrul, fitneyi teskin etmek için Kutluğ İnanc'ın annesi ile evlendi. Ana ve oğul Sultan'ı zehirlemek için anlaşılar. Sultan, bu kötü düşünceden haberdar oldu. Aynı şerbeti kadına verdi ve o körü düşünceli kadın, o anda canını Mâlik'e (Allah'a) teslim etti. Sultan, Kutluğ İnanc'ı yakalayıp hapsetti. Bir müddet sonra erkân-ı devletin şefaatiyle onu haptiden çıkardılar. Kutluğ İnanc, Hârezmşâh Tekiş'in dergâhına iltica etti. Tekiş, ona mâl ve yardım kuvveti verdi." Mîrhând, *Tabaka-i Selçukîyye*, s.256-257.

95 Cüveynî, s.271.

Bu yolculuk esnasında haberciler (münhiyân), Sultanşâh'ın Hâ-rezm'i ele geçirmek için o tarafa doğru hareket ettiğini ve şu anda kuşatmayla meşgul olduğunu haber verdiler. Dihistân'a ulaşınca mübaşirler gelip Sultanşâh'ın, padişahın dönüşünden haberdar olunca, geri dönüp kendi işine baktığını arz ettiler. Tekiş Han Hârezm'e gitti ve savaş meydanından ayrılıp o kış bezm meclisi düzenlemekle geçirdi.

"Seher yeli, dâr-ı dünyayı yeşillikle/baharla süsleyince" kardeşinden intikam almak için Horâsân tarafına yürüdü. Ebiverd'de ordunun çadırlarını kurma işi bitince bir kez daha elçiler gelip gitti. Kardeşlerin, birbirlerine karşı düşmanlık ve husumetlerini terk etmelerini istediler. Ancak gönderilen misâl ve risâleler, fitne ateşini söndürmüyordu. Sultanşâh, çok haşin ve kaba tabiatı sebebiyle sert ve çirkin sözler söylüyor, yakışsız hareketler yapıyordu.

Sultanşâh'ın Ölümü

Bu vakitlerde Serahs Kalesi kûtvâli Bedrû'd-dîn Cafer, Sultan Şâh'ın meclisde kendisi hakkında yaptığı bir dedikodu ve kötüleme yüzünden çok sinirlendi. Onlar tarafından itimad edilmeyen kale muhafızlarından bir topluluğu tutukladılar. Ebiverd'e, Sultan Tekiş'in huzuruna [3302] bir haberci gönderip taat ve itaatlerini arz ettiler.

Tekiş Han, dönüş ayağını üzengiye koyup süratle Serahs tarafına yürüdü. Onun gelişi Serahs valisi tarafından haber alınınca alelacele onu karşılamaya çıktı. Onun huzurunda yer öpüp hazinelerin, kale kapılarının anahtarlarını gökyüzü/felek gibi güçlü padişahın adamlarına (mülâzım) teslim etti.

Bu üzücü hadise Sultanşâh'ın kulağına ulaştı. Öyle üzüldü ki, iki gün sonra onun ruh kuşu beden kafesinden uçtu. Onun vefatı beş yüz seksen dokuz senesi Ramazan'ının son günü (29 Eylül 1193) idi.⁹⁶

96 "Bu defa barış yapmak için aralarında elçiler gidip geldi. Onlar anlaşma şartlarını tespitte meşgul iken Sultanşâh'a ait Serahs Kalesi mustahfızından Hârezmşâh'a elçi geldi. Mustahfız efendisi Sultanşâh'tan hoşlanmadığını söyleyerek kaleyi teslim almak üzere gelmesini istiyordu. Bunun üzerine Hârezmşâh süratle oraya hareket etti, kaleyi teslim alarak mustahfızla iş birliği yaptı. Sultanşâh bu durumu öğrenince gücü kuvveti sarsıldı ve çok üzüldü. 589 yılı Ramazan ayı sonunda (29 Eylül 1193) üzüntüden öldü." İbnü'l-Esir,

Nîşâbûr'da Kutbu'd-dîn Muhammed'in Hâkimiyeti

Sultanşâh'ın mülkü ve hazineleri padişah-ı âlemiyâna geçince Hârezm'e, onun en büyük evladı olan Melik Kutbu'd-dîn Muhammed'in hazır bulunması için Hârezm'e elçi gönderdi. Bu esnada, Nîşâbûr valisi olup av ve avcılığa çok düşkün olan en büyük oğlu Nâsirü'd-dîn Melikşâh, babasına müracaat edip birçok av yeri ve av çeşidinin bulunduğu Merv otlaklarının (colge), Nîşâbûr karşılığında kendisine verilmesini istedi. Melikşâh'ın isteği kabul edildi. Nîşâbûr da Sultan Kutbu'd-dîn Muhammed'e bağlandı.

Tekiş Han'ın Irak'a Gitmesi ve O Sırada Meydana Gelen Bazı Hadiseler

Önceki müellifler beyan etmişlerdir ki: Tekiş Han Irak'a yürüdü ve onunla [3303] Sultan Tuğrul-i Selçukî⁹⁷ arasında sulh yapıldı. Rey vilayeti Tekiş'in memurlarının (gumâşteğân) tasarrufuna girdi. Onun büyük emirlerinden biri olan Tamgac'ı (طماغ) Rey'in idaresine tayin edip geri döndü.

Sultanşâh'ın, kardeşleriyle anlaşmazlığa düştüğü esnada Sultan Tuğrul anlaşmayı bozdu. Tamgac'ın adamlarıyla (haşem) dolu olan Taberek Kalesi'ni ele geçirdi ve Hârezm ordusunu yağmaladı. Bu haber Tekiş Han'a ulaştığında Sultanşâh'ın isyanı sebebiyle Irak'a gidemedi. Kardeşiyle meseleyi çözüp rahata kavuşunca Rey'e yöneldi⁹⁸

XII, s.96-97. "589 yılı Ramazan ayının son günü (29 Eylül 1193) Sultanşâh öldü. Alp Gazi Gıyâsü'd-dîn'e mektup yazıp durumu bildirdi. Gıyâsü'd-dîn de ona geri dönmesini emretti. Alp Gazi, Sultanşâh'ın adamlarıyla beraber Gıyâsü'd-dîn'in yanına döndü, Gıyâsü'd-dîn de Sultanşâh'ın adamlarının istihdam edilmesini emretti. Askerlere güzel beldeler ıktâ etti. Fakat hepsi de nankörlük ettiler." İbnü'l-Esir, XI, s.308.

97 II. veya III. Tuğrul (1177-1194) olarak da bilinen Irak Selçuklularının son hükümdarı. Hakkında toplu bilgi için bkz, Ufuk Erkoç, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

98 "Tam bu sırada Halife Nâsır Li-dinillah'ın elçisi de Sultan Tuğrul'dan şikâyetçi olarak Hârezmşâh'ın yanına gelmişti. Halife Hârezmşâh'tan Tuğrul'un ülkesine yürümesini istiyordu. Hatta onun ülkesini Hârezmşâh'a ıktâ ettiğine dair bir

ve Sultan Tuğrul'u öldürdü.⁹⁹ Tekiş Han Rey'den Hemedan tarafına gitti. Birçok kale ve saray, onun ikbal ve kılıcıyla ele geçirildi. Tekrar Rey'e döndü. Emîr Nâsîrüd-dîn, Sultan'ın Irak-ı Acem'in bir kısmını onun dîvânına bağlamasını istiyordu.¹⁰⁰

Bu esnada iki taraf arasında elçiler gelip gidiyordu. Tekiş Han, Halife'nin içinden/gönlünden geçenleri öğrendi. Nâsîrüd-dîn'in

menşuru da elçiyle beraber göndermişti. Hârezmşâh Halife'nin arzusunca icabetle Nîşâbûr'dan Rey üzerine yürüdü. Kutluğ İnanc ve maiyyetindekiler Hârezmşâh'ı karşılayıp itaat arz ettiler ve onunla birlikte yola koyuldular. Sultan Tuğrul Hârezmşâh'ın Rey'e vardığını öğrendiğinde askerleri dağınıktı. Onların toplanmasını dahi beklemeden yanındaki kuvvetlerle üzerine yürüdü. Sultan Tuğrul'a yaptığı hareketin doğru olmadığı ve askerlerin toplanmasını beklemesinin daha doğru olacağı söylendiği hâlde kabul etmedi. Sultan cesur bir hükümdardı. Yoluna devam etti. İki taraf Rey yakınlarında karşılaştı. Tuğrul, Hârezmşâh'ın merkezdeki kuvvetleri üzerine bizzat hücum etti. Fakat Hârezmşâh'ın askerleri etrafını çevirip onu atından aşağı düşürdüler ve 24 Rebiülevvel (18-19 Mart 1194) tarihinde öldürdüler. Başını kesip Hârezmşâh'a götürdüler. O da aynı gün Bağdâd'a gönderdi ve Bâbu'n-Nübî'de günlerce asılı kaldı." İbnü'l-Esir, XII, s.96.

99 "Sultan Tuğrul'un cesedini bir deveye koydular ve Sultan Tekiş'in huzuruna getirdiler. Hârezmşâh, düşmanı bu halde görünce atından indi. Miskin yüzünü yere sürdü ve Sultan Tuğrul'un, (aralarında düşmanlık bulunan) Emîrül-mü'minin en-Nâsîr Li-dînillâh ile gönül birliği kurmayan ve anlaşılmayan başını, Bağdâd'a gönderdi. Vücudunu ise Rey pazarına asmalarını emretti." Mîrhând, *Tabaka-i Selçukiyye*, s.259. Tuğrul'un ölüm tarihi el-Bundârî'ye göre 589; el-Hüseynî'ye göre 9 Rebiülevvel 590 (27 Şubat 1194; İbnü'l-Esir'e göre 24 Rebiülevvel 590 (18-19 Mart 1194), Râvendî'ye göre ise 24 Cemâziyelahir 590 (16 Haziran 1194)'dedir. el-Bundârî, s.269-270; el-Hüseynî, s.135-136; İbnü'l-Esir, XII, s.96-98, Râvendî, II, s.341.

100 Irak Selçuklularının tarihe karışmasının ardından, saltanat ya da bölgedeki hâkimiyetinin Hârezmşâhlara geçtiğine dair Mîrhând'ın şu ifadeleri dikkat çekicidir: "Uzun müddet Irak'ta hüküm süren Selçukluların devlet güneşi, mağrib-i fenâyâ saklanırken, saâdet ufkundan Hârezmşâhların görkemli mâhı parladi. Her vakitte bir sâhib-i sadrın kâpısında olan ve her asırda değerli bir ulu eşiğe bağlanan düzenbâz zamanın ferrâşı, kaderin eliyle yayılan Selçukluların saltanatını süpürüp, hüküm sürdükleri beldeleri ref'etlü Nüştegîn-i Garca evlâdının önüne serdi. "De ki: 'Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de çeker alırsın. Dilediğini azîz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin." Mîrhând, *Tabaka-i Selçukiyye*, s.260.

gönlünü almaya ve isteğini kabul etmeye razı oldu. Halife, veziri Müeyyedü'd-dîn bin Kassâb'ı, kıymetli hil'atler ve hediyelerle Irak'a, Tekiş Han'dan özür dilemeye gönderdi.

Tedbirsiz vezir, Esedâbâd'a gelince Irak Kürdleri ve Arab atlılarından (ecnâd) on binden fazla adam onun hizmetine girdi. Bunlar bir araya gelince kendi güç ve kudretlerine güvenip büyükmeye başlayıp Tekiş Han'a "Dârü'l-hilâfe'den hükümet menşuru ve hil'at bağışlanmıştır. Memleket, ordu ve raiyyet işlerinin kefil, yani cenab-ı vezaret meab, bu makama gelirken/gelmeden önce böyle bir nimete şükrü göstermek için Sultan'ın birkaç kişi ile birlikte ve büyük bir tevazuu ile onu karşılamaya çıkması ve vezirin rikabında birkaç adım yaya olarak yürümesi gerekir." diye haber gönderdiler.

Sultan, vezirin aklının kıtlığı, ahmaklığının fazlalığını öğrenince İbn Kassâb'ı tedib etmeleri, onu yücelik atından indirip yaya yapmaları, zillet ve düşkünlük toprağına atmaları için muzaffer ordusundan bir birliği görevlendirdi. Onlar adil ve dindar padişahın fermanı mucibince Esedâbâd'a yürüdüler. İbn Kassâb, Hârezmlilerin taarruzuna karşı koyamayıp kaçtı. Dârü'l-hilâfe'nin itibarını sarstı. Askerler onu takip edip Dînever'e kadar gittiler. Onu yakalamayı çok istediler. [3304]

Tekiş Han birkaç gün Hemedan'da kaldı. Irak memleketinin emvâlini tahsil için her tarafa memurlar gönderdi. İsfahân¹⁰¹ hükümetini Kutlug İncan'a verdi. Irak emirlerinin onun tabiiyetinde olmasını emretti. Rey'in zabt ve rabt dizginini oğlu Yunus Han'a verdi ve onun atabegliğine de Mayacık'ı tayin etti.¹⁰²

101 İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi olup Selçuklulara başkentlik yapan İsfahan hakkında bkz, Zekeriya Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, [el-Mektebetü's-Şâmile], I, s.118-119; Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, s.497-502; Aynı yazar, "Bir Ortaçağ İran Şehrini Anatomisi: İsfahân (650-1500)", *Name-i Aşina*, Yıl 5, Sayı 11, Ankara 2003, s.57-96.

102 "Hârezmşâh daha sonra Hemedân'a yürüyerek orayı ela ele geçirdi. Halife Nâsır Li-dinillâh da Hârezmşâh'a yardımcı kuvvetler göndermişti. Ayrıca veziri Müeyyidü'd-dîn b. el-Kassâb ile sultanlara mahsus hil'atler gönderdi. Vezir Hemedân'a bir fersah mesafede konaklayınca Hârezmşâh haber gönderip yanına çağırıldı. Bunun üzerine Müeyyidü'd-dîn: "Senin buraya gelerek benim

Irak vilayetinin işlerini düzene koyduktan sonra Tekiş Han, devlet dizginini Horâsân tarafına çevirdi. Yoldayken Nâsirü'd-dîn Melikşâh'ın Merv'in havasının ufuneti sebebiyle hasta olduğunu duydu. Onu çağırmak için birini gönderdi. Melikşâh Merv'den Tûs'a gelip sağlığına kavuştu. Ona tekrar Nişâbûr emirliği verildi. Tekiş Han Melik Kutbu'd-dîn Muhammed için Horâsân'da bir ıktâ belirleyip onu kendisiyle birlikte Hârezm'e götürdü. O kış ayı işretle geçirdi. Bahar gelince Sıknâk/Sıknâk tarafına ordu çekti. O beldelerin Hanı, Hârezmşâh'ın geldiğini duyar duymaz kaçmaya başladı.

Bu esnada Sultan'ın ordusundan nifak düşüncesi taşıyan bir topluluk, Han'a haber gönderip ordunun gelmesine kadar sebat edip dayanmasını söylediler. Bu habere güvenip ümitlenen Han, yerinde kaldı. Sultan Tekiş ona ulaşınca Han saflarını düzenleyip harekete geçti. Savaş ateşi parladı. O tuz hakkı bilmez nankör topluluk, padişah-ı İslâm'ın ordusunun merkezini (kalb) arkadan vurdu. Yağma, talan ve öldürmeye başladılar. Hârezm ordusu bozulup kaçmaya başladı. Çoğunu kılıçtan geçirdiler. Savaş meydanından canını kurtaran bazıları ise sıcağın ve susuzluktan helak torağına düştüler. Sultan Tekiş on sekiz gün sonra Hârezm'e ulaştı.¹⁰³ [3305]

çadırımda bu hilâti giymen gerekir.” dedi. Bu meselenin halli için aralarından elçiler gidip geldi. Sonunda Hârezmşâh'a: “Bu senin için hazırlanmış bir komplodur, onun yanına gidecek olursan, yakalanacaksın.” dediler. Bu defa Hârezmşâh onu yakalamak gayesiyle yanına gitti. Fakat vezir onun önünden kaçarak bir dağa sığındı ve oraya kapanıp kendisini sağlama aldı. Hârezmşâh da Hemedân'a geri döndü. Burayı ve civarındaki yerleri ele geçirince Kutluğ İncanc'a teslim etti, birçok şehri de memlûklerine ıktâ ederek Mayacık'ı onların başına getirdikten sonra Hârezm'e döndü.” İbnü'l-Esir, XII, s.96-97.

- 103 “591/1194-5 yılının kışı gelince Sultan, Kayır Buku Han'a saldırmak üzere Sugnak'ın yolunu tuttu. Sultan'ın çok sayıda askerle Cend'e geldiğini haber alan Kayır Buku Han kaçmaya başladı. Sultan onun peşine düştü. Fakat o sırada Sultan'ın yakınında görev yapan Acemiler denilen Uranlar, Kayır Buku Han'a haber göndererek kaçmayıp Sultan'la savaşırsa, savaş sırasında onun tarafına geçeceklerini bildirdiler. Onlara güvenen Kayır Buku Han geri döndü. İki ordu o yılın Cemaziyelahir ayında (7 Şubat 1195) Cuma günü karşı karşıya geldiler. Savaş sırasında Sultan'ın emrinde bulunan Oranlar sözlerinde durarak Sultan'ın ordusunun merkezine saldırdılar. Orada bulunan ordunun teçhizatını ve erzakını yağmaladılar. Bu şekilde hezimete uğrayan İslâm ordusunun askerlerinin bir

Tekiş Han Sıknâk'a yürüdüğü esnada oğlu Yunus Han, kardeşi Nâsirü'd-dîn Melikşâh'ın huzuruna elçiler gönderip Bağdâd ordusunun Irak tarafında bulunduğunu ve kardeşinin yardıma gelmesi için gözünün yolda olduğunu haber verdi. Melikşâh onun bu isteğini haber alınca hemen hareket etti. Ancak kardeşine ulaşmadan önce Yunus Han Bağdâdlıları mağlup edip büyük ganimet ve mâl elde etti. İki kardeş Hemedan'da buluştular. Birkaç gün neşe ve eğlence sofrasını yaydılar. Sonra Melikşâh geri döndü. Horâsân'a ulaşınca Arslan Şah'ı naibi olarak Şâdiyâh'da bırakıp Hârezm'e gitti. Babasının önünde yer öpme saadetine erişerek mutlu oldu. Onun yokluğu esnasında Nîşâbûr'da fitne ve fesad ortaya çıktı.

Sencer Şâh bin Togaşâh'ın İsyanı, Onun Esir Edilmesi, Tekiş Han'ın Birkez Daha Irak'a Gitmesi ve Ondan Sonra Meydana Gelen Hadiseler

Sencerşâh'ın annesi Sultan Tekiş'in nikâhında idi. Sultan'ın kızkardeşi de onun taht-ı tasarrufundaydı. Bu iki vesile sebebiyle Tekiş Han, Sencerşâh'ı sulbî oğulları arasında sayardı. Onun eğitim ve himayesini hiç boş bırakmazdı. Melikşâh devlet merkezini boş bırakıp Hârezm'e gidince Sencerşâh, fitneci bir taifenin kışkırtmasıyla Tekiş Han'a isyana kalkıştı. Bu sırrı, sultanlık araç-gereçlerinin/alâmetlerinin tertibinden önce, onun çok itimad etmediği kimseyle konuşmama konusunda sözleştiler. İsyancıların harekete geçmesinden önce bu durum Hârezmşâh'ın kulağına geldi. Padişah, Sencerşâh'ı çağırırdı. O hiçbir endişe duymadan dergâha gitti. Ferman mucibince onun gözlerine mil çektiler ve bir hapis haneye koydular.¹⁰⁴ O esnada Sencerşâh şu rubâîyi söyledi:

kısmı kılıç altında, bir kısmı çölde susuzluk ve sıcaktan hayatlarını kaybettikten sonra Sultan oradan kalkıp 18 gün içinde Hârezm'e ulaştı." Cüveynî, s.275.

104 "Sultan Tekiş'e karşı, Sultan Tekiş'in sevgi ve şefkatle yetiştirip büyüttüğü Togaşâh'ın oğlu Sencerşâh ile birleştiler. Sencerşâh'ın annesiyle evli olması ve önce kızkardeşini ve daha sonra da kızını onunla evlendirmesi yüzünden Tekiş, Sencerşâh'a tıpkı oğullarına karşı duyduğu sevgi ve ilgiyi gösteriyordu. Şeytan tarafından yollarından saptırılan o talihsiz grup Sultan'a karşı faaliyetlerini gizli olarak sürdürmeye ve harekete geçinceye kadarda bu işi gizli tutmaya

Rubâî

*Kaderin eli gözlerime mil çekince gençlik dünyasından bir feryat yükseldi.*¹⁰⁵ [3306]

Derler ki, onun gözleri tamamen kör olmamış idi. Ancak Sencerşâh bu durumu gizliyordu. Kendi haremde bulunan Sultan'ın kızkardeşini bile bu konuda mahrem görmemişti. O kadından bazı hoş olmayan şeyler görüyor, ancak görmemiş gibi yapıyordu. Sencerşâh'ın hapsedilmesinin üzerinden bir müddet geçtikten sonra erkân-ı devletin şefaati ve Sultan'ın kızkardeşinin ricasıyla Sultan onu serbest bıraktı. Daha önce sahip olduğu ıktâlar, onun vekillerine verildi. Hakkın davetine lebbeyk dediği beş yüz doksan yedi senesine (1200-1201) kadar bu şekilde hayatını devam ettirdi.¹⁰⁶

Kutlug İnanc'ın Öldürülmesi, Tekiş'in Irak Tarafına Ordu Çekmesi

Onun vefatından sonra Tekiş Han savaş malzemelerinin hazırlanması, harp ve darb araç gereçlerinin düzenlenmesiyle ilgilendi ve Türkistân hadisesini çözmek için o tarafa ordu çekti. Bu harekât esnasında Mayacık'ın isyan haberi gelince Irak'a yürüdü.

Bu hadisenin teferruatı şu şekildeydi: Yunus Han'ın görme kabiliyetinde bir zaaf ortaya çıkmıştı. O tarafta bir ilaç bulmak mümkün olmadı. Bu yüzden Rey'den Horâsân'a yöneldi ve o vilayette naib olarak Mayacık'ı bıraktı. Yunus Han'ın yokluğu esnasında Müeyyedü'd-dîn bin Kassâb, Halife Nâsır'ın¹⁰⁷ fermanı mucibince Arap

karar verdiler. Fakat Sencerşâh'ın annesinin Nîşâbûr'un ileri gelenlerinin oğlunun yanına çekmek için onlara altın ve mücevherler göndermesi üzerine durum ortaya çıktı. Sultan Tekiş, olayı öğrenince Sencerşâh'ı Hârezm'e çağırttı. Dünyayı gören gözlerine mil çekti. 1201'den sonra onu hapsetti." Cüveynî, s.276.

105 Cüveynî, s.276.

106 "Bir süre sonra Sultan Tekiş, Sencerşâh'ı ve onunla işbirliği yapanları affetti. Sultanşâh'ı hapisten çıkararak daha önce sahip olduğu toprakları ona geri verdi. Fakat bu sefer de ölüm meleği onu rahat bırakmadı. 595/1198-1199 yılında ondaki emaneti aldı." Cüveynî, s.

107 "en-Nâsır Li-dînillâh Ebû'l Abbas, 10 Recep 553 (3 Ağustos 1158) tarihinde doğdu. Annesi Zümrüt adında bir Türk cariyesidir. Ebû'l-Hasan Abdül-Hak

ordusu ile Bağdâd'dan çıkıp Irak-ı Acem'e yürüdü. Kutlug İnanc, İsfahân'dan Rey'e geldi ve Mayacık'la birlikte Bağdâdlıları uzaklaştırmak üzere harekete geçtiler.

Birkaç gün birbirleriyle arkadaşlık yaptılar. Bu sırada Mayacık aniden Kutlug İnanc'ı öldürüp başını Sultan'a gönderdi ve "Bu cesaretimin sebebi, Kutlug İnanc'ın hilaf hareketinden ileri gelmiştir." diye arz etti. Sultan her ne kadar üzülsede bu durumun isyan emârelerinden olduğunu anladı. Ancak maslahat gereği bu düşüncesini o sırada belli etmedi.

İbn Kassâb, Bağdâd ordusuyla Hemedan'a gelip orada konaklayınca¹⁰⁸ Sultan Hârezm'den çıktı ve Dârü'l-hilâfe'nin ordusuyla

el-Yusuî, Ebû'l-Hasan Ali b. Asâkir el Batâiyihî gibi muhaddislerden hadis ehliyeti aldı. Babasının ölümü üzerine biat alan en-Nâsır, keskin zekâlı, gözü pek, hiddeti ve merhameti ölçülemez bir halife idi. 2 Zilkâde 575/30 Mart 1180 tarihinde Abbasi Halifeliği makamına oturdu. Siyasi emelleri doğrultusunda ilk hareketine Bağdâd'daki Selçuklu sarayını yıktırmakla başladı. Haçlılarla mücadele eden Selahaddin Eyyübî'ye yardım yerine devletin topraklarını genişletmek emeliyle Tikrit'i ele geçirdi. Selahaddin Eyyübî'nin, Abbasoğullarını ele geçirmek endişesi taşımaktaydı. Siyaseten en büyük rakibi Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul, Hârezmşâh tarafından öldürülünce bölgedeki emelleri açısından rahatladı. Halife en-Nâsır, kendisine rakip olarak göreceği her devlete karşı cephe almayı, tüm halifeliği boyunca devam ettirirdi. Hatta Selahaddin Eyyübî'nin ölümünden sonra Haçlılar Dimyar'a saldırdığında Eyyübî'lerin yardım çağrısını reddetti. Halife ayrıca Abbasi Hilafetinde birçok sosyal, kültürel, hukuki ve ekonomik yaptırımlar başlattı. Halife, 578/1182 yılında yapılan bir törenle fütüvvet teşkilatına intisap etti. Bu teşkilatın sûfi koluna ağırlık veren Halife ile birlikte bu teşkilat, halk tarafından ilgi görmeye ve nizâmî bir düzen ile büyümeye başladı. Onun amacı hilafetin en yüksek otorite olarak benimsenmesi ile birlikte şeriat ve fütüvvet arasında bir ilişki kurmaktı. Abbasilerin en uzun süre tahtta oturan halifesi olarak 45 yıl bu makamda kalan en-Nâsır, 622/1225 tarihinde vefat etti." İbnü'l-Esîr, XII, s.400-402; Fatih Güzel, *Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üni. SBE, Konya 2014; Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.177n; Angelika Hartmann, "Nâsır Li-dînillah", *DİA*, XXXII, s.399-402.

108 "Vezir Müeyyidü'd-dîn oradan Hemedân'a gitti. Hârezmşâh'ın oğluyla Mayacık maiyyetlerindeki askerlerle Hemedân'daydılar. Halifenin askerleri oraya yaklaşıncâ Hârezmliler Rey'e doğru uzaklaştılar. Vezir de bu yılın Şevval ayında (Eylül-Ekim 1195) Hemedan'ı istilâ etti." İbnü'l-Esîr, XII, s.100.

savaşmak niyetiyle Irak-ı Acem tarafına hareket etti. [3307] Menzil ve merhaleleri geçtikten sonra o vilayete gelip Mezdekân'da (مزقان)¹⁰⁹ konakladı.

Bu esnada Vezir ölmüş, ancak Bağdâdlılar onun cenazesini saklamışlardı. Tekiş Han ile savaşılır ve mağlup oldular.¹¹⁰ Tekiş, zaferden sonra İbn Kassâb'ın mezarından çıkarılmasını ve başını vücudundan ayırıp Hârezm'e götürmelerini emretti. Bu davranış ne insanlığa sığıyor ne de sultanlığa yakışıyor idi. Bağdâd ordusu savaştan sonra ellerini onun hoşgörü eteğini tuttular. Sultan onlara emân verip İsfahân'a gitti. O vilayette birkaç gün kaldı. Hakanî onu methetmek için şöyle dedi:

Beyt

Müjde! Hârezmşâh İsfahân mülkünü kolayca ele geçirdi. Irakeyn mülkünü de güneşin dünyayı istila ettiği gibi kolayca istila etmişti.

Bu şekilde onun bayrağının hilâli (mâhçe-i çetr) gökyüzünün burçlarını fethetti, kılıcının karıncası Süleyman'ın ülkesini elinden aldı.¹¹¹

Geri dönüş esnasında torunu [Erboz Han bin Togan Toğdı]'yı İsfahân idaresine tayin etti ve Yabgu [Sipehsâlâr-i Sâ mânî]'yi onun atabegi olarak atadı.

109 Metinde [مزرق] Mezrak. Târih-i Cihângüşâyyla karşılaştırılarak düzeltilti. [Nâşirin notu]

110 "Vezir, savaş meydanından Hemedân'a yürüdü ve şehrin dışında konakladı. Yaklaşık üç ay burada kaldı. Bu sırada Hârezmşâh'ın elçisi geldi. Şehirleri askerlerinin elinden aldığı için vezire kırıgın olarak gelmişti ve şehirlerin iadesini ve anlaşma şartlarınının tespitini istiyordu. Fakat vezir kabul etmeyince Hârezmşâh süratle Hemedân üzerine yürüdü. Vezir Müeyyidü'd-dîn Şaban ayının ilk günlerinde (30 Haziran-9 Temmuz 1196) ölmüştü. Hârezmşâh ile Halife'nin askerleri arasında 15 Şaban 592 (14 Temmuz 1196) tarihinde vuku bulan savaşta her iki taraftan da pek çok asker öldürülmüştü. Sonunda halife'nin askerleri mağlup oldu. Hârezmşâh'ın askerleri onların pek çok malını ganimet aldılar. Hârezmşâh da Hemedân'a hâkim oldu. Vezirin cesedini kabirden çıkararak başını kesip Hârezm'e gönderdi ve onu savaş sırasında öldürdüğünü bildirdi. Daha sonra Horâsân'dan gelen haberler üzerine oraya dönmek zorunda kaldı. Bölgeyi terk ederek Horâsân'a döndü." İbnü'l-Esîr, XII, s.101.

111 Cüveynî, s.277

Nâsırü'd-dîn Melikşâh'ın Ölümü

Hârezm'e ulaşınca Horâsân eyaletinin menşurunu Nâsırü'd-dîn Melikşâh'ın adına yazıp ona gönderdi. Ona "Merv tarafının havası sana uygun değildir" diye haber verdi. Ancak aslan avını o kadar seviyordu ki bir kez daha o bölgeye gitti.

Mısra

Avın eceli gelince, avcıya doğru gider.

O vilayette hastalanıp Nîşâbûr tarafına doğru hareket etti. Bu yolculuk esnasında hastalığı arttı. O illet bedenine galip geldi ve onu âhîret seferine çıkardı. Bu büyük hadise beş yüz doksan üç senesi Rebî'ül-evvel'inde (Ocak-Şubat 1197) oldu.¹¹² [3308]

Bu haber Sultan'ın kulağına gidince çaresiz ve faydasızca ağlayıp sızlandı. Savaşa gitmeyi ihmal etti. Öyle ki Nâsırü'd-dîn Melikşâh'ın oğullarının aklına isyan ve muhalefet düşüncesi düştü.

Sultan, Nizamülmülk Sadrü'd-dîn Mesud'u, Melikşâh'ın miras işlerini zabt u rabt altına alıp düzenlemesi ve onun evladını göndermesi için Şâdiyâh'a gönderdi. Vezir buyurulduğu gibi yaptı. Melikşâh'ın oğullarını -ki onların en büyüğü Hinduhan idi- Hârezm'e gönderdi. Sultan, Horâsân işlerinin tanzimi için Nizamülmülk'ün arkasından oğlu Kutbu'd-dîn Muhammed'i gönderdi.

Alp Direk'in İsyanı

Bu esnada Türkistân Hanı ile kızkardeşinin oğlu Alp Direk arasında bir anlaşmazlık ve düşmanlık baş gösterdi. Alp Direk Cend'e geldi ve Hârezm'e elçiler gönderdi. "Eğer Sultan tarafından kendisine yardım edilir ve dayısı ortadan kaldırılırsa onun vilayeti Sultan'ın memleketlerine katılır." diye haber gönderdi.

112 "Melikşâh b. Hârezmşâh Tekiş bu sene Rebiyülahir ayında (Şubat-Mart 1197) Nîşâbûr'da öldü. Babası onu orada görevlendirmiş, Horâsân'daki bütün askerleri de emrine vererek veliaht tayin etmişti. Geride Hinduhan adlı bir oğlu kaldı. Melikşâh'ın ölümü üzerine babası Hârezmşâh diğer oğlu Kutbu'd-dîn Muhammed'i Nîşâbûr'a tayin etti." İbnü'l-Esir, XII, s.116.

Tekiş Han, daha önce kalemle yazılmış/kaydedilmiş olan tavaçları (تواچیان)¹¹³ dağılan askerleri toplayıp Hârezm'e getirmeleri için gönderdi. Kutbu'd-dîn Muhammed'i çağırmak için de Şâdiyâh'a bir haberci (müserri') gönderdi. Askerlerin toplanmasından sonra baba oğul birlikte Türkistân'a yöneldiler. Cend'e yaklaştıklarında Tekiş Han, Kutbu'd-dîn Muhammed'i, fil tepeleyen arslan avlayan yiğitlerle birlikte önden gönderdi. Kutbu'd-dîn, Alp Direk'le birleşti ve o sırada Cend'e taarruz etmiş olan Han'ın üzerine yürüdüler. Savaşın sonunda Türkistân Hanı mağlup olup kaçtı. Kutbu'd-dîn Muhammed, onu takip etti. Han'ı, ileri gelenleri ve "boyunlarına zincirler vurulmuş"¹¹⁴ askerlerle birlikte babasının huzuruna getirdi. Tekiş Han, mutlu ve mesud bir şekilde saltanat merkezine döndü.¹¹⁵

Han'ın dost ve adamlarından sağ kalanlar ümitlerini kesince Alp Direk'in hizmetinde kemer bağladılar. Alp Direk, hizmetindeki hadem ve haşemin artmasıyla mağrur oldu ve Tekiş Han'a isyan etti.

113 "Moğolca "saymak, toplamak, hesaplamak" anlamındaki "togaca"dan gelen "tavacı", Çağatay Türkçesi'nde "sayı sayan, asker toplama müfettişi, haberci, zâbit, dellâl, muhbir" gibi karşılıklara sahipti." Hayrûnnisa Alan, "Tavacı", *DİA*, XL, s.177-178.

114 Kur'an-ı Kerim, İbrahim/49.

115 "Bu sırada Buku ile yeğeni Alp Direk arasında anlaşmazlık ve kavga çıktı. Cend'e gelen Alp Direk, Sultan'a elçi gönderip, eğer yardım ederse, Kadir Buku'yu ortadan kaldıracabileceğini ve onun ülkesini Sultan'a teslim edebileceğini bildirdi. İntikam alma duygusu Sultan'ın aklını çeldi ve onu bir yabancının sözüne güvenme yanılışına düşürdü. Sultan asker toplamak için her tarafa haberciler gönderdi. Şâdiyâh'ta bulunan Melik Kutbu'd-dîn'i geri çağırdı. Melik Kutbu'd-dîn, Hârezm'e gelince her ikisi birlikte 594 yılının Rebiyülevvel (Ocak-Şubat 1198) ayında Hârezm'den hareket ettiler. O sırada Kadir Buku da Alp Direk'i ortadan kaldırmak için Cend'e doğru yola çıktı. Onunla öncü birliklerin (mukaddime) başında bulunan Melik Kutbu'd-dîn'in Cend'e varmaları aynı zamana rastladı. İki taraf arasında meydana gelen savaşta şansın Sultan'ın yanında olması yüzünden Kadir Buku yenilip kaçmaya başladı. Arkasına düşen Melik Kutbu'd-dîn, onu yakınlarıyla birlikte yakalayıp, 'Suçluları zincire vurulmuş olarak görürsün' ayetinin buyurduğu gibi onları zincire vurup Sultan'ın huzuruna getirdi. Sultan da, o yılın Rebiyülahir ayında (Şubat-Mart 1198) zincirlerini çözmeden onu Hârezm'e gönderdi." Cüveyni, s.278.

[3309] Sultan Tekiş, Han'ı hapisten çıkarıp onunla ahd ve mîsâk yaptı ve Alp Direk'in üzerine gönderdi. Kendisi de Şâdiyâh'a döndü.¹¹⁶

Tekiş'in Irak'a Ordu Çekmesi

Beş yüz doksan dört senesi Zilhiccesinde (Ekim-Kasım 1198) o diyarda kondu.¹¹⁷ Üç gün sonra, şeytanın vesvesesi ve nefsinin tahayyülleriyle sevab caddesinden ve doğru yoldan çıkıp istiklalden dem vurmaya başlamış olan Mayacık'ı doğru yola çevirmek için Irak tarafına göç etti. Sultan'ın geldiği haberi Irak'ta duyulunca Mayacık, askerinin çokluğuna rağmen, velinimetine karşı koyacak güç ve kudreti kendisinde göremedi. Çaresiz, korkak, şaşkın ve perişan bir vaziyette ordularını dağıtıp birkaç adamla birlikte kaçtı.

Sultan, ordusundan Behram kudretinde bir bölüğü onu takibe gönderdi. O, her gün bir menzile ve her gece bir merhaleye kaçıyor, ordunun yiğitleri ise o vefasız güruhun eteğinden elini çekmiyordu. Sonunda ikinci defa Irak toprağına girdi. Bu koşuşturmaca sırasında elçiler gönderiyor, kendi borcunu ibra ediyor, af ve özür dilini açıyor, ancak gök gibi güçlü şehriyarın kuvvet ve kudretinden korkusundan huzura çıkmaktan kaçınıyordu.

Sultan'ın bütün himmeti, hizmetine almaktan ibaret olunca yıldırım ve rüzgâra benzeyen yiğitlerden bir topluluğu arkasından gönderip onu ortadan kaldırmalarını emretti. Onun yardımcılarının

116 İbnü'l-Esir, 595 (1198-1199) senesi vukuatında anlattığı bu olay hakkında şunları söylüyor: "Hârezmşâh Alâü'd-dîn Tekiş bu sene Rebiyülevvel ayında Rey'e ve diğer el-Cebel şehirlerine yürüdü. Çünkü oradaki naibi Mayacık'ın itaatten ayrıldığını duymuştu. Bunun üzerine derhal Mayacık üzerine yürüdü. Mayacık korkup Hârezmşâh'ın önünden kaçmaya başladı. Hârezmşâh da onu takip ederek huzuruna gelmesini istiyordu. Fakat o gelmemekte direniyordu. Adamlarının büyük bir kısmı Hârezmşâh'a sığındı. Mayacık ise kaçarak Mâzenderân'daki bir kaleye çıktı ve oraya kapandı. Askerler onun izini takip ederek kalede yakaladı ve Hârezmşâh'ın huzuruna getirdiler. Hârezmşâh kardeşi Akca'nın şefaatiyle onu öldürmekten vazgeçerek hapsetti." İbnü'l-Esir, XII, s.133.

117 "Horâsân'a doğru yola çıkıp 2 Zilhicce 594 (5 Ekim 1198) Salı günü Şâdiyâh'a vardı. Orada 3 ay kaldı." Cüveynî, s.279.

çoğunun boynu vuruldu. O, kötü düşünceli iki üç kişi ile birlikte Fîrûzkûh Kalesi yolunu tuttu. O hisarı bundan önce yalan ve hileyle padişahın memurlarından almış idi. Onları öldürüp oraya bol zahire ve emval naklettirdi. Sultan'ın askerleri onun ardından oraya ulaşip kuşatmaya başladılar. Zor ve şiddetle kaleyi ele geçirdiler. Mayacuk'ı ele geçirdiler. Bir deveye bindirdiler ve Kazvin beldesinde Sultan'ın dergâhına ulaştırdılar.

Sultan, hicab içinde, ona bahsettiği refahı, çeşitli lütuf, ihsan ve türlü makamları hatırlattı. Bunların karşılığında onun işlediği suç ve günahları [3310] saydı. Sonra her ne kadar Mayacuk'un, keskin kılıçla parça parça edilmeyi hak ettiğini, fakat ömrü boyunca bilinen bir sıkıntı yaşamamış kardeşi Akça'nın güzel ve iyi hizmeti sebebiyle canını bağışladığını söyledi. Onu isyan cezası olarak bir sene Harman zaviyesinde esir ve mahpus tuttular. Ondan sonra hayatının geri kalanını Cend civarında geçirdi.¹¹⁸

Bu sırada haberciler, Sultan'ın ordu verip Alp Direk'le savaşmaya gönderdiği Türkistân Hanı'nın galip geldiği haberini verdiler. Dârü'l-hilâfe'nin (Bağdâd) elçileri de büyük ve saygın bir teşrifat, kıymetli armağanlar ile birlikte Irak, Horâsân ve Türkistân memleketlerinin saltanat menşûrunu getirdiler.

118 “Mayancuk onların elinden kaçıp birkaç adamıyla birlikte daha önce hile ve düzenle Sultan'ın askerlerinin elinden alıp onların çoğunu kılıçtan geçirerek kendi adamlarını, zahire ve mallarını yerleştirdiği Fîrûzkûh kalesine sığındı. Peşinden yetişen Sultan'ın askerleri kaleyi mancınkla döverek, onu kaleden indirmeyi başarıp bir deveye bağlayarak Sultan'ın bulunduğu Kazvin'e getirdiler. Sultan, onunla hacibleri aracılığıyla konuşarak, Hârezmşâh ailesinin ona verdiği şeyleri, yaptığı iyilikleri ve lutufları sayıp, onun bu iyiliklere karşı hainliği, emri altında bulunan topraklarda vergileri kendi başına arttırıp ek-silttiğini, Erbuza Han'ı İsfahan'dan kovup onun vergi memurlarının (ummâl-i harâc) işine son verdiğini, ettiği bunca iyiliklere onun kötülükle karşılık verdiğini, her ne kadar ona verilecek cezanın örnek bir ceza olması gerekirse de, şimdiye kadar hizmetinde bulunan ve hiçbir kötülüğünü görmediği kardeşi Akçe'nin hatırı için onun canını bağışladığını, fakat sebep olduğu karışıklıklardan dolayı bir yıl zincire vurularak hapsedileceğim söyledi. Mayancuk, hapisten sonraki hayatını Cend yakınlarında bulunan serhadlerde geçirdi.” Cüveynî, s.279-280.

İsmailiyye Kalelerine Ordu Çekmesi

Tekiş Han bin İl Arslan bin Atsız, kendisine yönelen sıkıntılardan kurtulduktan sonra Melâhide-i İsmailiyye taifesinin kökünü kazımayı aklına koydu. Sultan Arslan bin Tuğrul tarafından ele geçirilmiş olan ve bu yüzden Arslan Güşây Kalesi¹¹⁹ denilen kale-i kahireye ordu çekti.¹²⁰

O kale, Rudbâr hududunda Kazvin'e yakın bir yerde olup sağlamlık ve dayanıklıktan uzak, zemine yakın, göğe uzak bir kaleydi.

119 Sultan Arslan, Kazvin'deki kalelerin fethini tamamladıktan sonra, o kaleyi aldı. Kaleye fetihden sonra "Arslan Güşây" adını verdiler ve Müslüman bir kûtvâl ile birkaç savaşçıyı o kaleye bıraktılar." Reşîdü'd-dîn, s.246. "Seyyid Sadrü'd-dîn, Zübdetü't-Tevârih adlı eserinde Sultan'ın yaptığı hayırlı işleri anlatırken Arslan Güşây Kalesi hakkında şöyle diyor: "Yüksek bir dağın üzerinde sert kayalardan inşa edilmiş sağlam bir kaledir. Başı göğün burçlarına kadar uzanır. Kalenin içi hayatlarını kolayca feda edebilecek insanlarla dolu olup, her türlü silaha sahip insanlar tarafından korunur." Seyyid Sadrü'd-dîn, bu kadar sağlamlığını övdüğü kalenin bugünlerde ünlü padişah tarafından nasıl kolayca fethedildiğini görseydi, söyledikleri sözlerden utanır ve Unsuri'nin şu beytini hatırlardı. Şiir: "Büyükler, işlerini yapılması gerektiği gibi yaparlar. Padişahların kılıçları böyle zamanlarda iz bırakır." O kaleyi görmeyen bir kimseye benim söylediklerim abartılı gelebilir. Onlara, Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin Târih-i Nâsirî adlı eserinde Arslan Güşây hakkında söylediği şu sözleri şahit gösterebilirim: "Sultan, Somnat'tan dönerken avcılarından biri büyük bir ejderha öldürdü. Derisini yüzdüler. 'Onun boyu 30, eni 4 kulaçtı' dedikten sonra eğer bana inanmayan olursa gitsin Gazne kalesinin şadırvanında bulunan o deriyi görsün" diyor. Bu satırların yazarı da o derinin adından başka bir şeyin kalmadığını söylüyor. Eğer benim bu sözüme inanmayan varsa, Tarum'un batısına doğru 300 fersah uzaklıkta, tamamı dağlık ve kalelerle dolu olan "Dağlar atılmış renkli yüne benzeyecekler" hükmünün gerçekleşeceği zamana kadar ayakta kalacak olan Sistan'a kadar uzanan kalelere bir göz atsin. Bırak bu zayıf kaleleri, şu sıralarda Kahhar olan Allah'ın yardımıyla kutlu padişah Hülagu'nun devleti tarafından ele geçirilmiş olan Arslan Güşây'ın 100 misli daha sağlam ve müstahkem kalelerle karşılaştırsın ve orada bulunan ordunun ve savaşçıların yığılğını ve gücünü buradan çıkarsın." Cüveynî, s.280-281.

120 Tekiş döneminde İsmaililerle ilişkiler hakkında toplu bilgi bkz, Coşkun Erdoğan, "Hârezmşâh Devleti ve İsmâililer Arasındaki İlişkiler", *Türkiyat Mecmuası*, 30, 1 (2020), s.105-107.

Sultan orayı dört ay kuşattıktan sonra bir barış antlaşması yaptı. İsmailîler, kendi adamları, eşya, mâl ve âletleriyle birlikte kaleyi bırakıp düze indiler ve Alamut'a gittiler. Sultan, Irak vilayetini oğlu Tâcü'd-dîn Alişâh'a verip Hârezm'e döndü.¹²¹

Vezir Nizamülmülk Sadrü'd-dîn Mesud'un Öldürülmesi

İsmailîler, onlarla Sultan arasındaki husumetin sebebinin Nizamülmülk Sadrü'd-dîn Mesud olduğunu anlayınca fedailer gönderdiler. O cemaat, Vezir'i bir bıçak darbesiyle öldürmek için saraydan çıkmasını beklemeye başladılar.¹²² [3311]

121 "10 Cemaziyelahir 596 (28 Mart 1200) tarihinde Hârezm'e vardı." Cüveynî, s.281. İbnü'l-Esir, 595 senesi vukuatında anlattığı bu olay hakkında şunları söylüyor: "Halife de Hârezmşâh ve oğlu Kutbu'd-dîn'e hil'atler ve elindeki bel-delere hâkimiyetini onaylayan bir menşur gönderdi. Hârezmşâh hil'atı giyerek Bâtınîlerle savaştı. Kazvin kapısı önlerindeki Arslan Güşây Kalesini fethetti. Oradan Alamut'u muhasara etmek üzere gitti. Muhasara sırasında Şâfilerin Rey'deki reisleri Sadrü'd-dîn Muhammed b. el-Vezzân Bâtınîler tarafından öldürüldü. Sadrü'd-dîn Hârezmşâh nezdinde büyük bir itibara sahipti. Bunun üzerine Hârezmşâh da Hârezm'e geri döndü." İbnü'l-Esir, XII, s.133.

122 "Bâtınîler bu sene (596) Cemaziyelahir ayında (Mart-Nisan 1200) Hârezmşâh Tekiş'in veziri Nizâmü'l-Mülk Mesûd b. Ali'ye hücum ederek öldürdüler. Vezir iyi bir insandı, hayır ve hasenatı çoktu. Ahlâk ve yaşayışı güzeldi. Şafî mezhebine mensuptu ve Merv'de Şâfi'ler için Hanefîlerin camisinden daha yüksek bir cami yaptırdı. Merv'deki Hanbelîlerin reisi ve eski bir reislerine mensup olan Şeyhu'l-İslâm bunu kışkırdı ve ayak takımı (evbaş) bu camiye yaktı. Vezir aynı şekilde Hârezm de büyük bir medrese ve cami ile kütüphane yaptırdı. Horâsân'da bugün ayakta duran pek çok güzel eserleri vardı. Öldüğünde geride küçük bir çocuk bıraktı. Hârezmşâh babasının hukukuna riayeten onu vezir tayin etti. Bu çocuğun görevden istifa etmesi tavsiye edildi. O da Hârezmşâh'a haber gönderip: "Ben bir çocuğum, böyle büyük bir makama lâyık değilim. Ben büyüyünceye kadar sultan bu makama lâyık birini vezir tayin etsin. Eğer ben bu ise lâyık isem emrine amadeyim" dedi. Hârezmşâh ise "İstifanı kabul etmiyorum, ben senin vezirin olurum. Sen ele bana yardım edersin" dedi. Çünkü çocuk bu hususta hiç bir şey bilmezdi. Halk bu hareketi çok beğendi. Çok geçmeden Hârezmşâh'tan kısa bir süre önce bu çocuk öldü." İbnü'l-Esir, XII, s.139.

Adı geçen vezirin, Hâcib-i Kebîr Şihâbü'd-dîn Mesud-i Hâ-rezmî ve Ârız¹²³ Hamidü'd-dîn-i Zûzenî ile bir düşmanlığı vardı. Onlara Sultan'ın meclisinde [bile] kötülük (habes/hubs) yapmış idi. Ferman mucibince kendi sarayının kapısında Hamidü'd-dîn'in boynunu vurdular. Onun peşinden Hâcib'in de boynunu vurdurup [öteki dünyaya] göndermek istiyordu. Ancak intikam alan rüzgâr/zamanın, belki de irade-i kâdirin iradesiyle, bu düşüncesini gerçekleştiremedi. Vezir'in kanı, Ârız'ın kanının üzerine aktı. Hamidü'd-dîn'i öldürdükleri sarayın kapısında onu da öldürdüler. Onun hakkında "Öldürdüysen, sen de öldürüleceksin, senin katilin de" mazmunu ortaya çıktı.

Nizamülmülk'ün ölüm haberi kulağına ulaşınca Tekiş Han çok üzüldü. Babasından sonra ona Hârezmşâhlık mansıbını verdiği Sultan Kutbu'd-dîn Muhammed'e, Mülhidlerin kalelerini ve vilayetlerini tahrip etmesi için ordular hazırlamasını ve bu işe Turşîz'den başlamasını emretti.

Kutbu'd-dîn, ferman gereğince kuşatma araç gereçlerini hazırlayıp Turşîz'e yürüdü ve muhasaraya başladı. Âlimlerin fikri gibi derim ve cömert kişilerin himmeti gibi geniş olan o hendeği doldurdu ve birkaç günde kaleyi fethedecek gibiydi. Ancak hiç bekledik bir anda ve sebepsiz yere Sultan Muhammed'in alemi durur dururken kırılıp düştü. Bu olayı kötü fal ve uğursuzluğa yordular. Hemen ardından da babasının ölüm haberi geldi.¹²⁴

123 Ârızü'l-Ceyş, Emîr-i 'Ârız, Emîr-i 'Ârız-ı Memleket, Emîr-i 'Ârız-ı Memâlik, Emîr-i 'Ârız-ı Cuyûş-i Memâlik de denen Emîr-i 'Ârız-ı Leşker, genel olarak ordunun idari işleriyle ilgilenen ve bu bakımdan günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı'na benzetilen Divân-ı 'Arz'ın başıdır. Divân-ı 'Arz ve Hârezmşâhlar dönemi uygulaması için bkz, Gürbüz, *Hârezmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı*, s.90-94; Abdulkadir Erdoğan, *Hârezmşâh İmparatorluğunda Askerî Teşkilat*, s.112-117.

124 "Sultan Tekiş, buna (Veziri Nizamülmülk'ün mülhidler tarafından öldürülmesine) çok üzüldü. Bunun intikamını almak üzere derhal hazırlıklara başladı. Melik Kutbu'd-dîn'e haber göndererek önden gidip orduyu düzene koymasını ve işe Kuhistan'dan başlamasını emretti. Melik Kutbu'd-dîn de fermana uyarak, karşısında dağların bile dayanamayacağı bir orduyla Turşîz'e vardı. 4

Sultan Tekiş'in Ölümü

Bu hadisenin aslı şöyleydi: Tekiş Han, Kutbu'd-dîn Muhammed'i Mülhidlerin kökünü kazımakla görevlendirdiğinde onun boğazında bir şişlik peyda olmuş, hunâk (difteri/kuşpalazı) hastalığına yakalanmıştı. Tabibler, uygun ilaçlar yaptılar. Bunun üzerine sıhhat maraza galip geldi. Sultan hastalıktan sonra İsmâîlilerden intikam almak için ordu çekmişti. İntikam dizgini onların vilayeti üzerine çevirince tabibler mâni olmaya çalıştılar. Her ne kadar "Hareket etmek, sefere çıkmak münasib değildir." dedilerse de Sultan, öfkesi yüzünden onların müşfikâne uyarılarına kulak asmadı. Hârezm'den çıkıp Arap Kuyusu/Çukuru (Çâh-ı Arab) menziline varınca hastalığı nüksetti. Hayat kadehi doldu ve yokluk âleminden (dâr-ı fenâ) sonsuzluk sarayına (sarây-ı bekâ) göçtü. Bu hadise, [3312] beş yüz doksan altı senesi Ramazanının dokuzunda (23 Haziran 1200) oldu¹²⁵.

aylık bir kuşatma sırasında derin bir kuyuyu andıran şehrin etrafındaki hendekleri doldurttu. Şehir, bir hafta gibi bir süre sonra düşecekken ve Sultan, Hârezm'de oraya hücum etmek için asker toplarken Sultan'da nefes darlığı başladı. Allah hepimizi ondan korusun, o hastalık daha sonra burnundan boğazına geçti. Tabibler, onu muayene ettikten sonra Tekiş, onların tavsiyesine değil içinde yanan kin ateşinin isteğine uyarak Turşiz'e doğru yola çıktı. Çah-ı Arab'a (Arap) Kuyusu varınca ömrünün kovası kuyunun dibine düştüğünden hastalığı yeniden nüksetti ve 19 Ramazan 596 (23 Haziran 1200) tarihinde fena ülkesinden bekâ mülküne göç etti." Cüveynî, s.282.

- 125 "Hârezm, Horâsân'ın bir kısmı, Rey ve el-Cibal'deki diğer şehirlere, Nişâbü'r ile Hârezm arasındaki Şehristâne'ye hâkim olan Hârezmşâh Tekiş b. Alp Arslan, bu sene 20 Ramazan 596 (4 Temmuz 1200) günü öldü. Hârezm'den Horâsân'a gitmişti. Boğazında iltihap vardı. Doktorlar ona hareketsiz durmasını tavsiye ettiler. Fakat o dinlemeyip yola çıkmıştı. Şehristane'ye yaklaşınca hastalığı şiddetlenerek öldü. Hastalığı şiddetlenince oğlu Kutbu'd-dîn'e haber göndererek babasının hastalığının ağırlaştığını bildirdiler ve gelmesini istediler. O da hemen yola çıktı fakat babası o varmadan öldü. Kutbu'd-dîn babasının lâkabı olan "Alâü'd-dîn" lakabıyla tahta çıktı. Hâlbuki kendi lâkabı Kutbu'd-dîn idi. Oğlu babasının cenazesinin Hârezm'e götürülerek orada yaptırmış olduğu büyük bir medresenin türbesine defnedilmesini emretti. Hârezmşâh âdil, ahlâk ve gidişatı iyi, bilgili ve marifetli, Hanefî fıkıh ve usûlüne vakıf idi." İbnü'l-Esir, XII, s.138. Tekiş dönemi hakkında geniş bilgi

Vefat haberi Sultan Muhammed'in kulağına ulaşınca ordudan gizledi. Hastalık bahanesiyle [müdafilerle] uzlaştı ve Turşîz hisarının kapısından ayrıldı. Coşkun akan bir sel gibi Hârezm'e döndü. [3313]

Sultan Muhammed'in Hârezmşâhlık Tahtına Oturması

Sultan Muhammed, babasının ölümünden sonra devlet merkezine ulaşınca ümerâ ve erkân-ı devlet toplandılar ve bezm meclisini kurdular. Mülk gelininin yanağını barış ve şefkat ziynetiyle süslediler. Beş yüz doksan altı senesi Şevvâl ayının yirmisi perşembe günü (3 Ağustos 1200) onu haşmet ve kudret tahtına oturtular. Bu müjdeyi duyurmak için etraf ve yörelere müjdeciler (mübeşşirân) ve mem-lûklar (memâlik) yollandı.¹²⁶

bkz., Kafesoğlu, a.g.e., s.84-144; Taneri, *Hârezmşâhlar*, s.24-30; Coşkun Erdoğan, *Harezmşahlar, Anuştegin'den Celaleddin'e*, s.32-47; Aynı yazar, a.g.t., s.90-106.

- 126 "Hârezmşâh Tekiş'in hastalığı şiddetlenince oğlu Kutbu'd-dîn'e haber göndererek babasının hastalığının ağırlaştığını bildirdiler ve gelmesini istediler. O da hemen yola çıktı. Fakat babası o varmadan öldü... Oğlu Alişâh bu sırada İsfahan'da idi. Kardeşi Hârezmşâh Muhammedi ona haber gönderip yanına çağırdı. O da bu davete uyarak kardeşinin yanına gitti. Fakat İsfahan halkı onun hazine ve ağırlıklarını yağmaladılar. Kardeşinin yanına gidince Hârezmşâh onu Horâsânlılarla savaşa memur etti ve Horâsân ordusunun başına getirerek Nîşâbûr'u ela ona verdi. Hinduhan b. Melikşâh b. Hârezmşâh Tekiş amcası Muhammed'den korkup kaçtı. Yanında bulunduğu dedesi Hârezmşâh Tekiş ölünce hazinelerinin çoğunu yağmalamış ve sonra Merv'e gitmişti. Gazne meliki olan Gıyâsü'd-dîn Hârezmşâh'ın öldüğünü duyunca kapısında üç gün boyunca nevbet çalınmamasını emretti. Aralarındaki düşmanlık ve muharebelere rağmen akılcıca, mertçe bir davranışta bulunarak taziye merasimi düzenledi. Hinduhan daha sonra Horâsân'da büyük bir ordu toplayınca amcası Hârezmşâh da Çakır et-Türkî kumandasındaki büyük bir orduyu onun üzerine gönderdi. Hinduhan bunu duyunca Horâsân'dan kaçarak Gıyâsü'd-dîn'in yanına gidip yardım diledi. Gıyâsü'd-dîn onu çok iyi karşıladı, misafir etti, ıktâlâ vererek yardım va-adetti. Hinduhan onun yanında kaldı. Çakır Merv'e girdi. Hinduhan'ın annesi ve evlâdı oradaydı. Onları itaat altına aldı ve durumu efendisine bildirdi. O da kendilerine iyi muamele edilmesini ve Hârezm'e gönderilmelerini emretti. Gıyâsü'd-dîn bunu

Gûrluların Horâsân'a Ordu Çekmesi

Gûr sultanları Şihâbü'd-dîn ve Gıyâsü'd-dîn, Tekiş'in vefatını işitince, hayal aynalarına nakşetmiş oldukları Hârezmşâh'ı ele geçirme arzu ve dilekleri resim ve heykel olup yansımaya başladı (hayallerini gerçekleştirmeye çalıştılar). Büyük bir ordu ve doksan zincir fil ile önce Tûs tarafına yöneldiler. Orayı yağma ve talan ettikten sonra Şâdiyâh'a gittiler.

O esnada Sultan Muhammed'in kardeşi Tâcü'd-dîn Alişâh, Irak'dan dönmüştü ve Şâdiyâh'da bulunuyordu. Gûr ordusu şehrin etrafını sarıp kuşattığı esnada bir gün Tâcü'd-dîn Alişâh, diğer şâhzâdegân-ı devletle birlikte bir burca çıktılar ve etrafı izlemeye başladılar. O burcun kuşatma işleri Sultan Gıyâsü'd-dîn tarafından yapılıyordu ve onlar burca çıktıklarında Sultan Gıyâsü'd-dîn karşılarında bulunuyordu. Bu esnada aniden o burç yıkıldı. Şâdiyâhlılar esir düştüler ve Gûrlular bir anda şehri ele geçirdiler. Askerler Sultan Gıyâsü'd-dîn ve Şihâbü'd-dîn'in işaret ve emriyle yağmaya başladılar.¹²⁷ Şihneler, onlara bir sıkıntı gelmemesi için menzillere

duyunca Talekan hâkimi Muhammed b. Cerbek'e haber gönderip Çakır'ı tehdid etmesini istedi. O da bu emre uyarak Çakır'ı tehdid için Talekan'dan yola çıktı. Merv'e'r-rûd ve Farsça "penc-dih" denilen beş köyü ele geçirdi. Çakır'a haber gönderip Merv'de hutbeyi Gıyâsü'd-dîn adına okutmasını, aksi halde şehri terketmesini istedi. Çakır cevabî mektubunda ona tehdidler savurduğu halde gizlice gönderdiği başka bir mektupta da hizmetine girebilmek için Gıyâsü'd-dîn'den kendisine emân almasını istiyordu. Bu durumu Gıyâsü'd-dîn'e de bildirmişti. Gıyâsü'd-dîn mektubunu okuyunca Hârezmşâh'ın kendisine karşı koyacak durumda olmadığı için Çakır'ın kendi tarafına geçmek istediğini anladı ve onun topraklarını ele geçirme hırsı daha da arttı. Hemen kardeşi Şihâbü'd-dîn'e haber gönderip Hârezmşâh Muhammed'in ülkesi i ele geçirmek için iş birliği yapmak üzere Horâsân'a gelmesini istedi." İbnü'l-Esir, XII, s.133.

127 "Tûs'u zapt edince kardeşi Alâü'd-dîn Muhammed'in Nişâbûr'daki naibi Alişâh b. Hârezmşâh Tekiş'e haber gönderip şehri terketmesini istedi. Aksi halde kardeşi Şihâbü'd-dîn'in sarvetinden sakınmasını söyleyerek onu korkuttu. Hârezm kuvvetlerinin bir kısmı Alişâh'ın yanındaydı. Hepsî şehri teslim etmemeye ve direnmeye karar verdiler. Şehri müstahkem hale getirerek şehir Anıdaki yapıları tahrip ettiler. Ağaçları da kestiler. Gıyâsü'd-dîn Nişâbûr

barış elçileri (ehl-i salâh) [3314] gönderdiler. Sabahtan öğleye kadar yağma ve tahrip ile uğraştılar. Öğlen vakti nida edip/tellal çıkarıp hiç kimsenin hiç kimseye zahmet vermemesini duyurdular/yağmayı sona erdirdiler. Bunun üzerine askerler, o sırada ellerinde tuttukları ne varsa bıraktılar. Ondan sonra eşya ve ağırlıkları topladılar. Kendi eşyasını tanıyan herkes, hüküm gereği oradan mal ve eşyasını aldı. O yağmadan maksat, siyaset idi.¹²⁸

Ondan sonra Tâcüd-dîn Alişâh ve Sultan'ın memleketinin ileri gelenlerini zincirlere vurdular. Alay, aşâğılama ve eziyetle Gûr

üzerine yürüdü ve Receb ayının ilk günlerine (7-16 Nisan 1201) oraya vardı. Kardeşi Şihâbü'd-dîn'in askerleri savaşmak için ileri gitmişti. Gıyâsü'd-dîn bu durumu görünce oğlu Mahmud'a "Gazne kuvvetleri Merv'in fethinde bizden erken davrandılar. Şimdi de Nişâbü'r'u fethetmek istiyorlar. Böylece kendileri şehrin fâtihleri ismini alacaklar. Sen hemen hücumla geç, surlara varıncaya kadar da geri dönme" dedi. Mahmud da ileri gelen Gurlularla hücumla geçti. Hiç kimse onların surlara yaklaşmasına mani olmadı. Neticede Gıyâsü'd-dîn'in bayrağını sura diktiler. Şihâbü'd-dîn kardeşinin bayrağını surun üzerinde görünce adamlarına "Bu taraftan hücumla geçiniz ve şuradan surlara çıkınız" diyerek oradaki bir yeri gösterdi. Bunun üzerine sur yıkılarak yere düştü. Halk tahammül edemez hale gelerek tekbir getirmeye başladı. Hârezmliler ve şehir halkı oradan ayrılınca Gûrlular içeri girip silah zoruyla şehri zapt ettiler." İbnü'l-Esir, XII, s.143-144.

- 128 "Şehri gündüz bir süre yağmaladılar. Gıyâsü'd-dîn bundan haberbar olunca "Kim bir şeyi yağmalar veya birine işkence ederse onun kanı helâldir." diye tellal çağırttı. Bunun üzerine halk yağmaladığı her şeyi geri verdi. Bu olay sırasında Nişâbü'r'da bulunan tüccar dostlarımdan biri anlatmıştı: "Ticaret mallarımın bir kısmı yağmalandı. Bunlar arasında şeker de vardı. Askerler Gıyâsü'd-dîn'in emrini duyunca benden aldıkları eşyaların hepsini geri verdiler. Sadece bir örtüyle şeker iade edilmemişti. Şekeri bir topluluğun yanında görünce onlardan geri istedim. Onlar "Şekeri yedik. Senden bunu kimseye duyurmamamızı istiyoruz. İstersen parasını verelim" dediler. Ben de "Şeker size helâl olsun" dedim. Fakat örtü bu şahısların yanında yoktu. Tüccar sözlerine devamla "Görevlilerle şehrin kapısına kadar gittim ve örtünün oraya atılmış olduğunu gördüm. Hiç kimse onu almaya cesaret edemiyordu. Ben aldım ve "Bu benimdir" dedim. Bunun üzerine şahit istediler. Ben de şahitler getirerek bu örtüyü aldım. Hârezmliler daha sonra camiye kapandılar. Şehir halkı onları dışarı çıkarınca Gûrlular yakalayıp mallarını aldılar." İbnü'l-Esir, XII, s.144.

tarafına gönderdiler.¹²⁹ Bistâm ve Cürcân'a¹³⁰ şihneler gönderip o memleketleri kendi hâkimiyetlerine aldılar. Şâdiyâh sur ve burçlarını tamir edip Melik Ziyâü'd-dîn'i kalabalık bir ordu ile oraya görevlendirdiler. Sultan Gıyâsü'd-dîn Herât'a döndü. Şihâbü'd-dîn Mülhidlerin sığınaklarını, kale ve beldelerini yıkmak için Kuhistân'a doğru hareket etti.

Sultan Muhammed Hârezmşâh, Horâsân'ın hercümerç içine düştüğünü, o diyarın ahalisinin karışıklık ve perişanlık içinde gün geçirdiklerini işitince "Bu tuhaf bir şeydir"¹³¹ mazmununu aklına getirip aslan gibi gazaba geldi.¹³² Korkusuz bir orduyla Hârezm'den

129 "Alişâh b. Hârezmşâh da yakalanıp yaya olarak Gıyâsü'd-dîn'in yanına getirildi. Bu hareket çok zorlarına gitti. Alişâh'ın dadısı gelip Gıyâsü'd-dîn'e "Hükümdar evlâdına böyle mi davranılır?" dedi. O da "Hayır, bilâkis şöyle yapılır" diyerek elinden tutup yanına tahta oturttu. Gönlnü aldı, Hârezmli emirleri de himaye altında Herât'a gönderdi. Gıyâsü'd-dîn amcazadesi ve damadı Ziyâü'd-dîn Muhammed b. Ebû Ali el-Gürî'yi getirip "Alâü'd-dîn" lakabıyla harben ve haracen Horâsân valiliğine tayin etti. Gurluların ileri gelen simalarını da onun maiyyetinde görevlendirdi. Gıyâsü'd-dîn daha sonra Herât'a giderek Alişâh'ı kardeşi Şihâbü'd-dîn'e teslim etti. Nişâbûr halkına iyi davrandı ve onlara pek çok mal dağıttı." İbnü'l-Esir, XII, s.144.

130 Gürgân da denir. Taberistân ile Horâsân arasında büyük bir şehirdir. Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinden itibaren Mâzenderân bölgesinin doğu kesimini teşkil eden Cürcân, Ortaçağ coğrafyacıları tarafından bazen Taberistân bazen de Horâsân sınırları içinde gösterilmiştir. Yâkût, II, s.119-122; Zekeriya Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, [el-Mektebetü's-Şâmile], I, s.141-142; Hamdullâh Mustawfî Qazvinî, Nuzhat al-Qulûb, s.153, 172; R. Hartmann, "Cürcan", *IA*, III, s.245; Rıza Kurtuluş, "Cürcan", *DİA*, VIII, s.131.

131 Sad Suresi, 5. Âyet.

132 "Hârezmşâh Alâü'd-dîn Muhammed b. Tekiş, Gûrlu askerlerin Horâsân'dan döndüğünü ve Şihâbü'd-dîn'in Hind topraklarına gittiğini haber alınca Gıyâsü'd-dîn'e haber gönderip onu azarladı ve "Babamdan sonra beni halef tayin edeceğimi ve Hıtâyılara karşı bana yardım edeceğimi, onları ülkemden uzaklaştıracığına inanıyordum. Bunu yapmadın, hiç olmazsa beni rahatsız etmemeli ve ülkemi istilâ etmemeliydin. Şimdi benden aldığın yerleri geri vermeni istiyorum. Beldelerimi geri almazsam o zaman Hıtâyılardan ve diğer Türklerden yardım isterim. Babamın ölümü dolayısıyla taziyelerle ve ülkemin işlerini düzene sokmakla meşgul olduğum için senin beldelerimi istilâ etmene mâni olamadım. Yoksa ben size mani olmaktan ve Horâsân ile diğer yerlerdeki şehirlerinizi

çıktı. Mesafeleri geçip aynı senenin Zilhicesinde (Eylül-Ekim 1200)¹³³ Şâdiyâh önlerine kondu. Ordunun, şehrin etrafını çevirmelerini buyurdu. Gûrlular kale kapısından (dervâze) çıktılar. Kuvvet ve kudretlerine güveniyorlar, karşı koyabileceklerini düşünüyorlar, kuvvetlerini harekete geçirip galip gelmek istiyorlardı. Ancak Hârezmşâhluların yiğitliklerini tadınca/görünce fare gibi deliklere girdiler, kuyruklarını içeri çektiler. Dışardan arrâde ve mancınık işlettiler. Çark-ı feleğin başına kadar yükselen hisarın burçları yerle bir oldu. Hendeği de doldurdular.

Gûrlular esaret zilletine düşeceklerini anlayınca meşâyîh ve ulemâyı şefaathçi yapıp emân dilediler. Sultan, muhaliflerin hata ve suçlarının üzerini af ve merhamet yazısını çekti. O cemaate bağış ve nimetler bahşederek saygın bir şekilde davrandı ve Gûr sultanlarının yanına gönderip “güç ve kudretliyken affetmenin, asil bir ahlak” olduğunu gösterdiler.

Şâdiyâh yeniden Sultân'ın hâkimiyeti altına girince Sultan, kalan surların yıkılmasını emretti. Oradan Merv ve Serahs'a gitti. O esnada kardeşinin oğlu Hinduhan [3315] Gûr sultanından önce o bölgelerde hüküm sürüyordu. Hinduhan, amcasının kendisine doğru hareket ettiğini işitince gam ve keder kervanları yüreğinin içine yürüdü. Gûr tarafına hareket etti.¹³⁴ Sultan Serahs'a geldi. Oranın kûtvâli

ele geçirmekten aciz değilim.” dedi. Gıyâsü'd-dîn vakit kazanmak ve kardeşi Şihâbü'd-dîn'in askerleriyle Hindistan'dan gelmesi için onu oyalayıcı cevaplar verdi. Çünkü kendisi nikris hastalığına müptela olduğundan hareket edemiyordu. Hârezmşâh Gıyâsü'd-dîn'in mektubunu okuyunca Gıyâsü'd-dîn'in Horâsân naibi Alâü'd-dîn el-Gûrî'ye haber gönderip Nişâbûr'dan ayrılmasını istedi. Aksi halde şöyle şöyle yaparım diye tehdid etti. Alâü'd-dîn bu durumu Gıyâsü'd-dîn'e bildirdi ve halkın Hârezmlilerden yana olduğunu haber verdi. Bunun üzerine Gıyâsü'd-dîn cevabî mektubuyla onun cesaretini artırdı. Yardım vaad etti ve ona mâni olacağına söz verdi.” İbnü'l-Esîr, XII, s.151.

133 Cüveynî'de “17 Zilhicce 597 (18 Eylül 1201)”, İbnü'l-Esîr'de “15 Zilhicce 597 (16 Eylül 1201) Cüveynî, s.283; İbnü'l-Esîr, XII, s.151.

134 “Sultan Muhammed tahta çıkınca Hinduhan hem Sultan'ın kendisine kötülük yapmasından korktuğu için hem de tahtta olan hakkını talep etmek için Gürgeç'ten kaçtı, Merv'e geldi. O, babasının hakkını taleple Nişâbur'u ele geçirmek hevesindeydi. Ancak Hârezmşâh Muhammed hemen harekete

karşı mukavemet etti. Ferman mucibince askerlerden bir bölük Serahs'ı kuşattı ve birkaç günde ele geçirdi. Sultan, Merv yolundan Hârezm'e dönderdi. Bir müddet orada kaldı. Bu süre zarfında savaş araç gereçlerini hazırladı. Sonra onun zaferin delili sancakları, bir kez daha hareket etti ve ikbâl çadırını Râdegân çayırında (mergâr) kurdu.

Orada birkaç gün kaldı. Etraftan gelecek birlikler toplanınca Tâcıklar ve Türklerden oluşan büyük bir ordu ile birlikte yola koyuldu. Hiçbir yerde durup beklemeden Herât önlerine kadar geldi. Askerlerine şehri savaşla ve şiddetle ele geçirmelerini emretti. O sırada o beldenin idaresi kendisine verilmiş olup zamanın tecrübeleriyle donanmış biri olan olan İzzü'd-dîn Mergazî, af ve merhamet dilemekten başka bir çare görmedi. Çaresiz, araya elçiler koydu. Sultan'ın gazabını teskin için, hazineye ciddi bir meblağ ödemeyi ve oğlunu Sultan'ın yanına/hizmetine göndermeyi kabul ettiğini bildirdi.

Gûrluların Horâsân'a Yeniden Ordu Çekmesi

Bu hadiseler olurken Gûrluların, Sultan Muhammed'in memleketine doğru hareket ettiği haberi duyuldu. Sultan durumu istişare ettikten sonra Herât önlerinden göçüp Murgâb diye meşhur olan Merve'r-rûd tarafına yürüdü. Ordu nehir kenarına ulaştığı sırada Sultan Şihâbü'd-dîn de Tâlekân'dan geldi. Sultan Muhammed, kurtuluşu nehrin onun ile muhalifler arasında kalmasında gördü. Askerler nehri geçip geçmemekte farklı görüştelerdi. Onlardan bazıları geçtiler. Sultan Muhammed [askerler arasında] anlaşmazlık müşahade edince Merv'e yöneldi. Gûrlular Serahs'ta konakladığı esnada ona yetiştiler. İki taraftan da elçiler gidip gelmeye başladı.

Sultan Şihâbü'd-dîn, Horâsân vilayetlerinden bir kısmının kendisine teslimini istedi. [3316] Hârezmşâh bunu utanç görüp barışı kabul etmedi. Hârezm'e doğru yola koyuldu. Sultan Şihâbü'd-dîn

geçerek Hinduhan üzerine ordu sevk etti. Çakır et-Türki kumandasındaki Hârezm ordusunun geldiğini duyan Hinduhan Merv'den kaçtı ve Gûr sultanına sığındı. Hinduhan'ın Gûr sultanına sığınması ile Hârezmşâh Muhammed döneminin büyük ve zorlu meselelerinden biri artık başlamış oldu." Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.118.

Tûs'a ordu çekti. O vilayette zulme ve adaletsizliğe el attı. O vilayetin insanların gönülleri, Gûrluların yönetiminden nefret etti. Hârezmşâhlara bağlılıkları ise arttı.¹³⁵

Bu olaylar yaşandığı esnada Şihâbü'd-dîn'e, [kardeşi] Sultan Gıyâsü'd-dîn'in dâr-ı fenadan göç ettiği haberi geldi.¹³⁶ Çaresiz göç davulunu çaldırıp dönüş dizginini Merv tarafına çevirdi. Oraya varınca, yiğitlikte zamanın Rüstem ve İsfendiyarı olan Muhammed Çerîk (جریک)'i¹³⁷ o ülkenin idaresine tayin edip Ebiverd'e yürüdü. Tâcü'd-dîn Halaç ve bölgenin diğer hâkimleri ister istemez ona karşı itaat kemerini bağladılar. Gönlünü hoş tutmak için oğullarını onun hizmetine gönderdiler.

Bu esnada haberciler (münhiler) Muhammed Çerîk'e Hârezm ordusunun çölden çıkıp Merv yakınlarına ulaştığını duyurdular. Muhammed Çerîk, bir ordu ile Hârezmlileri def etmek için o tarafa yöneldi. Askerler karşı karşıya gelince devletin rüzgârı ve sultanlık ikbâli esmeye başladı. Gûr ordusu Hârezm ordusunun iki katı olmasına rağmen savaş meydanından kaçtılar. Muhammed Çerîk, büyük meşakkatle kendini şehre attı. Hârezmşâh dilaverleri onu takip ettiler. Şehir duvarına gedik açtılar ve Muhammed Çerîk'i yakaladılar. Emîrlerden biri onun kuvvet ve kudretinin korkusundan fevri davrandı ve sinesine bir mızrak (harbe) darbesi indirdi. Onun başını Hârezm'e gönderdiler.

Sultan Muhammed, onun öldürüldüğüne inanmadı. Muhammed Çerîk'in başına gelenler Sultan Şihâbü'd-dîn'in kulağına

135 Bu gelişmelerin ayrıntısı için bkz, İbnü'l-Esîr, XII, s.151-152.

136 "Gazne ve Horâsân'ın bir kısmıyla diğer bazı şehirlere hâkim olan Gıyâsü'd-dîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Sâm el-Gûrî bu sene Cemaziyelevvel ayında (Ocak-Şubat 1203) öldü. Fakat ölümü gizlendi. Kardeşi Şihâbü'd-dîn bu sırada Hârezmşâh'ın üzerine yürümek niyetiyle Tûs'da bulunuyordu. Tûs'da iken kardeşinin öldüğünü duydu ve derhal Herât'a hareket etti. Oraya varır varmaz Receb ayında (Mart-Nisan 1203) kardeşi için taziye merasimi düzenledi ve Gıyâsü'd-dîn'in ölümü ancak o zaman açıklandı. Gıyâsü'd-dîn geride Mahmud adında bir erkek çocuk bıraktı. Babasının ölümünden sonra ona "Gıyâsü'd-dîn" lâkabı verildi." İbnü'l-Esîr, XII, s.152.

137 İbnü'l-Esîr'de "Cerbek", Cüveynî'de "Hareng". İbnü'l-Esîr, XII, s.152; Cüveynî, s.285.

ulaşınca çok üzüldü. Onun devranının sayfaları üzerindeki acz ve zayıflık ortaya çıktı. Zira Muhammed Çerîk, onların (Gûrluların) cesaret ve yiğitlikte en önde geleni, yegânesiydi. Korkusuzluğunun ve yiğitliğinin üstünlüğüyle öne çıkmış, şöhret kazanmıştı. Onun öyle bir kuvveti vardı ki, bir keresinde üç yaşındaki bir atın baldırını/bacağını kırdığını anlatırlardı. Gûr sultanları birkaç kere onu fil ve aslanla cenge atmışlar, ancak o her ikisine karşı da galip gelmiş idi.¹³⁸

Bu feth-i mübin ortaya çıkınca emîrler, devlet erkânı ve memleketin ileri gelenleri akla uygun deliller ileri sürerek Herât mülkünün fethini kolay gösterdiler. O cemaatin sözleri [3317] Sultan Muhammed'in aklına taş kazınır/işlenir gibi canlandı. Gönlünü, mâl ve mülk hayâli kapladı. Yiğitlik ve cesaretle süslü askerlerle donatılmış bir ordu hazırladı. Horâsân'a doğru hareket etti. Menzilleri ve çölle-ri (menâzil ve mefâviz) aşip Herât önlerine ulaştı.¹³⁹ Mancınıkların şehir burçlarına çevrilmesini ve mancınıklardan mahallelerin içine taş atılmasını emretti. Herât ahâlisi emân feryadlarını yükselttiler. Gûr emîrlerinin önderi olup o sırada Herât valisi bulunan Alp Gazi, araya elçiler ve şefaatchiler koyup Hârezmşâh'a haber gönderdi ve şöyle dedi: "Ben, Sultan Şihâbü'd-dîn'in barış antlaşması yapmak üzere görevlendirdiği vekilim. Bundan sonra kimsenin padişahın vilayetine ve çevresine taarruz etmeyeceğine söz veriyorum. Ayrıca uygun görülecek miktarda sefer vergisi (resm-i na'l bahâ) ödeyeceğim."

138 "Hareng (Çerîk/Cerbek), Gûr sultanlarının övünç kaynağı ve savaşta önemli dayanaklarıydı. O kadar güçlü ve cesurdu ki sultanların emriyle birkaç defa aslan ve fille güreşmiş ve her defasında rakiplerini yıkması üzerine belli günlerde en güçlü hayvanlarla güreştirilmiş, karşısına çıkan her hayvanı yıkıp öldürmüştü. Bir defasında o "Daha ne kadar köpek ve domuzla güreşeceğim" diyerek yanında duran üç yaşındaki bir atın bacaklarını birbirinden ayırmıştı" Cüveynî, s.286.

139 "Hârezmşâh'ın Herât'ı ikinci defa muhasara etmesi: Hârezmşâh Muhammed bu sene Receb ayının birinci günü (5 Mart 1204) Herât üzerine yürüyerek muhasara etti. Gazne meliki Şihâbü'd-dîn el-Gûrî'nin kız kardeşinin oğlu Alp Gazi oradaydı. Şihâbü'd-dîn ile barış konusunda bazı yazışmalar olduysa da anlaşma sağlanamadı. Şihâbü'd-dîn, Hindistan üzerine gazaya çıkmak maksadıyla Gazne'den Lahor'a gitmişti." İbnü'l-Esîr, XII, s.158.

Bunun üzerine Hârezmşâh, hışım, kin ve nizâyı kaldırdı. Erbâb-ı millet ve dînin can, mâl ve kanlarının korunması için barışa razı oldu. Alp Gazi, Sultan'ın ulu dergâhın zeminini öpmek için koştu. Padişahlara yakışır ihsanlar ve iyiliklerle karşılandı. Muazzez ve muhterem bir şekilde şehre döndü. Ödemeyi kabul ettiği parayı (mâl) halktan (reâyâ) tahsil için tahsildarlar görevlendirdi. Sultan, sarayın zahiresi için kararlaştırılan vergiyi toplamak için halka yaptığı zulümden haberdar olunca, onun yaptığı anlaşmaya bağlı kalarak Herât yakınlarından kalkıp Merv tarafına gitti.¹⁴⁰

Birkaç gün içinde Alp Gazi bu yalan dünyadan hakiki ikamet-gâhına (ez-saray-ı mecâzî be-menzil-i hakiki) göçtü. Bu olaydan hemen sonra münhiler, Sultan Muhammed'in kulağına Gûr vilâyetinin valisinin Hârezm çöllerinin kumundan daha kalabalık bir ordu hazırladığını, intikam kılıcını kınından çekip savaşmak amacıyla o tarafa doğru gelmekte olduğu haberini ulaştırdılar. Sultan, tedbirli davranarak ortaya çıkan duruma uygun hareket etti. Çöl yolundan yürüyüp izz' ü şerefi olan yurduna/payitahtına kondu. O diyarın ahalisi, yabancı/düşman atlarının toynaklarının kendilerine doğru yaklaşmakta olduğunu haber verdi.

140 “Hârezmşâh Şaban ayının sonuna (2 Mayıs 1204) kadar muhasaraya devan etti. Savaş devam ediyor ve her iki taraftan da pek çok kişi öldürülüyordu. Öldürülenler arasında Horâsân reisi de vardı. Değerli bir zat olup Meşhed-i Tûs da ikâmet ediyordu. el-Hüseyn b. Harmil de ıktâi olan Gürzbân'daydı. Hârezmşâh'a haber gönderip “Bana asker gönder, filleri ve Şihâbü'd-dîn'in hazinelerini onlara teslim edelim” dedi. O da seçkin askerlerinden bin süvariye Gürzbân'a gönderdi. Fakat el-Hüseyn b. Harmil el-Hüseyn b. Muhammed el-Mergânî'yi yanına alarak onların karşısına çıkıp az sayıda süvari hariç hepsini öldürdü. Bunu öğrenen Hârezmşâh ne yapacağını şaşırdı ve asker gönderdiğine pişman oldu. Alp Gazi'ye haber göndererek şehirden çıkıp huzuruna gelmesini ve oradan uzaklaşması için kendisine sultanlara layık hizmette bulunmasını istedi. Fakat Alp Gazi kabul etmedi. Tam bu sırada Alp Gazi hastalandı ve hastalığı giderek şidetlendi. Hastalığıyla meşgul olurken Hârezmşâh'ın şehri ele geçirmesinden korktu ve Hârezmşâh'ın teklifini kabul etti. Anlaşmaya bağlı kalacağına dair ondan yemin aldı ve değerli hediyeler gönderdi. Hizmette bulunmak üzere şehirden ayrıldığı sırada ölü olarak yere yığıldı. Fakat hiç kimse bundan haberdar olmadı. Hârezmşâh da oradan ayrıldı ve mancınıkları yakarak Serahs'a gitti. Orada ikâmet etti.” İbnü'l-Esir, XII, s.158.

Bütün halk, düşmanı karşılamaya ve savaşmaya gönüllü oldu. Zırhlar (cevşen), kılıçlar, ok ve mızraktan (rumâh) silahlar hazırlandılar. Sıradan ve seçkin herkesin tartışmasız bir şekilde inanıp güvendikleri muktedâ-yı enâm İmam Şihâbü'd-dîn Hîvekî minberlerde hutbeler okudu ve “Canını ve malını korurken öldürülen kimse şehittir” sahih haberini/hadisini savaşa ruhsat gösterdi. Bu sebeple halkın, müdafaa ve muharebeye desteği daha da arttı. Sultan, ülkenin muhtelif yerlerinde bulunan orduların hazırlanması için haberciler ve elçiler gönderdi. Karahıtây padişahı Gûrhân’dan bile yardım istedi. [3318] Kısa zaman içinde Hârezm’de kılıç ve mızrak ustası yetmiş bin süvari toplandı. Hârezmşâh, Nûr-âver Nehri’nin kıyısını ordu-gâh yaptı. Saf bir niyet ve temiz bir emelle cidal ve kıtale karar verdi.

Sultan Şihâbü'd-dîn, hükümdarlık ve cihangirlik araç gereçleri ile yürüyüp nehrin doğusuna kondu. Geçitlerin bulunmasını emretti. Ertesi gün nehirden geçtiler. Bu sırada Sultan’ın içki tası (müşreb-i ayş), Karahıtây kavminin sipehdâr Tayangu Taraz’ın (تایانکو طراز) ateş saçan, ömür bitiren bir orduyla Semerkand padişahının yanında geçtiğinin duyulması üzerine husumet toprağı ve düşmanlık çöpüyle bulandı. Sultanü’s-Selâtîn dedikleri Sultan Osman da Hârezmşâh’a yardım için geldi.

Bu haber işitilince Sultan Şihâbü'd-dîn’in sebat ve kararlık ayağı yerinden kaydı. Yüreğini hayret ve korku sardı. Gece olunca ordunun taşınması zor olan ağırlıklarını onun emriyle yaktılar. Uyku gözünü aniden çıkan yangının partısına diktiler. Gece karanlığında kaçış yolunu tuttular. Sultan Muhammed, kükreyen bir aslan, hidetli bir kaplan gibi Gûrluların ardından gitti. Hezâresb hududuna kadar âsileri takip etti. İki taraf da safları çekti. Büyük bir savaştan sonra Sultan Şihâbü'd-dîn’in devletinin bayrakları baş aşağı çevrildi, haşmetli davulu¹⁴¹ ters yüz oldu. Onun ordusunun emîrlerinin

141 Davuldan kasıt bir hâkimiyet alameti olan nevbettir. Tablhâne de denen nevbet, hükümdarlık veya hâkimiyet alametlerinden idi. Hükümdarlık sarayının kapısında veya çadırının önünde, muayyen zamanlarda, ekseriya namaz vakitlerinde nevbet çalınırdı. Müstakil hükümdarlar için beş, tâbi hükümdarlar ise günde sadece üç defa nevbet çaldırabilirlerdi. Hükümdar seferde iken de

ve kumandanlarının çoğu esir düştü. Sultan Muhammed, hazret-i Allah'ın lütuf ve inayetine kavuşup geri döndü. Hârezm'de şahane bir eğlence tertip edip Semerkand'dan bir kadın şarkıcı (mutribe) nedimlerden birinin isteği üzerine o mecliste řu rubâîyi söyledi:

Rubâî

Ey şah! Gûrlu senin önünde kedinin önündeki fare gibi kaçtı.

*Atından inip yüzünü sakladı. Filleri sana şah'ı verdi ve böylece mat oldu.*¹⁴²

Gûrlular Andhud'a varınca gördüklerine inanamadılar. [3319]

Sultan'ın Gûrlularla Savaşı

Bu sözün beyanı şudur ki: Sultan'a yardıma gelen Karahıtây ordusu onlarla karşılaşp ellerini ok ve yay, kılıç ve mızrağa götürdüler. Gûr ordusundan kalan elli bin atlı Sultan Şihâbü'd-dîn'in yanında idiler. Çoğu öldürölüp helak oldular. Gûr Sultanı yüz kişi ile bin bir hileyle kendini Andhud Kalesi'ne attı. Karahıtây ordusu, duvara gedik açtı ve onu ele geçirmeye çok yaklaştı. Ancak Sultan Osman ona haber gönderip "Hamiyyet-i din icabı, bir İslam padişahının, onların tîğ-i küffâr ve şemşîr-i kîni ile öldürölmesini istemiyorum. Para ve değerli eşyadan (nakd u cins) yanında bulunan ne varsa kendi canı için feda ederse ben de onun kurtuluğu için çaba gösteririm." dedi.

Bu söz Gûr sultanına doğru geldi. Andhud hisarının önünde hazır bir şekilde bulunan ordunun tabya edilmesinden önce her şeyi bıraktı. Semerkand padişahının şefaatiyle Karahıtây ordusu, eli ni ondan çekti. Şihâbü'd-dîn Gûrî, anlatılan bu hadiseden dolayı

nevbet (devlet bandosu) yanında bulunurdu. Hükümdarın sarayının veya çadırının önünde çalınan beş nevbetten başka hükümdar her emrettiği zaman, bir hâkimiyet sembolü olarak nevbet çalınıyordu. řu veya bu sebeple hükümdarın maiyetinde bulunan tâbi hükümdarlar da kendi nevbetlerini yanlarında bulundurmakta olup, her halde günde üç defayı geçmemek şartıyla, nevbet çaldırabiliyorlardı. Nevbet için ayrıca bkz, H. G. Farmer, "Nevbet", *İA*, IX, s.220-222; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK Yay., Ankara 2007., s.116-123.

142 Cüveynî, s.288.

büyük bir üzüntü ve acz içinde yola düştü. Mesafeler katederek Dârü'l-mülk'ü olan Fîrûzkûh'a ulaştı.¹⁴³

Sultan Muhammed Hârezmşâh, bu hadiseden sonra Sultan Şihâbü'd-dîn'e bir elçi gönderip şöyle dedi: "Herkes tarafından aşikârdır ki fitne tozu ilk o taraftan yükselmiştir. O tarafın suçu bu husumette "Başlatan daha zalimdir"¹⁴⁴ hükmünce bizden öncedir.

143 "Şihâbü'd-dîn el-Gûrî bu sene Ramazan ayında (Mayıs 1204) Hind seferinden Horâsân'a döndü. Sebebi şudur: Şihâbü'd-dîn, Hârezmşâh'ın Herât'ı muhasara ettiğini ve oradaki naibi Alp Gazi'nin öldüğünü duyunca Hârezmşâh'a öfkele-nerek geri döndü. Meymend'e varınca Hârezm'e yürümek gayesiyle başka bir yola saptı. Bunun üzerine Hârezmşâh ona haber gönderip "Dön de savaşalım. Aksi halde ben Herât'a ve oradan da Gazne'ye yürüyeceğim" dedi. Hârezmşâh Serahs'dan Merv'e giderek bir süre şehrin dışında bekledi. Şihâbü'd-dîn cevabı mektubunda "O zaman olduğu gibi belki yine mağlup olursun. Fakat Hârezm bizi bir araya toplar." dedi. Bunun üzerine Hârezmşâh askerlerini dağıttı. Top-ladığı yemleri yaktıktan sonra Hârezm'e Şihâbü'd-dîn'den daha erken varmak için yola çıktı. Ondaki daha erken davranıp yolu kesti ve su akıttı. Bu yüz-den Şihâbü'd-dîn yola giremedi. Yolların geçilecek hale gelmesi ve Hârezm'e gidebilmek için kırk gün bekledi. İki ordu Karasu'da karşılaştı ve aralarında çok çetin bir savaş cereyan etti. Her iki taraftan da pek çok kişi öldürüldü. Öldürülen Gûrlular arasında el-Hüseyn el-Merganî ve diğer bazı zevat da var-dı. Hârezmlilerden de birçok kişi esir düştü ve Şihâbü'd-dîn'in emriyle öldü-rüldüler. Hârezmşâh Hıtây Türklerine haber gönderip yardım istedi. Onlar o sırada Mâverâû'n-nehr'e hâkim idiler. Hazırlanıp Gûrlu topraklarına girdiler. Şihâbü'd-dîn bunu duyunca Hârezm'den uzaklaştı. İki tarafın öncüleri 1 Safer 601 (28 Eylül 1204) tarihinde Endhûy'da karşılaştılar. Aralarında öldürülenler olduğu gibi pek çok kişi de esir düştü. Ertesi gün Hıtâylar Şihâbü'd-dîn'in kar-şı koyamayacağı kadar büyük kuvvetle ansızın yetiştiler. Müslümanlar büyük bir bozguna uğradılar. Mağlup olup da geri çekilen ilk şahıs Talekan hâkimi el-Hüseyn b. Harmîl idi. Halk da onu takip ederek geri çekildi. Şihâbü'd-dîn az sayıdaki adamıyla kaldı. Yorulan ve hareket edemez duruma düşen dört fili biz-zat kendisi öldürdü. Şihâbü'd-dîn yanındakilerle Endhûy'a girdi. Kâfir Hıtâylar onu muhasara ettiler. Sonunda kendilerine başka bir fil vermesi şartıyla anlaştılar. O da fili verip kurtuldu. Bütün ülkede Şihâbü'd-dîn'in öldürüldüğüne dair haberler yayıldı. Bu konuda pek çok şây'a çıktı. Sonra yedi kişiyle Tâle-kan'a vardı. Askerlerinin çoğu öldürülmüş, hazinelerinin hepsi yağmalanmıştı. Hazinesinden hiç bir şey kalmamıştı. Bu sebeple Talekan hâkimi el-Hüseyn b. Harmîl ona çadırlar ve ihtiyaç duyduğu diğer eşyayı, gönderdi. Şihâbü'd-dîn oradan Gazne'ye döndü." İbnü'l-Esîr, XII, s.159-160.

144 [والبادي اظلم]

Bundan sonra anlaşma yolunu seçmek gerekir. Dostluk binasını sağlamlaştırmak, iki tarafın aynasından hasımlık ve düşmanlık pasını temizlemek lazımdır.” Her ne kadar bu haber Sultan Şihâbü’l-dîn’e firar ve hezimetten daha zor geldiyse de zahiren kabul edip barış ve dostluk kapısından girdi. Sultan’ın bir yardım ve imdada ihtiyacı olduğu zaman dostluk ve yardımlaşmanın cari olacağını, onun yardım isteği karşısında ne kadar olursa olsun, taksir göstermeyip göndereceğini söyledi. Sultan Şihâbü’l-dîn’in meal-i hâli Gûr sultanlarının olaylarının açıklanması zımnında vaktin müsaade ettiği kadarıyla anlatılmıştır. [3320]

Sultan Şihâbü’l-dîn’in Bazı Memleketlerinin Hârezmşâh’a, Bazılarının da Onun Biraderzadesine Geçişi ve Onun Memleketleri

Sultan Şihâbü’l-dîn’in şehadetinden¹⁴⁵ sonra onun memlûku olan Kutbu’l-dîn Aybeg, Dehli ve civarını ele geçirdi. Gaza ve fetihler

145 “Gazne’ye ve Horâsân’ın bir kısmına hâkim olan Gûrlu hükümdarı Şihâbü’l-dîn Ebû’l-Muzaffer Muhammed b. Sam Lahor’dan döndükten sonra Şaban ayının ilk gecesi (12 Mart 1206) Demil denilen yerde yatışı namazı vaktinde öldürüldü. Öldürülmesinin sebebi şu idi: Kevkerogullarına mensup bir taife onu öldürmek maksadıyla ordusunun arasına sızmışlardı. Şihâbü’l-dîn’den öldürülen ve esir alınan adamlarının intikamını almak istiyorlardı. O gece adamları yanından ayrıldılar. Şihâbü’l-dîn, Hırâyalar üzerine yürümek ve çok sayıda asker toplamak gayesiyle yanına sayılamayacak kadar çok para almıştı. Parayı askerlere dağıtmak istiyordu. Hindistan’daki askerlerine de kendine katılmalarını emretmişti. Aynı şekilde Horâsân askerlerine kendisine iltihâk etmek için hazırlanmalarını bildirmişti. Fakat hiç beklemediği bir anda eceli geldi. Topladığı para, silâh ve askerler ona hiç bir fayda sağlamadı. Fakat kâfirlerle savaşmak gibi iyi bir niyetle yola çıkacakken öldü. Adamları yanından ayrılınca otağında tek başına kaldı. Bu sırada o grup ayaklandı ve Şihâbü’l-dîn’in otağının kapısındaki muhafızlardan birini öldürdü. O muhafızın feryadı üzerine diğerleri arkadaşlarının niçin feryad ettiğini öğrenmek için otağın çevresinden ayrılarak nöbet yerlerini terk ettiler. Büyük bir izdiham oldu. Kevkeriyye tairesi bu fırsatı ganimet bilerek Şihâbü’l-dîn’in otağına hücum edip yirmi iki bıçak darbesiyle onu öldürdüler. Adamları içeri girince sultanın seccadesi üzerinde secde esnasında öldürülmüş olduğunu gördüler. Hemen o kâfirleri yakalayıp öldürdüler. Aralarında iki tane de sünnetli şahıs vardı.” İbnü’l-Esir, XII, s.178-179.

yapıp öldü. Bunlar *Tâcü'l-Meâsir*'de kaydedilmiştir. Kutbu'd-dîn'in oğlu olmadığından, Hindistan'ın ileri gelenleri, onun gulâmı¹⁴⁶ olup kıvrak zekâsı ve akılla süslenmiş bulunan İltutmuş'u (ايلتتمش) saltanat tahtına oturtular. Onun adı dillerde ve ağızlarda Sultan Şemsü'd-dîn olarak şöhret kazandı. Gazne ve Zâbulistân idaresi, onun başka bir gulâmı olan Tâcü'd-dîn Yıldız'a verildi. Fîrûzkûh ve Gûr vilayetini de Melik Şihâbü'd-dîn'in biraderzadesi, Sultan Gıyâsü'd-dîn'in oğlu Sultan Mahmud istila etti.¹⁴⁷

Mahmud, def ve çeng sesi işitmekten, harp ve ceng meşakkatiyle ilgilenmiyordu. Emirler, onun iş ve davranışlarından bıkip usandılar.

146 Gulâm/memlûk sistemi ve Hârezmşâhlar dönemi uygulaması için bkz, Gürbüz, *Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı*, s.124-127; Abdulkadir Erdoğan, a.g.t., s.45-57.

147 "Şihâbü'd-dîn öldürülünce emirler hemen veziri Müeyyidü'l-mülk'ün etrafında toplandılar. Hazineyi ve Gûrlu tahtını muhafaza edeceklerine ve birisi tahta geçinceye kadar sükûneti temin edeceklerine yemin ettiler. Şihâbü'd-dîn'i yatırıp yaralarını dikteler ve bir mahfeye koyarak götürdüler. Vezir işleri yoluna koydu ve bir hacamatlık kan akmadığını ve hiç kimseye bir şey olmadığını söyleyerek halkı teskin etti. Mahfe sultanın adamları tarafından sarılmıştı. Vezir, askerler ve şemse sultanın hayatta olduğu zamanlardaki gibi yerlerini almıştı. Vezir Emîr-i dâd'a gerekeni yapmasını ve askerleri disiplin altında tutmasını emretti. Sultanın yanındaki hazine bin iki yüz yük idi. Küçük Türk gulamlar parayı yağmalamaya teşebbüs ettiler, fakat vezir ve büyük memlûk emirler onlara mani oldu. Bu emirler arasında Yıldız'ın damadı Sone (?) ve diğer bazı emirler vardı. Hindistan'da Aybeg'in yanında ıktâi olanların derhal oraya dönmesi emredildi. Bu askerlere büyük meblâğlar dağıtıldıktan sonra ustalarına döndüler. Vezir Gazne'de ıktâleri ve aileleri olan askerleri yanına alıp yola koyuldu. Askerler Şihâbü'd-dîn'in ağabeyi Gıyâsü'd-dîn Mahmud b. Gıyâsü'd-dîn ile Şihâbü'd-dîn'in kız kardeşinin oğlu olan Bâmyân hâkimi Bahâü'd-dîn arasında çok çetin savaşlar olacağını anladılar. Vezir, Türkler ve bazı zevat Gıyâsü'd-dîn Mahmud'u destekliyorlardı. Gûrlu emirler ise Bâmyân hâkimi Bahâü'd-dîn Sam'dan yanaydılar. Her iki taraf da Bahâü'd-dîn ile Gıyâsü'd-dîn'e haber gönderip Şihâbü'd-dîn'in öldürüldüğünü ve meydana gelen olayları anlattılar. Bu arada Gazneli bazı bozguncular memlûklerin yanına gelerek: "Efendinizi Fahrü'd-dîn er-Râzi öldürdü. Çünkü Hârezmşâh'ın da desteğiyle katili gönderen odur" dediler. Bunun üzerine memlûklar Fahrü'd-dîn er-Râzi'yi öldürmek için ayaklandılar. Râzi kaçarak vezir Müeyyidü'l-Mülk'ün yanına gitti ve durumu bildirdi. O da Râzi'yi gizlice emin olacağı bir yere gönderdi." İbnü'l-Esir, XII, s.179-180.

Ona karşı muhalefet etmeye başladılar. Bu cümleden olmak üzere Gûrluların en önde gelen devlet adamlarından olup o esnada Herât Valisi bulunan İzzü'd-dîn Hüseyin-i Harmîl, Hârezmşâh'a meyletti. Diğer Gûrlu emirlere ardarda elçiler ve mektuplar gönderip "Eğer Sultan ya da emirler bu tarafa ordu çekerse ben şehri teslim ederim." diye haber verdi.¹⁴⁸

Sultan, emirlerden bir kısmına Şâdiyâh'da bulunan ordularla birlikte o tarafa yürümelerini buyurdu. Onlar ferman mucibince hareket ettiler. Herât yakınlarına gelince Harmîl onları karşılamaya koştı ve şehri teslim etti. Sultan tarafından merhamete, özel ihsan ve iyiliklere kavuştu. Bundan hemen sonra Melik Mahmud'un taraftarları olan Gûr eşrafından bir taife, Sultan'ın ordusuna saldırmak için toplandılar. Hârezmşâhlı emirler daha önce davranıp onlara hücum ettiler ve Gûrluların topluluğunun şişehanesine tefrika/ayrılık taşını düşürdüler. Bunun üzerine onlar Hârezmşâh'a elçiler

148 "İbn Harmîl, Şihâbü'd-dîn'in ölüm haberini 8 Ramazan günü (18 Nisan 1206) öğrenmiş ve halkın ileri gelenlerini toplamıştır. Bunlar arasında Herât kadısı Sâid b. el-Fazl es-Seyyârî, Herât'taki Nizamiye medresesi müderrisi Ali b. Abdu'l-Hallâk b. Ziyâd, Herât reisi Şeyhü'l-İslâm, Alevilerin nakîbi ve mahallin ileri gelenleri vardı. Onlara "Sultan Şihâbü'd-dîn'in ölüm haberini aldım. Ben Hârezmşâh'ın tehdidi altındayım. Herât'ı muhasara etmesinden korkuyorum. Benimle mücadeleye girecek herkese karşı beni destekleyeceğinize dair yemin etmenizi istiyorum" dedi. Bunun üzerine kadı ile İbn Ziyad "Biz seni herkese karşı destekleriz ama Gıyâsü'd-dîn'in oğlu hariç" dediler. İbn Harmîl bu sözlerinden dolayı ikisine de kızdı. Gıyâsü'd-dîn'in mektubu gelince halkın onun tarafına geçmesinden korkarak demagojik cevaplar verdi. İbn Harmîl Hârezmşâh'a mektup yazarak emrine girmek ve Gûrlulara karşı koyabilmek için kendisine asker göndermesini istemişti. Hârezmşâh da oğlunu rehine olarak gönderirse asker göndereceğini bildirdi. Bunun üzerine İbn Harmîl oğlunu Hârezmşâh'ın yanına gönderdi. Hârezmşâh da Nişâbûr ve diğer Horâsân şehirlerindeki askerlerine mektup yazarak Herât'a müteveccihen hareket etmelerini ve İbn Harmîl'in emirlerine uygun olarak hareket etmelerini, onun emirleri haricine çıkmamalarını istedi. Bu arada Gıyâsü'd-dîn de İbn Harmîl'e birbiri ardınca elçiler gönderiyordu. Ancak Hârezmşâh'ın askerlerini bekleyen İbn Harmîl muhtelif bahaneler ileri sürerek onu oyalyordu. Ne tam itaatten ayrılıyor, ne adına hutbe okutuyor ve ne de doğru dürüst itaat ediyordu." İbnü'l-Esir, XII, s.189.

gönderdiler ve Sultan'ın huzuruna kabullerini istediler. Hârezmşâh, hareket etti. Belh hududuna ulaşınca kalelerin kûtvâlî hizmete geldi ve itaatini arz etti.¹⁴⁹ [3321]

Bâmiyân¹⁵⁰ emirlerinden olan Belh Valisi İmâdû'd-dîn, o bölgeye gelmeden önce o hazretin özlem ve sevgisinden söz ediyor, meclislerde ve mahfillerde taat ve itaatini arz ediyordu. Ancak zafernişân tuğun hilâli (mâhîçe-i tuk) Hârezm çölünün ufkundan parlayıp yaratılmışların üzerine güneş gibi doğunca, sözlerindeki yalancılığı, ikiyüzlülüğü, âsiliği ve ihaneti ortaya çıktı. Zahir ve definelere dolu olan Hinduvân Kalesi'nin metanetine, sağlamlık ve müstahkemliğine güvenip kapıları kapadı. Bunun üzerine Sultan'ın gazap ateşi alevlendi. Zaferpenah askerlerine kaleyi çevirmelerini, büyük bir ciddiyet ve dikkatle kuşatıp burç ve duvarları tahrip etmelerini ve hisarın ele geçirilmesi için büyük çaba göstermelerini emretti.

149 “Herât'ın yöneticiliğini yapmış ve oranın ileri gelenlerinden olan Harmîl'in oğlu ülkeyi korumak için Sultan Muhammed'e bağlanmak hususunda diğer emirlerle mektuplaştı. Sultan Muhammed'e, derhal gelip Herât'ı teslim alınması için peşpeşe elçi ve haberciler gönderdi. Bu davranıştan dolayı Sultan, onu kıymetli hediyelerle ödüllendirdi. Oranın yönetimini tuğralı berat (menşur) ile ona verdi. O sırada Emir Muhammed ile anlaşılan birkaç emirin, Sultan'a saldırmak için hazırlık yaptıklarını öğrenen Sultan'ın ordusu, onların üzerlerine gelmelerine meydan vermeden ceylan sürüsüne saldıran aslan ve keklik kümesine dalan şahin gibi üstlerine yürüyüp onları dağıttı. Bu baskında bulunan Sultanın emirleri daha önce Belh'e doğru yola çıkmış olan Sultan'a müjdeler gönderdiler. Sultan onlardan haber aldıktan sonra tekrar yoluna devam etti. Belh sınırına varınca Belh'in ileri gelenleri onu karşılayıp kaleyi teslim etme konusunda düşüncelerini bildirdiler.” Cüveynî, s.291.

150 “Hindukuş'ta bulunan bir şehir olup dağların başlıca zirve hattının şimalinde, Âmûderyâ ve İndus havzaları arasında, en önemli münakale yollarından birinin geçtiği bir vadide ve deniz seviyesinden 2545 m yüksekte kâindir. Bu vaziyet Bâmiyân'ın ticarî merkez olmak bakımından ehemmiyetini izah eder. Bundan başka şehir, Ortaçağ'da müstahkem bir mevki idi...” Geniş bilgi için bkz, W. Barthold, “Bâmiyân”, *IA*, II, s.296-298; Ayrıca bkz, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008, s.66; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (Türkçe terc. Murat Ağarı), İstanbul 2008, s.43, 45; Yâkût el-Hamevî, I, s.330.

Îmâdü'd-dîn, itaat etmekten başka çare olmadığını anlayınca şefaathiler yollayarak emân talep etti.¹⁵¹

Sultan, kerem sahibi bir yaratılışa sahip olduğundan onun kusurlarının üzerine af çizgisini çekip hatasını görmezden geldi. Îmâdü'd-dîn, kaleden çıkıp inayet ve avâtıf-ı hüsrevâneye kavuştu. Kısa süre içinde Sultan'ın katında (bârgâh-ı âlem penâh) günbegün itibarı arttı. Öyle ki, Sultan'ın dostluk meclisinin arkadaşı, yakın adamlarının yer aldığı sofrasının nedîmi oldu.

Bu esnada yol muhafızları (müstahfızân-ı turuk), onun gönderdiklerinden (firistâdegân), Bâmiyân emirlerine yazılmış bir mektup (nâme) ele geçirdiler. Bu mektupta, Sultan'ın işleri tahkir ediliyor ve onlara itaat etmek yasaklanıyordu. Sultan mektubu onun eline verdi ve "Kitabını oku, bugün, hesap günü olarak sen kendine yetersin" dedi. Îmâdü'd-dîn hayatından ümidi kesti. Dili tutulup lâl oldu, özür bile dileyemedi. Sultan, her ne kadar Îmâdü'd-dîn'in bu ahd ve misaka aykırı hareketinden dolayı öldürülmesi için ferman verse de sonra padişahlara özgü merhameti ağır bastı. Bu kararı, mezheb-i keremde caiz göremeyip değiştirdi ve [ölüm fermanından] vazgeçti. Onu Hârezm'e göndermelerini ve yeterli miktarda maaş, mal ve eşya gibi geçimlikler (esbâb-ı maâş) hazırlamalarını emretti.

Tirmiz Kalesi kûtvâli olan Îmâdü'd-dîn'in oğlu, babasının durumundan haberdar olunca isyandan kaçınmak istedi. Îmâdü'd-dîn

151 "Bâmiyân emirlerinin başkanı olan Belh Valisi Îmâdü'd-dîn, önce Sultan'a saygılı davranıp ona ve sarayına bağlılığını bildirdiyse de güneşin doğduğu zaman Sultan'ın kafilesi şehre yaklaşınca Hinduvan kalesinin sağlam duvarlarına, geniş burçlarına ve orada topladığı bol miktarda zahire ve hazineye güvenerek daha önce söylediklerini unutup sözünden döndü. Bunun üzerine piyade ve süvarilerden meydana gelen Sultan'ın ordusu, kaleyi bileziğin kolu sardığı gibi sardı. Kaleye dolu gibi taş yağdırdı. Kale düşmek üzereyken Îmâdü'd-dîn, kurtuluşun ancak teslim olmakta olduğunu görünce istemeye istemeye gidip Sultan'a yalvarmaya karar verdi. Sultan onun canını bağışlayıp, ona beklediğinden daha fazla ilgi gösterdi. Daha önce yönetimi altında olan yerleri tekrar ona vermeyi vaadetti. Îmâdü'd-dîn oradan çıkarken Sultan'ın eşliğini öptü. Böylece padişahın ilgisi ve lutfu ona üstünlük kazandırıp hayatı emniyete alındıktan sonra mecliste önemli bir yere gelince çevredekilerin kiskançlığını üzerine çekti." Cüveynî, s.292.

güvenilir bir adamını ona gönderdi ve “Asla muhalefet ve isyan etme. Hemen hisarın kilitlerini/hazinelerini bahtiyar padişahın adamlarına (mülâzımân-ı pâdişâh-ı kâmkâr) teslim et.” dedi. O, babasının işaret ettiği şekilde yaptı. Hemen ordu-yı hümayûna doğru hareket etti ve Sultan’ın ihsan ve teveccühüne mazhar oldu.

Sultan, Belh idaresini büyük emirlerden birine verdi. Onun kuvvetini [3322] çok sayıda askerle artırıp Herât tarafına yürüdü. Feleğin serkeş atı, karar dizginini onun muktedir eline bıraktı. Ondan önce Herât’a müjdeciler ulaştı. Onun gelmekte olduğu haberini o diyarın ahalisine duyurdular. Şehrin eşraf ve ayanı karşılamaya koştular. Sanatkârlar (sunnâ), meslek erbabı (muhterife) ve orta halli insanlar (evsâtü’ n-nâs) şehri süsleyip sokakları ve çarşıları türlü süslü emtia ile rengârenk yaptılar. Sultan, büyük bir şevket ve azametle şehre girdi ki, yaşlı feleğin/dünyanın hiçbir talihli genci, böyle bir tören ve karşılama görmemiş idi. Arşın büyük melekleri onun önünde “oraya selamete/esenlikle girin” diye seslendiler. Yeryüzünün mukimleri/insanlar ise övgüyle “Âlemlerin Rabbine hamd olsun” dediler.¹⁵²

Horâsân tahtına oturunca bütün halka merhamet ve adaletinin gölgesinde yer verdi. Çevre ve yörelerdeki melikler (ashâb-ı

152 “Sultan Hârezmşâh, fethettiği Belh bölgesinin yönetimini Bedrüd-dîn Çağır’a bırakarak onu çok sayıda askerle güçlendirdi. Bu şekilde o bölgeyi iç karışıklıklardan temizledikten sonra Herât’a gitmek için yola çıktı. Muzaffer ve amacına ulaşmış olarak Curzuvan yolunda yürüdü. Zamanın onun buyruğuna uyduğunu, göklerin onun istediği şekilde döndüğünü müjdelemek için haberciler Herât’a gittiler. Bu haberi alan Herâtlılar çok sevindiler. Bir kısmı Sultan’ı karşılamak için yola çıktı, bir kısmı da şehri süslemek için şehirde kaldı. Şehirde kalanlar, onun geçeceği çarşı ve sokakları kıymetli kumaş parçalarıyla süslediler. Oralara resim ve tasvirler astılar. Sultan o yılın Cemaziyelahir ayının ortasında o zamana kadar kimsenin görmediği bir törenle ve hiçbir kimse için yapılmayan bir karşılamayla şehre girdi. Halk sevinçlerini dile getirdi. Bundan sonra Sultan, adaletin temellerini kuvvetlendirdi. Merhametin ve insafın gölgesinin altında halk, huzura ve rahata kavuştu. Çevrede bulunan yöneticiler gelip bağlılıklarını bildirdiler. O arada Sistan Meliki, huzuruna koşarak onun devletinin büyükleri arasında yerini aldı. Bu hareketiyle Sultan’ın ilgisini ve sevgisini kazanıp emsali arasındaki değerini yükseltti.” Cüveynî, s.292-293.

etrâf ve eknâf) onun huzuruna geldiler. Bu cümleden olmak üzere Nîmrûz mülkünün hâkimi, itaat düşüncesiyle dergâh-ı âlempenâha geldi. Büyük bir ilgi ve cihan padişahının iyiliğiyle şereflendirildi. Sair topluluklar onun hizmetkârları (mülâzımân) arasına katıldılar. Sultan gönlünü almak için Fîrûzkûh Valisi Sultan Mahmud'a elçi olarak Allâme-i Kirmân'ı gönderdi. Allâme-i Kirmân, görüşme esnasında bir kaside arz etti ki bu kasidenin ilk beyti şu idi:

Beyt:

Şarkın sultanı ve garbın şehinşâhı

Mahmud bin Muhammed bin Sâm bin Hüseyin

Emir Mahmud, Allâme-i Kirmân'ın yanına tatlı dilli bir elçiyi katıp baba ve dedelerinden miras kalan paha biçilmez hediyelerle birlikte Sultan'ın huzuruna gönderdi. Taat ve itaatını bildirdi. Fîrûzkûh ve Gazne idaresinin kendine verilmesini istedi. Sultan onun isteğini kabul etti. Emîr Mahmud, minberlerin başlarını ve dînârların yüzlerini Sultan Muhammed'in lakab ve ismiyle süsledi.

Sultan Muhammed, bu olaylardan sonra İzzü'd-dîn Hüseyin-i Hârmîl'i türlü ihsan ve hil'atlerle ululadı. Herât mülkünün ve civarının yönetim dizginini onun kifayetli ellerine bıraktı. Horâsân vergisinden (mâl) her sene iki yüz elli bin dînâr kırmızı altın almalarını emredip kendi merkezine [3323] Hârezm tarafına döndü.

Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Mâverâü'n-nehr'e Gitmesi, Karahıtây Ordusuyla Savaşı ve Muzaffer Olarak Geri Dönüşü

Sultan, Horâsân'ı ele geçirdikten sonra, Karahıtây ve diğerlerinin zulmünden daralıp bunalan Mâverâü'n-nehr'in ayan ve eşrafı, Hârezm'e birbiri ardı sıra elçiler ve mektuplar gönderip Sultan'dan ricada bulundular. Özellikle Buhârâ ahalisi bunu, bir gereklilik bildiler. Zira o sırada erâzilü'n-nâsdan Meccân-furûşî oğlu (مجان فروشی)¹⁵³ Sencer nam birinin istilasına uğramışlardı ve bu adam namuslu ve

153 Meccan, "bedava, beleş", meccân furûşî ise "parasız, bedavacı, beleşçi" anlamında olup serkeş ve başbozuklar için kullanılır.

saygıdeğer insanları aşığlayıp alay ediyordu. Sultan da Karahitây elçilerinin istek ve baskılarından bıkip usanmıştı. Babasının ödemeyi kabul etmiş olduğu parayı/vergiyi (mâl) ödememek, anlaşılmaya uymamak için bir bahane arayordu. Sonunda Karahitây elçileri, önceden kararlaştırıldığı gibi gibi bir kez daha geldiler. Onların önderi, eski kanun (destur) ve anlaşılmaya göre Sultan'la birlikte tahta oturdu. Sultan'a hürmet göstermiyordu. Sultan'ın nefs-i şerifi, o alçağın kendisini aşağılamasına tahammül edemedi. Onun azalarını parça parça edip nehre atmalarını emretti.

Karahitâyılara karşı bu hareketinden sonra Hârezmşâh, Mâverâü'n-nehr'e ordu çekti.¹⁵⁴ Buhârâ'ya geldi. Hakkında "Babası

154 "Bu yılda (604/1207-1208) Alâü'd-din Muhammed b. Hârezmşâh, Karahitâyılarla çarpışmak üzere Ceyhun nehrini aştı. Karahitâyılar uzun zamandan beri Türkistan ve Mâverâü'n-nehr çevresinde ikâmet etmekte olup bölge sakinlerine bir hayli sıkıntı vermeğe başlamışlardı. Çevre şehirlerin her birinde halktan vergi ve diğer gelirleri toplayan bir temsilcileri vardı. Bunlar tam bir devlet yönetimi oluşturunca kadar kendi geleneklerine uygun olarak obalarda yaşıyorlardı. Karahitâyılar genellikle Özkent, Balasagun ve Kâşgar ile çevresindeki ilerde ikâmet ediyorlardı. İttifakla anlatıldığına göre, Hanların evlâdından ve soyundan gelip de "Hanlar hanı" diye lakablanan, gerek İslâm'da ve gerekse hükümdarlıkta tarihin derinliklerine uzanan bir mazisi olan Semerkand ve Buhârâ sultanı kâfirlerin İslâm diyarlarına tahakkümünden bir hayli sıkıntıya kapılmıştı, çok üzölmekte idi. Bunun için Hârezmşâh'a gönderdiği bir mektubunda şöyle diyordu: "Cenabı Allah'ın sana vermiş olduğu büyük bir saltanat ve devletin şükranesi olmak üzere kâfirlere karşı savaşa çıkarak onları İslâm diyarından kovup İslâm topraklarını küfrün tahakkümünden kurtarman, Müslümanları başlarına gelen musibetlerden uzaklaştırman, mallarını koruman icap eder. Bunun için de biz sana Karahitâyılar'a karşı girişeceğin savaşta yardım edeceğiz; onlara vermekte olduğumuz vergileri artık sana ödeyecek ve bu savaş için her türlü yardımı sana yapacağız. Ayrıca adını hutbelerde okutup sikkelerimize yazdıracağız." Hârezmşâh bu mektuba verdiği cevapta "Sizin bana vermiş olduğunuz bu sözde durmayacağınızdan korkuyorum." demişti. Buhârâ ve Semerkand halkının ileri gelenlerinden bir heyet sultanlarına verdiği sözde durup buna sadık kalacağına dair yemin ettirerek ondan caymayacağı hususunda kesin teminat aldıktan sonra sultanları tarafından Hârezmşâh'ın yanına gitmek üzere yola çıkarıldılar. Hârezmşâh'a rehinelere verildikten sonra Hârezmşâh Horâsân'daki bu karışıklık ve zulmü gidermek üzere hazırlıklara başladı. Bunun için kardeşi Ali'ye elindeki Gürcan'a

bedava satana (meccân), meliklik ve taht yakışmaz.”¹⁵⁵ dedikleri Meccân-furûşinin oğlunun kayığını yanına koydu. Sonra Semerkand’a yöneldi. O tarafa önce elçiler gönderdi. [3324]

O diyarın padişahı Sultan Osman olup onunla Karahıtây hâkimi Gûrhân arasında bir husumet meydana gelmişti. Sultan’ın kafilesinin öncülerini sevinçle karşıladı. Ona itaat ederek şâhinşâhın emir ve yasaklarını kabul etti. Kendi vilayetinde Hârezmşâh’ın adına sikke basılması ve onun adına hutbe okunmasını emretti. Semerkandlılar da Sultan Muhammed’in iltifatından mutlu olup gönülleri güven, emniyet ve huzur buldu. İstişareden sonra Hârezmşâh hepsi bir yürek ve vücut gaza niyetiyle Gûrhân’ın memleketlerine doğru yürüdüler.¹⁵⁶

Karahıtây padişahı, onun meliklik libasının tırâzı olan Tayangu Taraz’ın savaş için hazırlık yapıp onlara karşı harb ve darba gitmesini emretti. Tayangu Taraz, büyük bir kibir ve gurur içerisinde karınca ve yılan sürüsüne benzeyen bir ordu ile hareket etti. Altı yüz

ilâve olarak Taberistân’ı verip buraları korumasını ve gerekli tedbirleri almasını emretmişti. Ayrıca annesinin akrabalarından ve devletinin ileri gelenlerinden Kezlik Hân’ı da Nişâbûr’da görevlendirip bunlardan başka Emir Celdek’e el-Hâm, Emir Eminüddin Ebû Bekr’e de Zûzen şehirlerini verdi.” İbnü’l-Esir, XII, s.215-216.

155 [لا يصلح الملك و السريس لمن // كان ابوه يبيع مجانا]

156 “Sultan Muhammed, Buhârâ’nın fethinden sonra yıkılmış olan kale surlarını tekrardan yaptırdı. Muhammed Hârezmşâh, daha sonra bölgede hâkimiyetini tesis için Semerkand Hanı Osman’a elçi gönderdi. Kılıç Arslan Han Osman öteden beri Karahıtây hâkimiyetinde olmaktan rahatsızdı. Çünkü etrafındakiler tarafından kâfir Karahıtâyılara tabiiyeti ayıplanmaktaydı. Ayrıca bir dönem Gür Han’ın kızı ile evlenmek isteyen Osman, red cevabı aldığından beri bu rahatsızlığı iyice artmıştı. Hârezmşâh’ın elçilerini memnuniyetle kabul eden Osman, hemen hazırlıklara başlayarak hutbeyi de Sultan Muhammed adına okutmaya ve onun adına para bastırmaya başladı. Hârezmşâh ilişkilerin kurulmasından sonra Osman’ın yanına annesinin akrabalarından saltanat naibi sıfatıyla Emir Burtana’yı gönderdi. Sultan Muhammed, Mâverâü’n-nehr’e böylece hâkim olma teşebbüsüne girişirken Hârezmşâh Devleti’nin tarihsel açıdan kaderini de değıştirdi. Mâverâü’n-nehr’in fethi ile birlikte başlayan Karahıtây savaşları ve onların yenilgiye uğratılması, Moğol istilâsına giden yolu açmıştır.” Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.138-139.

yedi senesi Rebiü'l-evvel ayının (Ağustos-Eylül 1210) cumalarından birinde iki taraf karşı karşıya geldi, saflar çekildi.

Sultan, savaşın yiğitlerine ve kumandanlara (düşmana taarruz-da) gevşek davranıp işi ağırdan almalarını, İslam hatiplerinin minberlere çıkıp “Allah’ım, sen Müslümanların ordularına yardım et” diye dua etmelerine kadar ok ve yay germek için pazularını açmamlarını, ellerini kılıç ve mızrağa uzatmamalarını, ondan sonra ise aniden ve hep birlikte taarruza geçmelerini emretti.

Padişah-ı kâmrânın emri üzerine, muharebe meydanında piyadeler savaşıp yiğitlik gösteriyorlardı. Ta ki belirlenen vakit geldi, [okçular savaşa dâhil oldu] ve muharebe değirmeni dönmeye, savaş meydanından kan nehirleri akmaya başladı.

Beyit

Kös ve ney sesi yükseldi. Yer, gökyüzü gibi yerinden kalktı.

*Komutanlar alemi kaldırınca cesur yiğitler savaş meydanına girdiler.*¹⁵⁷

Ok ve yay, ruhları toplama işinden azledilince, okçular ok ve yay işletmeyi bırakınca, sıra avlanmaya ve kılıç çekmeye geldi. Akıbet lutf-i Rabbaninin meltemi esmeye başlayıp muhaliflerin yürekleri çarpmaya başladı. Tayangu Taraz büyük bir darbe alıp yaralandı. Meydandaki ölülerin yanına düştü kaldı. Hârezmşâh askerlerinden biri onun yanına geldi. Başını gövdesinden ayırmak istedi. Orada bulunan bir cariyeye bağırıp ona engel oldu. “O Tayangu Taraz’dır” dedi. Bunun üzerine o şahıs, hemen onu Sultan’ın yanına götürdü. Sultan, Tayangu’yu fetihnâme¹⁵⁸ ile birlikte Hârezm’e gönderdi. [3325]

Etraf meliklerine gönderilen fetihnameler kaleme alınırken lakab-ı sultânî olarak İskender-i sâni diye yazdılar. Ancak Sultan, “Sultan Sencer’in meliklik süresi, İskender’in hükümet günlerinden fazlaydı. Eğer bana iyi talih [olacaksa] elkâbıma Sultan Sencer lafzını ilave edin” dedi. Münşiler, Sultan’ın elkabını onun bu sözlerine

¹⁵⁷ Cüveynî, s.301-302.

¹⁵⁸ “Bir fetih veya bir zaferden sonra, zaptolunan memleketler münasebetiyle Halifeler ve komşu hükümdarlarla, hanlara, prens, şehzâde ve valilere gönderilen, içinde savaşan padişah, başkomutan ve komutanların, cesaret ve kahramanlıklarının dile getirildiği mektuplara fetihnâme denir.” Hasan Enveri, s.136.

göre yazdılar. Bu fethin ardından İmam Ziyâü'd-dîn, Sultan'ı övmek amacıyla bir kaside söyledi. O kasideden şu üç beyt kaydedildi:

Şiir

*Celâl sahibi olan dünyanın büyüğü Sultan Sencer'i Allah
Bütün insanların arasından seçerek ona makam ve mevki verdi.
Acem ülkesinin şahı ve ikinci İskender olan onun düşüncesi
Türk ülkesinin fethi içinde askere (haşem) rehber oldu.
Eğer zamanın havası kâfirlerle bozulmaya yüz tutarsa
Kılıcın zafer kokusuyla onu önler.
Senin kılıcın güneş gibi maşrıktan doğar
Gelir, hatalı mülükü/meliki ortadan kaldırır.¹⁵⁹*

Sultan'ın heybeti bu meşhur fetihten sonra gönüllere yerleşti. O hazretin haşmet ve kuvveti, insanların içinde birken bin oldu.

Otrar Hâkiminin İsyanı ve Azledilmesi

Hârezmşâh, bu cihaddan muradına kavuşarak geri dönünce Otrar hâkiminin isyan edip başkaldırdığını, kadim dalalet ve isyan yolundan ayrılıp sırat-ı müstakime bir türlü girmediğini işitti. Dalgalanan sel gibi o tarafa doğru hareket etti ve o oraya vardı. Otrar hâkimi, serçenin gücünün doğana mukavemet edemeyeceğini anlayınca üzüntü içinde kılıç ve kefeniyle birlikte çıkıp yüzünü yere koydu. Özür ve af dileyip acizliğini arz etti. Sultan, onun hâline acıdı ve [3326] adamları, kadınları, eşya ve mallarıyla birlikte Otrar'dan Nesâ vilayetine gitmesi ve o ülkede huzurlu ve sıkıntısız bir şekilde yaşaması şartıyla onun bütün günah ve suçlarını affetti.

Sultan Osman'ın Evliliği

Bu hadiselerden sona Sultan, Semerkand'a yöneldi. Sultan Osman, Hârezmşâh (hanedanının) temiz kadınlarından biriyle nikâhlanmak/evlenmek ve onun rızasını almak istedi. Sultan, Osman'ı kendi yanında Hârezm'e götürdü. Kendi dârü'l-mülküne varınca Tayangu

159 Cüveynî, s.302-303.

Taraz'ın öldürülmesini ve cesedinin nehre atılmasını emretti. Etraf melikleri ve çevre hâkimleri elçi ve hediyeler göndererek zerre gibi küçücük varlıklarını onun güneş tabiatına gösterdiler. Münşiler onun elkab-ı şerifine “zıllullahi fi'l-arz” (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) kelimesini ilave ettiler. Fazıllardan biri olan münşi-i mülk Fahrü'l-mülk Nizâmü'd-dîn-i Ferîd-i Câmî bu bâbda şöyle dedi:

Şiir:

Ey şahlar şahı, cihan hâkimi!

Felek senin himmetinden yardım isteyebilir.

Senin himmetli gözüne dünyanın tamamı

Bir zerreden daha küçük görünür.

Zamanında herkes farzı ve sünneti

Uygulayıp temiz bir melek halini aldı.

Şimdi bütün insanlar söylüyor

*Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir şarkısını.*¹⁶⁰

Sultan'ın Bir Kez Daha Türkistân Vilayetine Ordu Çekmesi

Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın, Sultan Osman'ın düğünüyle (toy) meşgul olduğu sırada fitne ehlinden bir taife Cend hududunda isyana başladı. Hârezmşâh, onların isyanını sona erdirmek için hareket etti. Sultan Osman evlilik işini (emr-i muvâsalat) tamamlamak için Hârezm'de kalmış idi. Sultan maksada ulaşip fitneci emirleri ortadan kaldırdığı esnada haberciler (münhiyân) gelip Karahıtây ordusunun Semerkand'ı muhasara ettiğini, iki taraf arasında yetmiş kere muharebe meydana geldiğini, biri dışında ehl-i İslam'ın [3327] galip gelemediğini haber verdiler. Cend sultanı, bunun üzerine büyük bir ordu ile Semerkand'a yürüdü. Fakat Hârezmşâh'ın o tarafa geldiğini ve Türkistân diyarının büyüklerinden biri olup Gûrhân'ın müttefiklerinden bulunan Küçlük'ün¹⁶¹ isyan ettiğini duyunca Se-

¹⁶⁰ Cüveynî, s.305.

¹⁶¹ “Güçlük, Nayman boyunun reisi Tayang Han'ın oğludur. Naymanlar, Altay ve Karakurum arasında, İrtiş Nehri ve Kırgız bölgelerine kadar olan boş arazilerde ve dağlarda yaşarlardı. Bu sırada Cengiz Han'ın bölgedeki faaliyetleri

merkandlılarla barış yaptı ve şehirden çıktı. Bunun üzerine Sultan, Semerkand'a girdi ve askerlerin hazırlanması için emir verdi.

Bu esnada Küçlük'ün elçileri Hârezmşâh'ın yanına geldiler. Küçlük ve Sultan arasında Gûrhân'ın defi için ahid ve yemin yapıldı. Bu anlaşmaya göre eğer Sultan, Gûrhân'ı Küçlük'ten önce ortadan kaldırırsa Kaşgar ve Hoten'e¹⁶² kadar dîvân-ı a'lâya bağlayacak, eğer aksi olursa yani Küçlük, Gûrhân'ı ele geçirirse Benaket Suyu'na

doğrultusunda Nayman ve Merkitler onun karşısında bozguna uğradılar. Tayang Han'ın ölmesinden sonra bölgede tutunamayan Güçlük, Cengiz'in önünden kaçarak Hıtây ülkesine geldi. Güçlük, Moğolların önünden kaçarak Karahıtây Gür Han Ciluku'ya (Ejderha yılı) Recep 604/Ocak-Şubat 1208 tarihinde sığındı. Cüveynî'ye göre Güçlük, Beş-Balık'dan Koca bölgesine geldi ve bir süre burada dağların arasında öylece yaşadı. Daha sonra o, Gür Han'ın yanına geldi. Gür Han, Güçlük'ü oldukça sıcak karşıladı. Hatta bir süre sonra onu kızı ile evlendirdi. Yukarıda görüldüğü üzere Hıtây Devleti, Hârezmşâh Muhammed tarafından zayıflatıldıktan sonra Karahıtây sınırları içerisinde karışıklıklar meydana geldi. Güçlük bu sırada Sultan ile Hıtây Han'ı arasındaki mücadeleden faydalanmak için Gür Han'ı Hârezmşâh aleyhine kışkırtmaya başladı. Ayrıca özellikle Gür Han'ın doğudaki büyük emirleri Cengiz Han'ın dünya fatihi sıfatıyla yaptığı faaliyetleri bahane göstererek isyan halindeydiler. Güçlük de bu durumlardan faydalanmak için kendi lehine çalışmaktaydı. Güçlük amacı doğrultusunda doğruya gidip kendi ulusundan ve isyancılardan kuvvet toplama bahanesiyle Hıtây hanının yanından ayrıldı. Güçlük doğu hudutlarına geldiğinde Gür Han'a isyan eden asi emirler ona katıldı. Her yöne birlikler sevk ederek önce ganimet elde etti. Ordusunu silah yönünden güçlendirmeye çalıştı. Güçlük'ün bölgedeki faaliyetleri duyuldukça Gür Han'a isyan eden ve ondan umudunu kesen Cengiz Han'dan korkan ve ona boyun eğmek istemeyen herkes Güçlük'e katıldı. Güçlük isyan ettikten sonra işgallere başladı ve İmil, Kayalık sınırlarına kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Onun güçlenmesi üzerine Cengiz Han'dan kaçan Merkitler de ona katıldı. Böylece askerleri gün geçtikçe artan Güçlük, Hıtây ülkesine yöneldi. Gür Han'ın yaşlılığı, artık zayıflayan hâkimiyeti ve eğlenceye düşkünlüğü yüzünden ona muhalif olanlar Özkent'de bulunan Hıtây hazinelerini yağmaladılar. Ancak Gür Han hemen muhalifler üzerine yürüyerek onları bozdu. Bu bozgun sırasında Hıtây askerleri yağmalarda bulundu. Bu sırada Hıtây hazinelerinin yağma edilişi devleti ekonomik yönden sıkıntıya sokmuştu. Bunun üzerine birçok asker Gür Han'ın ordusunu terk etti ve bu askerler de Güçlük'e katıldı." Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.158-159.

162 "Doğu Türkistan'ın güneyinde tarihi bir şehir ve bölgedir." Bkz, Ahmet Taşağıl, "Hoten", DİA, XVIII, s.251-253.

kadar olan yerler onun olacaktı. Bu anlaşmadan sonra Küçlük bir kere Gûrhân'a karşı galip geldi. İkincide ise mağlup oldu. Memâlik-i mahrûsenin askerleri, Hârezmşâh sancağının gölgesinde toplanınca Sultan, Semerkand'dan çıktı ve Gûrhân'ın üzerine yürüdü. O da çok kalabalık bir ordu toplayıp Sultan'la ceng için hareket etti. İki taraf karşılaştı. Bu sırada Sultan'ın emirlerinden olan Kebudcâme İsfahbed'u ve Semerkand Baskakı¹⁶³ Tertiye (ترتیه)¹⁶⁴, padişaha karşı çıkmak üzere aralarında anlaşmış idiler. Gûrhân'ın huzuruna bir elçi gönderdiler ve "Eğer Gûrhân galip gelince Hârezm'i Tertiye'ye, Horâsân'ı da İsfahbod'a vermeyi kabul ederse, savaş günü bize bağlı adamlarımızla birlikte Sultan'dan yüz çeviririz." diye haber verdiler. Gûrhân, Sultan'ı zayıflatmak için onların istediğini yapacağına dair vaadde bulundu.

Saflar karşı karşıya gelince ardarda hamleler yapıldı. Hıtây askerleri (cevângâr) Sultan'ın askerlerine (berângâr) hücum ettiler. Tertiye ve İsfahbod, karşı tarafa geçtiler. Her iki ordunun merkezindeki (kalb) savaşçılar (dilâverân) birbirine girdi. Toz ve dumanın yükselmesi sebebiyle galip, mağluptan; ehl-i İslam, küffârdan seçilemiyordu. Savaşçılar birbirlerini tanıyamıyorlardı. Her iki taraftan yağma ve talan yapıp kaçıyorlardı.

Sultan, savaş gününde karşı tarafın elbiselerini giyerdi. Onun havâssından bir taife de [3328] aynı şekilde yaparlardı. Sultan'ın ordusu savaş meydanından geri çekilince Sultan, birkaç adamı ile birlikte Karahıtây ordugâhının (ordu-yı Karahıtây) ortasına düştü.

163 Baskak unvanı Türkçe "bas" fiil kökünden türemiştir ve basmak, bastırmak veya baskı kurmak gibi yan anlamlarına gelir ki unvanın manası ile paraleldir. Zira "Baskak" tam olarak, askeri imkâna sahip ve geniş yetkilerle donatılmış bir unvandır." Askeri vali anlamına gelir. Bkz, Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir 2010, s.301-304; Abdulkadir Erdoğan, a.g.t., s.126; Şemîs Şerik Emin, *Ferheng-i Istılâhat-i Divani-i Deverân-ı Moğol*, Tahran 1357, s.42; Istvan Vasary, "The Origin of the Institution of Basqaqs", *Acta Orientalia Hungarica*, 32 (1978), s.201-206.

164 Cüveynî'ye göre "Tört Aba (Tertiye), Terken Hatun'un akrabalarındandı. (s.304)

Birkaç gün onlarla birlikte hareket etti.¹⁶⁵ Fırsat bulunca kaçtı ve Benâket Nehri'nin kenarında kendi ordusuna yetişti. Ehl-i İslâm, onun yaşıyor olduğunu görünce o kadar sevindiler ki, adeta yeniden doğdular.¹⁶⁶ Zira Sultan'ın kaybolduğu haberi duyulduktan sonra

165 “Hârezmşâh ile Karahıtâylar arasındaki bu çarpışmalar bazan son derece şiddetlenir ve bu şiddetli çarpışmalar günlerce devam ederdi. Nihayet Müslümanlar bir ara geriye doğru çekilmeğe başlamış ve şiddetli bir hezimete uğramışlardı. İşte bu mağlubiyet anında birçok kimse esir edilmiş ve birçoğu da öldürülmüştü. Esir edilenler arasında Hârezmşâh'ın bizzat kendisi ile ileri gelen kumandanlarından ve emirlerinden Hilâl b. Şihâbü'd-dîn Mesud vardı. Bunların her ikisini bir tek asker esir almıştı. İslâm askerleri Hârezm'e geri döndüklerinde Sultan'ı aralarında bulamamışlardı. Hemen o anda Nişâbü'r sahibi Kezlik Han'ın kız kardeşi Kezlik'e haber gönderip ona Müslümanlar'ın uğradığı mağlûbiyeti ve Hârezmşâh'ın kaybolduğunu bildirdi. O sıralarda Herât muhasarasını sürdürmekte olan Kezlik Han bu haberi alınca geceleyin Nişâbü'r'a hareket etmek istedi. Onun bu hareketini öğrenen diğer kumandan Zûzen hâkimi Emînüddîn Ebû Bekr, Kezlik Han'ı bundan alıkoymak istedi. Emînüddîn Ebû Bekr'in bu gayretine diğer kumandanlar da katılmışlardı. Zira muhasarayı bırakıp buradan ayrılmalari hâlinde Herât halkının şehirden bir çıkış hareketiyle üzerlerine hücum ederek arzu ettikleri şekilde onları kılıçtan geçirme imkânlarının doğmasından korkmuşlardı. Fakat sonunda Emînüddîn Ebû Bekr ve diğerleri buna karşı koymaktan vaz geçtiler. Hârezmşâh daha evvel Nişâbü'r'u Gürlulardan aldığı anda buranın surlarını yıkmıştı; ancak Kezlik Han buraya vali olunca ve bu hadiseden sonra hemen şehri imar ederek surlarını yapmağa başlamış ve şehri yiyecek maddeleriyle doldurup askerle donatmıştı. Diğer taraftan sultanın kayıp olduğu şayiaları gerçek çıkarsa o zaman Kezlik Han Horâsân'ı tamamen hâkimiyeti altına almayı düşünmekte idi. Diğer taraftan Hârezmşâh'ın kardeşi Sultan'ın kaybolduğunu öğrenmiş ve hemen o anda bulunduğu Taberistân'da halkı ve askerleri kendisine itaat etmeğe çağırmış ve bu girişimlerden sonra Horâsân dehşet verici bir şekilde karışmıştı.” İbnü'l-Esir, XII, s.219-220.

166 “Hârezmşâh esir edildiğinde yanında bulunan arkadaşı ve ileri gelen kumandanlarından İbn Şihâbü'd-dîn Mesud ona yolda giderlerken şöyle demişti: “Hemen şu andan itibaren saltanattan kendini uzak tutman ve hizmetçi kılığına girmen gerekiyor. Kurtulman için bazı hileler tasarlamaktayım.” O andan itibaren Hârezmşâh, Şihâbü'd-dîn Mesud'a hizmet etmeğe başlıyor, ona yemeğini sunuyor, elbiselerini çıkarırken yardım ediyor, ayakkabısını çıkarıp ona mükemmel bir şekilde hürmet edip duruyordu. Onları esir eden adam, İbn Mesud'a şöyle demişti: “Şu yanındaki adam sana son derece hürmet

memleketler birbirine girmişti. Etrafa müjdeciler (mübeşşirân) gönderip, çevredeki meliklere menşûrlar yollayıp Sultan'ın döndüğünü, sıhhat ve selâmet içinde olduğunu bildirdiler. Sultan Hârezm'e dönüp ordunun durumunu düzeltmeye ve silah hazırlamaya başladı.

Harmîl'in Muhâlefeti ve Onun İş ve Hareketinin Sonu

Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Karahıtây ordusuyla savaşta şehit olduğu haberi halk arasında yayılınca İzzü'd-dîn Hüseyin Harmîl,

etmektedir, acaba sen kimsin?" İbn Şihâbü'd-dîn Mesud kendilerini esir eden Karahıtâylı askere şöyle demişti: "Ben falan kimseyim, şu adam da benim kölem ve hizmetçimdir. Bu sözleri işiten Karahıtâylı asker İbn Şihâbü'd-dîn Mesud'a kendisi de hürmet etmeğe başlamış, hatta ona "Eğer bizimkiler seni esir ettiğimi ve şu anda yanımda bulunduğunu öğrenmemiş olsalardı seni serbest bırakırdım." demişti. Karahıtâylı asker bunu bir müddet bu şekilde elinde esir olarak tutmuştu. Nihayet bir gün Şihâbü'd-dîn İbn Mesud "Mağlup olup da geriye kaçan adamlarımız memleketimize vardıklarında, akrabalarımın beni dönenler arasında görmeyince öldürüldüğümü zannederek taziye ve matem tutmaya başlayacaklarından ve bunun etkisiyle bir hayli üzüleceklerinden, hatta mallarımı varisler arasında taksim etmelerinden ve beni malsız mülksüz bırakmalarından korkuyorum. Beni serbest bırak, ne istersen sana vereyim." diye teklifte bulunmuştu. İbn Şihâbü'd-dîn'i ve Hârezmşâh'ı esir alan bu Karahıtâylı asker bu teklife olumlu cevap vererek ondan bir miktar para istemiş, bunun üzerine de İbn Şihâbü'd-dîn Mesud ona "Adamlarından akıllı birisini seçip yazacağım bir mektupla onu akrabalarımıza göndermeni ve hayatta olduğumu onlara haber vermesini istiyorum. Ayrıca kararlaştırdığımız parayı da alıp getirecek birisini gönderirsen gayet iyi olacak." demişti. Sonra Şihâbü'd-dîn İbn Mesud ona şunları ilâve etmişti: "Göndereceğin adamların da aslında benim akrabalarımı tanımıyor. İstersen şu benim hizmetçimi gönder. Ona son derece güveniyorum. Akrabalarım gittiğinde onun vereceği habere inanır ve ona parayı teslim ederler." Karahıtâylı asker buna izin vermiş ve hizmetçi rolünde gözüken Hârezmşâh'ın yanına bir süvari katıp bir kaç askerle beraber getirilecek malı korumak üzere göndermişti. Hep birlikte yola koyulup Hârezm'e yakın bir noktaya geldiklerinde giden süvariler geri dönmüş, Hârezmşâh tek başına şehre girmiş, halk onu gördüğünde birbirlerine müjdelere vermeğe başlamış, her tarafa sultanlarının geri döndüğünü müjdelemişler, ayrıca şehrin her tarafını süsleyerek adeta bayram havası estirmişlerdi. Bu arada da halk ve devletin ileri gelenleri Kezlik Han'ın Nişâbûr'da, kardeşi Alişâh'ın da Taberistân'da takındığı tavrı Sultan Hârezmşâh'a bildirdiler". İbnü'l-Esir, XII, s.220.

haberini doğruluğunu teftiş ve tahkik etmeden Sultan Mahmud-ı Gûrî'ye bir elçi gönderdi ve ona itaat etti. Daha önce de onun tarafından bir isyan meydana gelmiş ve özür dilemişti. Mahmud, Hârezmşâh'a karşı muhalefet konusunda onunla aynı düşüncedeydi. Elçiyi çok iyi karşılayıp gönül alıcı haberler ile geri dönmesine izin verdi. Harmîl vaadlerine güvenerek bir kez daha hutbeyi Mahmud'un adına okuttu. Sultan'ın devletinin eşğine bağlı olup ona itaatkâr olanlardan bir topluluğu yakalatıp hapsetti.¹⁶⁷

Hârezmşâh'ın Türkistân'dan Hârezm'e döndüğü haberinin gerçek olduğu anlaşıncı Harmîl, yaptığından pişman olup isyanından dolayı korktu. Saltanat tahtının ayağına bir elçi gönderdi ve makbul özürler diledi. Onun işlediği günahları, af ırmağı ve tertemiz merhamet suyuyla yıkamasını istedi. Sultan, sevgi ve iyiliğinin bolluğundan, İzzü'd-dîn Hüseyin'in hata ve kusurlarını olmamış gibi farzedip onu affetti. İnsanlar, Hârezmşâh'ın lütuf ve hilminin bolluğuna şaşırıp kaldılar.

Gerçekten de bu zamanda kalp kırmama, yardımlaşma, sabır ve tahammül gibi huylarından dolayı daima Allah'ın sınırsız inayetiyle kuşatılmış bulunan hazret-i [3329] memleket penâhiye hayret ederlerdi. Bazen kadim yuvanın tekinsiz, edepsiz, faziletsiz, nesepsiz

167 "Herât hâkimi Hüseyin b. Harmîl çevresinde ve Herât'ta Hârezmşâh'ın askerlerinin halka karşı olan çok kötü muamelelerini ve halkın mallarına tecavüzlerini görünce onları tutuklatıp hapsedmiş ve Hârezmşâh'a bir mektup yazarak meydana gelen bu durumdan dolayı da özür beyan etmişti. O, askerlerin yaptığı ve içine düştüğü hatayı Hârezmşâh'a anlatıp durmuştu. Hârezmşâh meydana gelen bu olaylardan ve askerlerinin tutuklanmasından bir hayli üzülmüş, Karahıtâyılarla çarpışma hâlinde olduğu için bu durumu hemen o günlerde tahkik edip gerçeğini öğrenme imkânı bulamadığı için Hüseyin b. Harmîl'e yazdığı mektubunda bu yaptığıнын gayet isabetli olduğunu bildiriyor, fakat şu anda içinde bulunduğu savaş durumundan dolayı bu askerlere olan ihtiyacını ifade ederek tutukladığı adamları derhal göndermesini emredip "İzzü'd-dîn Celdek b. Tuğrul'a sahip olduğu zekâ ve iyi yöneticiliğinden dolayı senin yanına gelmesini emrettim." diye yazmıştı. Diğer taraftan İzzü'd-dîn Celdek'e gönderdiği haberde de derhal Herât üzerine yürüyüp Hüseyin b. Harmîl'i ilk gördüğü anda yakalayıp her ne suretle olursa olsun tutuklayarak esir etmesini emretmişti..." İbnü'l-Esîr, XII, s.216-217.

ve asılsız kişileri meclis-i hümayûnunda yer bulur, ihsan sofrasına otururdu.

Çeşit çeşit leziz yemekler ve onların yetmiş göbekten beri hayal dahi edemedikleri itaatkâr oğlanlarla yiyorlar, onun halkının nimet hanesinin elbisesinden değerli hil'atlar giyiyorlardı. Onun devletinin uğuruyla sığır gütmek mihnetinden kurtulup rahvan atlara bindiler. Sokak ve bazarda haberci (çeper) ve elçi gibi yürüyorlardı. Bununla birlikte yüz nifak ve fesat yaymada, Harmîl'in [satranç tahtasındaki] at ve kalesi öne çıkıyor, nimet kâfirliğine başlıyor ve haddini aşıyordu. Bazen yüz yüzeyken "Falan taife ve filan tabaka, bizim onların arkasından, onlar hakkında konuştuğumuz kadar konuşmazlar. Eğer bu yüzden evliya-i nimet ve Hüdavend-i haşmetle ilgili bir şey unutulursa, devlet erkânı ve emirlerden olmalıdır." derdi.

Gûr hâkimleri, İzzü'd-dîn Hüseyin-i Harmîl'in, bir kez daha kendilerine karşı itaatsizliğe meyledip Hârezmşâh'ın zuhal yıldızını uyandıran dergâhına başvurduğunu anlayınca onu def için toplanıp dağınık orduları bir araya getirdiler. Harmîl, Gûr meliklerinin kendisine karşı hareket ettiklerini öğrenince Sultan'ın Horâsân'da bulunan devlet erkânına müracaat etti. Ordunun kumandanlarının (serverân-ı sipâh) çoğu Herât'a yönelip o beldeyi ordugâh (leşkerghâh) yaptılar. Harmîl, ahd u peymânın yenilenmesinden ve Sultan'ın sarvetinden korunma vaadi, yani Sultan tarafından cezalandırılmayacağına dair söz aldıktan sonra şehirden çıktı. Gûr ordusunun kökünü kurutmak için ittifak yaptılar. Bu sebeple Gûrluların topladığı ordu dağıldı. Muradlarına eremedi pınarlarına toprak doluştu.

Herât valisi'nin muhalif durumu kuvvet pususundan fiil mevkîine (kuvveden fiile) ulaşınca [3330] onun söz ve davranışlarına güven kalmadı. Horâsân emirleri Sultan'a haber verdiler. Dediler ki: "Belde-i fâhire-i Herât, aslanların meskeni ve yiğitlerin sığınağıdır. Eğer Hüseyin-i Harmîl'in kurnazlığına çare düşünülmezse, buranın işi tehlikeli bir tuzağa ve karışıklığa dönüşebilir. Baki re'y-i âli hâkimdir."

Bu sözlerin etkisi, padişah-ı İslam'ın aklında yer etti. "Zamanın gereğine uygun bir şekilde hareket etmek için izinlisiniz." diye haber gönderdi. Ayan-ı hazret, onun talimatı gereği görüşme ve açılma

yolunu takip ediyorlardı. Ta ki bir gün Zûzen meliki Kıvâmü'd-dîn, yol esnasında Harmîl'den onun çadırına (visâk) gelmesini istedi. Harmîl, bir bahane ileri sürerek gitmek istemedi. Melik, onun dizginini tuttu ve kılıçların kabzasının ustalarına, onu dışarı çıkar-maları/atmaları, o kan tutmuşun adamlarını dağıtmalarını emretti. Harmîl'in konuşan konuşmayan her şeyini yağma ve talan rüzgârına verip onu Zûzen Kalesi'ne gönderdiler. Birkaç gün sonra da onun başını vücudundan ayırıp Hârezm'e göturdüler.¹⁶⁸

168 “Celdek'in babası Tuğrul, Sultan Señcer zamanında Herât valisi olduğundan o da bütün Horâsân şehirlerine nazaran Herât'a karşı değişik bir özlem ve sevgi duyduğu için süratle yanına aldığı iki bin süvari ile birlikte şehre doğru yola koyuldu. Celdek b. Tuğrul Herât'a yaklaştığında Hüseyin b. Harmîl halka şehir dışına çıkıp onu törenle karşılamalarını emretti. Ancak Hüseyin b. Harmîl'in “Hâce es-Sâhib” adında tecrübelerin yoğurduğu yaşlı başlı bir veziri vardı, o İbn Harmîl'e “İbn Tuğrul'u karşılamağa çıkma; bırak o tek başına ve kendi kendine şehre girsin. Onun sana karşı her hangi bir tuzak hazırlamasından ve bir suikastte bulunmasından korkuyorum. Hârezmşâh'ın ona bu hususta bir emir vermiş olması da muhtemeldir.” dedi Hüseyin b. Harmîl'in ise vezirine cevabı şöyle olmuştu: “Onun gibi şahsiyetli bir emîrin şehre girmesi hâlinde kendisini karşılamamam son derece çirkin olur. Onu karşılamadığım takdirde Hârezmşâh'ın bana kızmasından korkuyorum. Diğer taraftan İbn Tuğrul'un bana kastetme hususunda her hangi bir cüretkârca davranışa gireceğini de tahmin etmiyorum.” el-Hüseyin b. Harmîl şehirden dışarı çıkıp Celdek'i karşılamağa doğru yürümüş, her ikisi de birbirlerini görünce atından inip karşılıklı yürümüşler, ancak Celdek daha evvel adamlarına el-Hüseyin b. Harmîl'i gördükleri anda yakalamalarını emretmişti. Her iki grup karşı karşıya gelip de askerler birbirine karışınca Celdek'in adamları İbn Harmîl ile adamları arasına girip hemen onu yakalayivermişlerdi. Bu durumu gören el-Hüseyin b. Harmîl'in adamları derhal gerisin geriye seyre doğru kaçmağa başlamışlar ve şehre dönerek vezire durumu bildirmişlerdi. Vezir derhal şehir kapılarının kapatılmasını ve bütün askerlerin surlara tırmanmasını emrederek, yapılacak bir muhasaraya karşı şehri müdafaa hazırlıklarına başladı. Celdek gelip de Herât kapısına dayanınca vezire haber gönderip şehri teslim etmesini istemiş, teslim etmediği takdirde onu İbn Harmîl'i öldürmekle tehdit edip durmuştu. Fakat Vezir şehrin içinden Gıyâsü'd-dîn Mahmud el-Gûrî adına şehri müdafaa ettiğim söyleyip onun lehine tezahüratta bulunmuş ve Celdek'e şöyle demişti: “Şehri ne sana, ne de burayı terk edip giden İbn Harmîl'e teslim edecek değilim. Zira şehir sizlerin değil, Gıyâsü'd-dîn'indir ve Gıyâsü'd-dîn'den evvel de burası onun babasının idi.” Vezir'in direnip durduğunu görünce İbn Harmîl'i surlara doğru

Sa'dü'd-dîn'in İsyanı ve Öldürülmesi

Harmîl'in yakalanmasından sonra onun naiblerinden Sa'dü'd-dîn-i Rindî isimli biri, rünûd ve evbâşla¹⁶⁹ anlaşıp Herât'a çekilip âsi oldu.¹⁷⁰ Sultan'ın emirleri kuşatmaya başladılar. Sa'dü'd-dîn kuşatma esnasında "Ben [Sultan'a] itaat ederim. Ancak Sultan'ın, bizzat bu diyara gelmezse şehri teslim etmem" dedi. O sırada Hârezmşâh, annesinin akrabalarından biri olan Közli (کزلی)'nün itaatsizliği sebebiyle Hârezm'den Şâdiyâh'a gelmişti.¹⁷¹ Emirler, mecburen Sa'dü'd-dîn [Rindî]'nin de sözünü padişaha arz ettiler. Sultan hareket edip Herât civarına geldi. Ancak Sa'dü'd-dîn söylediği sözden pişman olup isyana devam etti. Bu yüzden Sultan çok sinirlenip gazaba geldi. Askerlerine hendeğin doldurulmasını emretti. Birkaç gün sonra da şehri ele geçirdi. Sa'dü'd-dîn'i de yakaladılar. Onu azap ve işkence ederek öldürdüler. Böylece Herât yeniden dîvân-ı a'lânın idaresine girmiş oldu. Sultan da Hârezm'e döndü.¹⁷² [3331]

yaklaştırmışlar, o da vezire seslenip şehri teslim etmesini emretmiş, fakat vezir hiç de buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine İbn Harmîl bu seferki ve daha evvelki ihanetlerinden dolayı öldürülmüştü." İbnü'l-Esr, XII, s.217-218.

169 Arapça "vebeş" kelimesinin çoğulu olan "evbâş", kaynaklarda genellikle başıbozuk, ayak takımı vb menfi anlamlarda kullanılmıştır.

170 Rindî, Harmîl'in veziriydi. Harmîl, ortadan kaldırıldıktan sonra isyan etmişti. Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.142-145.

171 "Karahıtây yenilgisinin ülke içerisinde çıkardığı bir diğer mesele ise Közlük isyanıdır. Közlük, Terken Hatun'un akrabalarından olup Kanglı Türkmenlerindendir. Közlük, Hıtây yenilgisi ve Sultan'ın esirliği haberini sarayda bulunan kız kardeşi tarafından öğrenince Nişâbur'da isyan etti ve şehri tahkimle yiyecek depolamaya başladı. Sultan, Karahıtây askerlerinin elinden kurtulup Hârezm'e döndükten sonra Horâsân'a sefer düzenlemeye kara verdi. İlk olarak Közlük'e haber gönderdi ve teslim olmasını istedi. Közlük, Sultan'ın büyük bir orduyla geldiğini duyunca korkarak kaçmasına rağmen nihayetinde yakalanarak öldürüldü." Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.145-148.

172 "Hârezmşâh, Nişâbur'a girerek şehrin her yönünü ıslah edip her şeyi yoluna koyduktan sonra burada kendisine vekâlet edecek ve şehri yönetecek kimseleri görevlendirerek Herât üzerine yürüdü. Herât'a geldiğinde şehri hâlâ onun adına muhasara etmekte olan diğer emîr ve askerlerine katılıp muhasarayı sürdürdü. Hârezmşâh bu muhasarayı daha evvel başlatmış olan emirlere de ihsanlarda bulunarak bütün bu gelişmelere rağmen emrine bağlanıp bu emirlerini yerine

Şehriyârın Adamlarının Fîrûzkûh ve Gazne'yle İlgilenmesi

Sultan Muhammed Herât'ı ilk ele geçirdiğinde Fîrûzkûh idaresini Melik Mahmud-ı Gûrî'ye bırakmıştı. Bu konu daha önce yazılmıştı.

getirdiklerinden, savaş ve muhasarayı sabırla sürdürdüklerinden dolayı onlara güvenmiş ve onları kendisine daha çok yakın görmüştü. Ancak şehri müdafaa etmekte olan vezirin almış olduğu mükemmel tedbirlerden dolayı Herât'ı ele geçirme imkânını hâlâ bulamamışlardı. Şehrin önlerine gelen Sultan Hârezmşâh Vezir'e haber gönderip: "Askerlerime bizzat benim gelmem hâlinde şehri teslim edeceğini söylemiştin. İşte gelmiş bulunuyorum. Artık Herât'ı teslim et." demişse de Vezir Hârezmşâh'a Şöyle karşılık vermişti: "Hayır, bunu asla yapmayacağım. Vermiş olduğunuz söze rağmen sözlerinizden caydığınızı ve böyle durumlarda şehirleri teslim aldığınızda hiç kimseyi bırakmazsınız telef ettiğinizi biliyorum. Bunun için de şehri Gıyâsü'd-dîn Mahmûd'dan başkasına asla teslim etmeyeceğim." Hârezmşâh vezirin bu tavrı karşısında şiddetle sinirlenip bütün ordusuyla birlikte büyük bir hücumla geçmiş, her hangi bir hile ve tuzağa başvurmadan savaşa devanı etmişti, Bu arada Herât halkından bazıları bir araya gelip birbirlerine şöyle demişlerdi: "Şehir halkı açlık ve yokluktan helak oldu: hatta doğru dürüst yiyecek de bulamaz olduk. Bu muhasara on üç aydan beri sürüp gitmektedir. Daha evvel Vezir Hârezmşâh'ın gelmesi hâlinde şehri teslim edeceğini söylemiş olmasına rağmen işte Hârezmşâh geldiği hâlde yine şehri teslim etmiyor. Bu zorluk ve musibetlere karşı bir hile yolunu düşünüp şehri teslim edelim ve içine düştüğümüz bütün bu meşakketlere son verip bu zorluklardan kurtulalım." Şehir halkından bazı kimselerin bu hususta karara vardıklarını öğrenen Vezir, askerlerinden bir grubu bunlara göndermiş ve derhal tutuklanmalarını emretmişti. Vezir'in askerleri şehrin ileri gelen bu şahsiyetlerine vardıklarında iki taraf arasında çarpışmalar başlamış, şehirde büyük bir fitne ve karışıklıklar meydana gelmişti. Bu çarpışmaların meydana gelmesi üzerine Vezir bizzat kendisi bu çatışmaları durdurmak üzere harekete geçti, bunun için çatışma yerlerine vardı. Bu arada şehrin yakınlarında meydana gelen bu karışıklıkları birileri mektupla Hârezmşâh'a haber vermiş, şehir halkı bu şekilde birbirlerine düşmüşken Hârezmşâh büyük bir hamle ile şehir üzerine hücumla geçmişti. Hârezmşâh'ın askerleri surlardan iki burcu ele geçirip içeri dalmış, şehre tamamen hâkim olup veziri tutuklamışlardı. Hârezmşâh bu veziri hemen öldürtüp Herât'ı tamamen hâkimiyeti altına almıştı. 605 (1208-1209) yılında Herât'ı tamamen ele geçiren Hârezmşâh şehirde meydana gelen bu karışıklıkları önleyip her türlü tedbiri aldıktan sonra şehri ileri gelen adamlarından ve devletin ümerâsından dayısı Emîr Melik'e teslim etti. Emîr Melik Herât'ı Hârezmşâh hayatta olduğu müddetçe yönetmişti." İbnü'l-Esir, XII, s.221-222.

Bu seferler sırasında Tâcû'd-dîn Alişâh bin Tekiş Han, sebeplerden bir sebeple kardeşine muhalefete/isyana karar vermiş ve Fîrûzkûh'a gitmişti.¹⁷³ Melik Mahmud onun gelişine sevindi. Kabul edilmiş, beğenilen çeşitli hizmetleri yerine getirdi. Alişâh'ın gelmesinden birkaç gün sonra Sultan Mahmud'u saltanat tahtında ölü buldular. Hiç kimse onun katilinin kim olduğunu bilemedi. Ancak dillerde ve ağızlarda Tâcû'd-dîn Alişâh'ın, mülk tamahıyla onu öldürdüğü konuşuluyordu. Gûr sultanlarının çocuklarından, padişâhlığı üstlenip gereğini yerine getirecek kimse yoktu. Bu yüzden Fîrûzkûh ileri gelenleri aralarında anlaşıp Tâcû'd-dîn Alişâh'ı saltanat tahtına oturttular.¹⁷⁴

173 "Sultan Muhammed'in kardeşi Tâcû'd-dîn Alişâh, Gürgân ve Mâzenderân hâkimiydi. Sultan'ın esir düştüğü haberi üzerine bağımsız hareket etmeye başlamıştı, ancak haberin asılsız olduğu ortaya çıkınca asi durumuna düşmüştü. Horâsân işlerini yoluna koymak için Nişâbur'a giden Sultan Muhammed, kardeşini de cezalandırmak istemekteydi. Sultan'ın Horâsân'a indiğini duyan Alişâh, Kuhistan üzerinden Fîrûzkûh'da bulunan Gûr hükümdarı Gıyâsü'd-dîn Mahmud'a sığındı. Alişâh'ın Gûr ülkesine sığınmasından sonra Mâzenderân bölgesi savunmasız kaldı ve bölge Irak'daki siyasi çekişmelerin sahası haline geldi." Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.147-148.

174 "Hârezmşâh, Herât'ı dayısı Emîr Melik'e teslim edip kendisi Hârezm'e geri döndükten sonra dayısından Gûr ve Fîrûzkûh hâkimi Gıyâsü'd-dîn Mahmud b. Gıyâsü'd-dîn Muhammed b. Hişâm el-Gûrî üzerine yürüyerek onu ve kendi kardeşi Alişâh b. Hârezmşâh'ı tutuklayıp Fîrûzkûh'u Gıyâsü'd-dîn'in elinden almasını istemişti. Emîr Melik Fîrûzkûh üzerine yürümüş, bunu öğrenen Gıyâsü'd-dîn Mahmud ona elçi göndererek itaatine gireceğini söyleyip emân dilemişti. Bu emân isteği kabul edilince Gıyâsü'd-dîn Mahmud Emîr Melik'in huzuruna varmış, Emîr Melik de yanına gelen Gıyâsü'd-dîn Mahmud'u Hârezmşâh'ın kardeşi Alişâh ile birlikte hemen tutuklatmıştı. Tutuklanan bu iki şahıs kendilerini Hârezmşâh'a gönderip haklarında asıl hükmü onun vermesini isteyince Emîr Melik durumu Hârezmşâh'a bir mektupla bildirdi. Hârezmşâh ise Herât valisi ve aynı zamanda dayısı olan Emîr Melik'e gönderdiği cevabî mektupta derhal bu iki adamı öldürmesini emretmiş, hemen ikisi aynı günde öldürülmüşlerdi. Böylelikle 605 (1208-1209) yılında meydana gelen bu hadiselerden sonra artık bütün Horâsân bölgesi Hârezmşâh'ın emrine girmiş ve bütün karışıklıklar düzelmiş idi. Gıyâsü'd-dîn Mahmud, Gûr hükümdarlarının sonuncusu idi. Bunların devletleri ve yönetimi en iyi devletlerden, en âdil ve cihada en çok önem verenlerden birisiydi. Ayrıca Gıyâsü'd-dîn

Hârezmşâh'a hürmetini göstermek için bir elçi gönderip durumu ona bildirdiler. "İsteğimiz budur ki, Sultan, Tâcü'd-dîn Alişâh, o hazretin naibi olarak Gûr idaresine nezaret edip halkın işlerini tanzim etsin" dediler. Sultan Muhammed, Muhammed Beşîr'in vasıtasıyla kardeşinin ismine bir menşur gönderdi. Yanına da kıymetli bir hil'at ilave etti. Muhammed Beşîr, Fîrûzkûh hükümetinin nişanı ve Sultan'ın hil'atını (teşrîf) Fîrûzkûh'ta bulunan Tâcü'd-dîn Alişâh'a götürdüğünde onu kutlayarak söze başladı. Alişâh hil'at giymek için odaya (hane) girdi. Muhammed Beşîr, elinde tuttuğu elbiselerle onun arkasından gitti. Sonra aniden bir kılıç darbesiyle başını vücudundan ayırdı. Bu hadisenin yazılması sırasında, şu beyit akla geldi:

Beyit:

Ölenelöldürene kadar kardeşinden ayrılmadı

Hiçbir kâfir bile kardeşine bunu yapmadı.

Alişâh'ın katlinden sonra Hârezmşâh'ın kardeşinin naibleri Fîrûzkûh'u yöneticileri oldular.

Altı yüz on bir (1213) senesi içinde Sultan Muhammed, Gazne yönetimini elinde bulunduran Tâcü'd-dîn Yıldız'ın öldüğünü, [3332] yerine, Yıldız'ın memlûklerinden (memâlik) birinin reis ve idareci (riyâset ve iyâlet) olduğunu işitti. Bu esnada Gazne vilayeti son derece mamur bir haldeydi. Bu yüzden aklında o memleketi ele geçirme düşüncesi belirdi. O tarafa yöneldi. O diyarı ele geçirmek için büyük çaba sarfediyordu. Menzilleri ve merhaleleri katettikten sonra Gazne'ye ulaştı. Sultan Mahmud bin Sebüktegin'in memleketlerine hâkim oldu.¹⁷⁵ Sultan Şihâbü'd-dîn'in hazinelerini ele

Mahmud'un kendisi de son derece âdil, halîm, yumuşak huylu, cömert ve hükümdarlar arasında halkına karşı en iyi davranıp yine hükümdarların en cömerdi ve en iyi huylusu idi." İbnü'l-Esir, XII, s.223.

175 "Bu yılın Şaban (1215 Kasım-Aralık) ayında Hârezmşâh Muhammed b. Tekiş, Gazne ve çevresini ele geçirdi. Hârezmşâh bütün Horâsân'ı istilâ edip Bâmyân'ı da ele geçirdikten sonra yukarıda kendisinden söz edip Gazne'yi nasıl ele geçirdiğini kaydettiğimiz Gazne emîri Tâcü'd-dîn Yıldız'a haber göndererek Gazne'de kendi adına hutbe okutmasını, sikkelere adının yazdırılmasını ve kendisine bir fil göndermesini istemiş bunlara uyduğu takdirde

geçirip oradan Dârü'l-hilâfenin menşurlarını çıkardı. Bunlar, daha önce Halife Nâsır tarafından gönderilmiş olup Sultan'ın haşmetinin artması sebebiyle yazılmıştı. Öyle ki, durum ayrıntılı bir şekilde kaydedilmişti.

Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Emîr Nâsır Li-dînillah'a Düşmanlığının Sebepleri

Daha önceden bu evrakta kaydedilmişti ki, Tekiş Han, Bağdâd ordusunu mağlup etmiş, Halife'nin vezirinin başını Hârezm'e göndermişti. Bu kötü olay, Halife Nâsır'ın aklından çıkmamış, bunu unutmamıştı. Bu yüzden her vakit ondan Sultan'ı üzecek veya zarar getirecek bir iş sadır oluyordu.¹⁷⁶

onunla sulh anlaşması yapıp Gazne'yi elinde bırakacağını ve bu konuda ona herhangi bir saldırıda bulunmayacağını bildirmişti. Hârezmşâh'ın elçisi Gazne'ye varıp durumu Tâcüd-dîn'e bildirince Tâcüd-dîn emirlerini ve devletin ileri gelenlerini toplayıp onlarla istişare etti. Tâcüd-dîn Yıldız'ın kendilerine danıştığı bu adamlar arasında Şihâbü'd-dîn el-Gûrî'nin memlûklarından olup Yıldız'ın devletinde bir hayli söz sahibi olan ve en ileri derecedeki emîri sayılan Kutluğ Tigin Ayar'dı. Kutluğ Tigin onun Gazne'deki naibi olup bu istişare sırasında şunları söylemişti: "Bana sorarsanız hutbeyi onun adına okutup istediklerini yerine getirmek çok daha iyidir. Böylece savaşmaktan ve çarpışmalardan da kurtulmuş oluruz. Yoksa bu sultana karşı koyacak bir kuvvetimiz ve imkânımız yoktur. Bu danışma toplantısında hazır bulunan diğerleri de Kutluğ Tigin'in görüşleri istikametinde görüş beyan edince Tâcüd-dîn Yıldız Hârezmşâh'ın isteklerini yerine getirmiş, adına hutbe okutup ismini sikkelere yazdırmış ve ona gelen elçisiyle birlikte bir fil gönderip arkasından kendisi av eğlencelerine çıkmıştı. Bu olayın arkasından Gazne valisi Kutluğ Tigin, Hârezmşâh'a mektup yazarak onu Gazne'ye çağırıp geldiği takdirde şehri ona teslim edeceğini bildirmişti. Hârezmşâh derhal harekete geçerek süratle Gazne'ye varmış, Kutluğ Tigin ona Gazne'yi ve kalesini teslim etmişti. Şehre giren Hârezmşâh şehirde bulunan Türkler hariç bütün Gûrluları kılıçtan geçirmişti. Başka bir rivayette ise Hârezmşâh'ın Gazne'yi 613 (1216 - 1217) yılında ele geçirdiği kaydedilmektedir." İbnü'l-Esîr, XII, s.265-266.

176 "Bu yılda (614/1217-1218) Hârezmşâh Alâü'd-dîn Muhammed b. Tekiş, el-Cibâl bölgesine yürüyerek burayı ele geçirdi. Hârezmşâh'ın bu bölge üzerine yürümesinin birçok sebepleri vardı. Bunlardan birincisi Hârezmşâh Alâü'd-dîn Mâverâü'n-nehr bölgesini tamamen hâkimiyeti altına alıp

Bunlardan biri şuydu: Alamut hâkimi Celâlû'd-dîn Hasan-i Nev Müselman (Yeni Müslüman)¹⁷⁷, maslahat icabı Müslüman olmuştu. Halife de onu kabul etmişti.¹⁷⁸ Celâlû'd-dîn Hasan-i Nev

Karahitâyîlular'a karşı zafer elde edince güçlenmiş, sâni yücelmiş, yakın, uzak çevresinde bulunan herkes ona itaatini arz etmişti. İkinci bir sebep ise Bağdâd'da adının hutbede okunmasını ve halife tarafından kendisine "Sultan" lakabının verilmesini arzu ediyordu. Hâlbuki halifenin tavrı onun bu arzusunun tam zıttına olup hiç de hüsnü kabul görmüş değildi. Şayet Bağdâd üzerine yürüyecek olursa kendisinin ülkeden ayrılması üzerine yerine bir başkasının devlete el koymasından korkuyordu. Çünkü ordusu içinde kendisinin böyle ayrılması hâlinde bu makama sahip çıkacak yüzlerce kişi vardı." İbnü'l-Esir, XII, s.272.

177 562/1166-7 tarihinde doğan ve 607/1210 yılında Alamut Şeyhi olan Celâlû'd-dîn III. Hasan kendisinden önceki şeyhlerin itikadı olan Şîî-İsmailî inancını reddederek Sünnî İslâm inancını benimsediğini ilan etmiş, kendisine Abbâsî halifesi Nâsır li-Dinillâh tarafından "Nev Müselman- Yeni Müslüman" lakabı verilmiştir. Celâlû'd-dîn Hasan hakkında toplu bilgi için bkz, Fatih Güzel, "Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, V/6, (2016) s.1683-1697.

178 "Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul'un öldürüldüğü mücadelede dönemin Abbâsî halifesi en-Nâsır Li-dinillah karşı tarafta saf tutmuştur. Şîî asrına son veren Selçuklular bitirilirken Abbâsîlerin başında bulunan Halife en-Nâsır özellikle Şîîler ile iyi ilişkiler içerisindeydi. Alamut'taki Şîî İsmâîlî Bâtınî Nizâriyye mensupları da bu halifeyle anlaşmış, birçok kaynak ve araştırmacı bunu onların Sünniliği kabul etmeleri olarak görmüştür. Halife Nâsır'ın döneminde özellikle Şîa mensupları himaye görmüşler ve vezaret dâhil çeşitli görevlere getirilmişlerdir. Bu durumu dönemin şartları ile izah eden tezler de vardır. Şîî asrını bitiren Selçuklu iktidarı sona erince, mezhebî kimlikler üzerinden düşünüldüğünde, beklenmedik ittifaklar ortaya çıkmıştır. Selçuklularda Melikşâh döneminden itibaren, artık devletin güçlendiği gerekçesiyle, devlet kadrolarından Şîîleri uzak tutma hassasiyetinin bittiği, İsnâaşeriyye müntesiplerinin vezirliğe kadar yükseldiği bilinmektedir. Ancak en-Nâsır döneminde, önde gelen bazı Sünnî âlimlerin yaşadıkları işin nerelere vardığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Halife en-Nâsır döneminde güçlü yetkiler kullanan Şîî vezirlerin desteğiyle oluşan baskılar neticesinde Bağdâd'dan Nizâmiyye müderrislerinin can derdine düşüp bir yolunu bulup kaçmaları, medresenin müderrissiz kalması, İbnü'l-Cevzî gibi Hanbelî âlimlerinin sürgüne gönderilmesi, Abdülkadir Geylani'nin torununun evinde felsefe eserleri bulunduğu gerekçesiyle zındık ilan edilip lanetlenirken bu

Müselman, yeni durumunu ilan ve ispat için padişahların âdeti olduğu üzerine Mekke tarafına bir kafilе gönderdi.¹⁷⁹ Yolda Nâsır'ın emriyle onun alemini, Sultan Muhammed'in kafilésinin sancağının (râyet) önüne koydular. Bu haber Hârezmşâh'ın kulağına gelince çok üzüldü ve ağırına gitti.¹⁸⁰

lanetin Ahmed b. Hanbel'e kadar uzanması gibi hadiseler önemli detaylardır. Böyle bir ortamda Halife en-Nâsır'ın görev verdiği farklı kademelerdeki Şii yöneticiler eliyle Şia iktidara nisbeten tekrar kavuşmuştur." Adem Arıkan, "Abbâsî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şii Siyaseti", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5 (Temmuz 2017), s.147-164.

179 "Alamut döneminin üçüncü ve en son safhasında, kendilerini islam dünyasından soyutlamış bir halde yaşamaktan artık bıkan Nizârililer, Sünnî dünyası ile uzlaşma girişiminde bulundular. Alamut'un altıncı efendisi Celâlû'd-dîn III. Hasan (1210-21), 1210 yılında tahta gelir gelmez kıyamet safhası ile birlikte açıklanan öğretileri tanımadığını açıkladı ve halkına Sünnîlerin İslam anlayışını benimsemelerini emrederek, Sünniliğe bağlılığını ilan etti. Kusursuz imamlarının bu benzeri görülmemiş açıklamalarını, takiyye prensibinin tekrar harekete geçirilmesi olarak değerlendiren Nizari toplumu, III. Hasan'ın emirlerini itirazsız kabul etti. Dış dünya da III. Hasan'ın açıklamalarını memnuniyetle karşıladı ve Selçuklu hükümlerinin çözölmeye başlamasıyla Bağdâd'daki halife ligin gücünü ve prestijini yeniden toparlayan Abbâsî halifesi el-Nâsır (1180-1225), Nizârî liderinin yeni politikasını tanıdığını beyan eden bir kararname yayınladı. III. Hasan'ın dış dünya ile açıkça uzlaşması, İsmâilîler üzerinde devam eden Sünnî baskısının bir süre ortadan kalkmasını sağladı. Ancak III. Hasan'ın oğlu ve halefi Alâû'd-dîn III. Muhammed'in döneminde (1221-55), Sünnî egemenliğinin baskısı büyük ölçüde zayıfladı ve Nizârî toplumu gizlenmeden eski geleneklerine geri döndü." Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, Çev: Özgür Çelebi, İstanbul 2008, s.73-74.

180 "Hasan, iktidarının ilk döneminde Sünnî İslam dünyasını kendisinin ve Bâtınîlerin yeni durumuna inandırmak için çaba harcadı. Ülkesinde camiler inşa ettirdi. Horâsân ve Irak bölgelerinden fıkıh âlimleri çağırarak, onlara saygı ve hürmet gösterdi. Bu âlimler Bâtınîlere dini konularda bilgiler verdi. İslâmî esaslar üzerine hareket ettiğini gören Müslümanlar onunla dostluk kurmaya ve ilişkiler geliştirmeye başladı. Ayrıca Celâlû'd-dîn, 609/1212-3 yılında annesini Hacca gönderdi. Bağdâd'da çok iyi ağırlanan bu Bâtınî kafillesi, diğer sultanların Hac kâfilelerinin önüne konuldu. Halife'nin bu Bâtınî kafilésini Hârezmşâh Muhammed'in kâfilesinin önüne koyması, Sultan'a karşı yapılmış bir hakaret olarak algılandı ve Sultan bu durumdan dolayı

Diğer bir olay da şuydu: Halife Nâsır, Celâlü'd-dîn Hasan'dan hilafet sarayının hizmetine birkaç fedayi göndermesini, onun fermasıyla amel etmeleri için emanet eşiğinde görevlendirmesini istedi. Celâlü'd-dîn Hasan-i Nev Müselman, fedaileri Bağdâd'a gönderdi. Onlar Halife'nin emrine girdiler ve onun emriyle hareket etmeye başladılar. Daha sonra o korkusuz fedailer, Nâsır'ın emriyle Sultan'ın yetiştirip eğittiği adamlarından Iglamış/Oğulmuş (اغلمش)'u Irak'da öldürdüler.¹⁸¹ [3333]

Başka bir olay da şuydu: Sultan Gazne'ye hâkim olunca Sultan Şihâbü'd-dîn'in hazinesinin arzı sırasında Nâsır'ın Şihâbü'd-dîn'e yazmış olduğu mektuplar ve menşurlar ortaya çıktı.¹⁸² Bu mektuplarda Nâsır, Şihâbü'd-dîn'i Hârezmşâh'a karşı muhalefete ve düşmanlığa kışkırtıyor, Hârezmşâh'ın def'ini kolay ve basit sayıyordu.¹⁸³

çok incindi.40 Ayrıca Halife'nin bu hareketi Hârezmşâh Devleti'ne karşı kurulması planlanan ittifak düşüncesinin ilk göstergesi idi." Coşkun Erdoğan, "Hârezmşâh Devleti ve İsmâililer Arasındaki İlişkiler", *Türkiyat Mecmuası*, 30, 1 (2020), s.97-128.

181 "Diğer bir sebep de şu idi: Oğlmuş, el-Cibâl bölgesini ele geçirince bölgenin bütün şehirlerinde Hârezmşâh adına hutbe okutmuştu. Yukarıda kaydettiğimiz gibi, Bâtınîler Oğlmuş'ı öldürünce Hârezmşâh bu bölgenin itaatinden çıkmasını istemediği için hemen askerleriyle birlikte süratli bir şekilde el-Cibâl üzerine yürümüş ve önce Rey'e giderek burayı ele geçirmişti." İbnü'l-Esîr, XII, s.272.

182 "Halife Nâsır Li-dinillâh siyasî hedeflerinin önünde engel olarak gördüğü Hârezmşâhlar Devleti'ni Irak Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi ortadan kaldırmayı bile göze almıştı. Bu amaçla halife, kardeşi Gıyâsü'd-dîn'in vefat etmesiyle Gûr sultanı olan Şihâbü'd-dîn'i Hârezmşâh Muhammed'e karşı kışkırtmıştır. Halifenin kışkırtmasıyla vuku bulan ve yıllarca devam eden Hârezmşâh-Gûr mücadelesi Gûr Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Gûr Devleti'nin başkenti Gazne'yi ele geçiren Hârezmşâh Muhammed, Gûr devlet arşivinde halifenin Gûr sultanını Hârezmşâh'a saldırmaya teşvik ettiği mektupları ele geçirmiştir. Hatta halife mektuplarında Gûr sultanının gayr-i Müslim Karahıtâylarla birlikte Hârezmşâhlar'a saldırmasını istiyordu." Fatih Güzel, "Moğol İstilasında Halife Nâsır Li-dinillâh'ın Rolü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/1, (2015), s.146.

183 "Bu meyanda, kaynaklarda Abbasi Halife Nâsır Li-dinillah'ın, Hârezmşâhlara karşı Cengiz'le de mektuplaştığı, hatta onları Hârezmşâhları ortadan

Abbasi halifelerinden bazıları Deylemlilerin¹⁸⁴ elinde mahkûm idiler. Onlardan bazılarının Âl-i Selçuk'un yardım ve desteğine ihtiyaçları vardı. Sultan, kendi emirlerinden bazılarını Âl-i Büveyh mesabesinde sayıyordu. Kendi mertebesini ise Âl-i Selçuk'un derecesinden daha yüksek düşünüyordu.¹⁸⁵ Kendisine karşı Nâsır'dan kaynaklanan bu kötü ve üzücü davranışlar, nefesine ağır geliyordu. Eğer ortada bir zulüm veya haksızlık olmadan Darü'l-İslâm'a yürürse ehl-i İslâm ona "Gaza ve cihada kıyam etmiş bir padişah, mülk hevesiyle zamanın imamına kasd etti ve böylece kendi imanını yele verdi" derlerdi. Bu yüzden yakından ve uzaktan kimsenin serzeniş ve ayıplamasına sebep olmamak için bir bahane bulmak istiyordu. Bu esnada tesadüfen Nâsır'dan beğenilmeyen, kabul edilemeyecek bir iş daha meydana geldi. Gerçi bu işin Sultan'la hiçbir bağı ve yakınlığı yoktu. Ancak Nâsır'ı inkâr edip onu yok saymak için fazlasıyla uygun bir bahaneydi.

Bu olayın tasfilatı şuydu: Halife Nâsır ile Mekke şerifi arasında sebeplerden bir sebeple bir anlaşmazlık ve düşmanlık ortaya

kaldırmak üzere davet ettiğine dair bilgiler mevcuttur. İbnü'l-Esîr bu konuda şunları söyler: "İşte en-Nâsır'ın halife olarak yaptığı ve giriştiği bu gibi davranışlar, onun yaşayışını ve anlayışını ortaya koymaktadır. Ayrıca onun Moğollar'la irtibat kurup onları İslâm diyarına saldırma hususunda teşvik ettiğine dair söylentiler de gerçekten doğrudur. Moğollarla mektuplaşmış bulunuyordu. Onun bu davranışı dünya hayatında işlenebilecek en büyük kötülüğün yanında çok daha büyük bir kötülüktür. Dünyada yapılabilecek en büyük günah onun bu davranışı yanında küçük kalacaktır." İbnü'l-Esîr, XII, s.402.

184 Deylem, İran'ın kuzeyinde Geylân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvîn arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır. Deylemliler Ortaçağ'da savaşçı özellikleriyle ün yapmışlardır. İsmâîlî ve Bâtînî fırkaların revaç bulduğu Deylem, bu fırkalarla özdeşleştirilmiştir. Burada da kasdedilen bunlardır. Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, III, 567-573; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, IX, 263-265.

185 "Bağdâd'da adının hutbede okunmasını ve halife tarafından kendisine "Sultan" lakabının verilmesini arzu ediyordu. Hâlbuki halifenin tavrı onun bu arzusunun tam zıttına olup hiç de hüsnü kabul görmüş değildi." İbnü'l-Esîr, XII, s.272.

çıktı. Nâsır, Alamut fedailerine Harem'e gidip onun işini bitirmelerini emretti. İsmailiyye, Nâsır'ın emriyle o tarafa hareket ettiler. Hac mevsiminde Arafat'ta, bir hatayla onun yerine şerîfin kardeşini öldürdüler.

Sultan sonunda memalik-i mahrûsenin imamlarından açıklama istedi: "Eğer bir imam bu tür hareketlere girişirse, azli uygun olur mu, eğer bir imam, gayret ve çabası din sözünü yükseltmek (ilâ-yı kelime-i din) ve Seyyide'l-mürselinin (SAV) milletinin düşmanlarının kökünü kazımak olan bir padişaha kastederse, o imamın imamet safhasının üzerine azil yazısı çekilir mi/görevinden el çektirilir mi? İmamet seccadesinin layığı olan başka biri, onun yerine nasb edilebilir mi? Mesela imamet ve hilafet hakkı, Âl-i Abbâs'ın tagallüb ve tasallutuyla elinden alınmış olan sâdât-ı Hüseyinî'den biri, Hüda-yı azze ve ala ve gaza yolunda cihada girişmekten ayrılmış olan, bidat ve delalet erbabının ortadan kaldırılması ona emr-i vacib kılınmış olmasına rağmen bu işte tegafül gösterenlerin yerine [geçirilebilir mi?]

Fetva alma işini tamamlayınca/fetvayı alınca, [Abbasi Halifesi] Nâsır'ın ismini bütün memleketlerde hutbe ve sikkelerden çıkardı. Ecille-i sâdâttan olan Seyyid Alâü'l-mülk-i Tirmizî'yi [Halife ilan edip] ona bey'at edip [3334] Bağdâd halifesini ortadan kaldırma düşüncesiyle büyük bir orduyla hareket etti.¹⁸⁶

186 "Sultan, ülkesinin imamlarından Abbasoğulları'nın hilafette hakları olmadığı, hilafetin gerçek sahibinin Hüseyin'in soyundan gelen seyyidler olduğu, gücü yetecek bir kimsenin bu adaletsizliği düzeltmesi gerektiği konusunda fetva çıkarttı. Bundan başka Abbasî halifelerinin Allah'ın emirlerinden olan kâfirlerle karşı gazalarda bulunmak konusunda isteksiz davrandığı, sınırlarını korumaktan aciz olduğu, sapık yolda onların kökünü kazımadığı, en öncelikli bir konu olan kâfirleri dine davet etmek için çaba harcamadığı, İslam'ın en güçlü direği olan konulardan uzak kalıp onlara gereken önemi vermediği bahaneleri ile Abbasoğullarını suçladı. Halife yapmak için büyük seyyidlerden Alâü'l-Mülk'ü Tirmizî'den getirtti ve bu düşüncesini gerçekleştirmek için yola çıktı." Cüveynî, s.315.

Atabeg Sa'd'ın

Sultan Muhammed Hârezmşâh Tarafından Yenilmesi

Damgan'a ulaştığında Atabeg Sa'd'ın¹⁸⁷ Irak memleketlerini ele geçirmek için ordu çektiği ve Fars'tan hareket ederek Rey hududuna girdiği haberi geldi. Sultan hemen hareket etti. İki ordu o bölgede karşılaşp safları düzenlediler. Daha ilk hamlede Şiraz ordusu münhezim oldu. Atabeg Sa'd esir düştü. Sultan, Atabeg'in idam edilmesini (siyâset) emretmek istedi. Fakat o, Zûzen melikine müracaat edip yüksek miktarda para (mâl) vermeyi ve Fars kalelerinden birini teslim etmeyi kabul ettiğini bildirdi. Bu suretle geri dönüş izni aldı.

187 "Fars bölgesinde hâkim Salgurlu hanedanından Atabeg Sa'd b. Zengî (ö.1226). Sa'd b. Zengî dönemi (1198-1226) Salgurlular için parlak bir dönem oldu. Berdesîr'i işgal eden Oğuzlar, Atabeg Sa'd'dan çekinerek şehri Salgurlu ordusuna teslim ettiler. Böylece Kirmân'da Salgurlu hâkimiyetinin temelleri atılmış oldu (600/1204). Atabeg Sa'd aynı yıl bir mukavemetle karşılaşmadan İsfahan'ı ele geçirdi. Bu olay Salgurlular'ı İldenizliler'le karşı karşıya getirdi. Sa'd ardından Kirmân'ın başşehri Berdesîr'e gidip Kavurd'un tahtına oturdu (1 Receb 605/9 Ocak 1209). Beş aya yakın bir süre kaldığı Kirmân'ı düzene soktu ve bölgenin büyük kısmını itaat altına aldı. Ancak bölge daha sonra ihmal edilince Hârizmşahlar'ın eline geçti (610/1213). Hârizmşahlar bu dönemde Fars bölgesine de akınlar yapıp Şiraz'a kadar ilerlediler. Hârizmşahlar'ın idaresindeki Irak-ı Acem'e hâkim olmak için harekete geçen Sa'd b. Zengî, Hârizmşah Alâü'd-dîn Muhammed b. Tekiş ile Rey civarında yaptığı savaşta esir düştü (614/1217). Ancak Alâü'd-dîn Muhammed onu affetti ve kendisiyle bir antlaşma yaptı. Buna göre Sa'd, Fars'ın müstahkem iki kalesi Eşkenvan ile İstahr'ı Hârizmşahlar'a verecek, ülke gelirinin üçte birini haraç olarak Hârizmşahlar'ın hazinesine ödeyecek, ayrıca bütün ülkede hutbe Alâü'd-dîn adına okutulacaktı. Atabeg Sa'd beraberinde Hârizmli kuvvetlerle Şiraz'a döndüğünde (614/1218) oğlu Ebû Bekir onu şehre sokmadıysa da oğlunu mağlup edip şehre girdi. Sonraki yıllarda Hârizmşahlar'dan Gıyâsü'd-dîn Pîrşah, Şiraz'a kadar uzanan akınlar yaparak Fars bölgesinin büyük bir kısmına hâkim oldu. Fakat Moğollar'ın ülkesini tahrip ettiklerini öğrenince Hûzistan'a gitmek zorunda kaldı. Atabeg Sa'd b. Zengî'nin 623'te (1226) ölümünün ardından Salgurlu tahtına oğlu Ebû Bekir geçti." Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s.29-31; Hasan Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Hârezmşâhlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1992, s.19-21

Istahr'a ulaşınca barış anlaşmasından haberdar olan oğlu Atabeg Ebubekr karşı çıktı. Baba ve oğul birbirlerine darbe vurup yaralandılar. Sonunda Ebubekr esir düştü. Atabeg Sa'd, Şiraz'da hâkim oldu ve vaadine vefâ gösterdi.

Bu esnada Atabeg Özbek¹⁸⁸ de Azerbaycan'dan fetih yapmak üzere harekete geçmiş ve Hemedan'da konmuş idi. Cihângüşânın sancağının çok yakınında olduğunu işitince kaçmaya başladı. Hâ-rezm ordusunun yiğitleri onun arkasından gidip onu yakalamak

188 “Muzafferüddîn Özbek b. Muhammed Cihân Pehlivan (ö. 622/1225). İlde-nizli (Azerbaycan) Atabegi Muhammed Cihan Pehlivan'ın oğludur. Babasının sağlığında Hemedan şehrine görevlendirilen Özbek, 1210'da ağabeyi Ebû Bekir'in yerine İlde-nizli tahtına geçti. Bir süre gulâm asıllı kumandanı Mengli ile mücadele etmek zorunda kaldı. Nihayet Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh ve Alamut hâkimi III. Hasan'ın gönderdiği kuvvetlerin yardımıyla Mengli'yi bertaraf etti. 614'te (1217) müttefiki Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile birlikte Isfahan'a hâkim oldu. Hârizmşah Alâü'd-dîn Muhammed b. Tekiş'in Cibâl'e kadar gelip olaylara müdahale etmesi üzerine mağlup olan Özbek, Hemedan'dan Azerbaycan'a çekildi. Daha sonra taraflar arasında antlaşma sağlandı, Hârizmşahlar'a tâbi olmak şartıyla Azerbaycan ve Arrân, Özbek'in idaresine bırakıldı. 1220 ve 1221 yıllarındaki Moğol saldırılarından fidye vererek kurtulan Özbek üçüncü defa Moğol tehdidine maruz kalınca Nahcivan'a çekildi ve ailesini Hoy şehrine gönderdi. 1222'de Kıpçaklar, Arrân'da karışıklıklar çıkarıp Beylekân'ı tahrip ettiler. Özbek, 1223 yılında Celâlü'd-dîn Hârizmşah'ın kardeşi Gıyâsü'd-dîn Pîrşah'ın Azerbaycan'a doğru harekete geçtiğini öğrenince kız kardeşini Gıyâsü'd-dîn ile evlendirerek bu saldırıları önlemeye çalıştı. 1224'te Rey'de Moğollar karşısında tutunamayan Hârizmli askerler Özbek'e sığındılar. Başta onlara iyi davranan Özbek, Moğollar'dan çekindiği için Hârizmliler'i onlara teslim etti. 1225'te Azerbaycan'a saldıran Gürcüler bir boğazda pusuya düşürülerek imha edildi. Bunun intikamını almaya hazırlanan Gürcüler, Celâlü'd-dîn Hârizmşah'ın yaklaşması üzerine Özbek ile ittifak yapmak zorunda kaldılar. Özbek, Celâlü'd-dîn'in ilerlediğini görünce Tebrîz'in idaresini karısı Melike Hatun'a (Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızı) bırakarak Gence'ye çekildi. Celâlü'd-dîn Tebrîz'i işgal etti (17 Receb 622 / 25 Temmuz 1225) ve -bazı rivayetlere göre kocasından boş düştüğünü varsayarak- Melike Hatun ile evlendi. Bu arada Gence'yi de kaybeden Özbek, Nesefî'nin ifadesiyle kısa bir süre sonra Nahcivan'a bağlı Alıncak Kalesi'nde üzüntüden öldü.” Ahmet Taşağıl, *Özbek*, *DİA*, XXXIV, s.106-107. Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Hârezmşâhlar*, s.24-26.

istediler. Sultan onlara izin vermedi ve “Bırakın gitsin. Bir yılda iki padişah yakalamak iyi fal değildir” dedi. Böylece Atabeg Özbek, emân zamanında Azerbaycan’a ulaştı.¹⁸⁹ Hutbe ve sikkeyi Sultan’ın adına yaptı.¹⁹⁰

189 “İsfahan’da bulunan Atabeg Özbek, Sultan Muhammed’in Rey’e geldiğini öğrenince telaş içerisinde ne yapacağını bilmeden Hemedan’a doğru yola çıktı. Aslında Sultan bu sırada Hemedan’a gelmiş, Özbek’in peşine hafiyelerini göndermiş, onun hakkında tahkikat yaptırmıştı. Özbek bunu öğrendiğinde Hemedan’a varmıştı bile. Böylece tamamen korkuya kapılan Özbek’in tüm planları alt üst oldu. Ne yapacağını bilemez bir şekilde etrafından tavsiyeler alırken kimi İsfahan’a dönmeyi, kimi de hafif bir askerî birlikle Azerbaycan’a kaçmasını tavsiye etti. Bu sırada yanında bulunan veziri Rebiü’l-dîn, onun kaçıp Kazvîn’de saklanmasını tavsiye attı. Özbek, orada ancak bir süre kaleye sığınıp direnebileceğini ve nihayetinde Sultan’ın kaleyi muhasara ile kendisini yakalayacağını ve öldüreceğini söyleyerek bu öneriyi reddetti. Özbek, sonunda ağırlıklarıyla hazinelerini Melik Nusretü’l-dîn Muhammed ile Tebriz’e göndermeye ve kendisi de iki yüz kişilik sadık Türklerden seçtiği bir orduyla sarp yollardan Azerbaycan’a doğru gitmeğe karar verdi. Bu plan, ağırlıklarıyla ilerleyen Nusretü’l-dîn Muhammed’in üzerine Hârezm ordusunun dikkatini celbetmesi açısından işe yaradı. Fakat bir süre sonra Sultan’ın Kebudcâme mukâataası sahibi Silahdar Emir Dekcek tarafından baskınla, Nusretü’l-dîn Muhammed ve ağırlıkları ele geçirildi. Nusretü’l-dîn Muhammed ve Rebiü’l-dîn esir edilerek Sultan’ın yanına getirildi. Özbek’in veziri Rebiü’l-dîn özürler dileyerek kendisinin ve Özbek’in affını istediye de Sultan bunları samimiysiz bularak reddetti. Sultan Muhammed, bir süre sonra Nusretü’l-dîn’i, Özbek’e gönderdi. Özbek’in Azerbaycan ve Erran bölgesinde Sultan namına hutbe okutup, sikke bastırmasını ve her yıl vergi ödemesini emr ile canını bağışlanacağını bildirdi. Özbek bu durumu hemen kabul etti. Sultan’a birçok hediye ve ikramlarla teşekkürünü bildirdi. Ayrıca anlaşmaya olan sadakatini göstermek için de Kazvîn Kalesi’ni Sultan’a terketti. Ancak Özbek, Gürcülerin kendi ülkesine olan saldırılarından dolayı malî durumun vergiyi ödemekte yetersiz olacağını bildirerek bundan affını istedi. Sultan durumu anlayışla karşıladı ve Özbek’in bu husustaki özrünü kabul etti. Sultan Muhammed, Gürcü kralına bir elçi göndererek, Özbek’in ülkesinin artık bir Hârezmşâh Devleti toprağı olduğunu bildirdi ve bundan sonra bölgeye saldırılarda bulunulmamasını ilettili.” Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.175-176.

190 “Hârezmşâh Muhammed, artık İslâm dünyasında rakipsiz bir güce erişmişti. Böylece Hârezm merkez olmak üzere, Mâverâü’n-nehr, Sırderya boyları, Mankışlag, Horâsân, Toharistan, Kuhistan, Afganistan, Sind hududu,

Şeyh Şihâbü'd-dîn Sühreverdî'nin Elçiliği

Sultan Muhammed'in Bağdâd'a doğru gelmekte olduğu haberi duyulup herkesi korku ve endişe sarmaya başlayınca [3335] Halife Nâsır, şöhreti sebebiyle kendisini tarife gerek olmayan Şeyh Şihâbü'd-dîn Sühreverdî'yi, nasihat suyuyla onun kızgınlığını yatıştırsın diye elçi olarak Hârezmşâh'a gönderdi.

Şeyh Şihâbü'd-dîn Sühreverdî, Hemedan civarında Sultan'ın otağına/ordugâhına (ordu) geldi. Hayal bile edemeyeceği bir kalabalık gördü. Yaklaşık üç yüz bin cesur atlı o seferde Hârezmşâh'ın rikabının yanında idi. Şeyhin birçok geliş gidişinden sonra, şehriyâr-ı cihânı görmesi için izin verildi.

Felek-intibâhın otağına girince Hârezmşâh'ı gördü. Küçük bir yastığın üzerine oturmuştu. Gösterişsiz elbiseler giymişti. Şeyh, âdet üzere (be tarîk-i sünnet) selam verdi. Padişah büyük bir kibirle selamı aldı. Ancak otur demedi. Şeyh, öylece ayakta kaldı. Bu vaziyetteyken Arapça olarak güzel ve açık bir şekilde konuşmaya başladı. Beni Abbâs'tan bahsetti. Onların şanının yüceliğini ve faziletlerini anlattı. O cemaatin, insanoğullarına üstünlüğünü dile getirdi. Halife Nâsır'ı özellikle övdü. Onlara zarar verip eziyet etmeyi men eden bir hadis rivayet etti. Sonra tercüman, söylediklerini Sultan'a arz etti. Sultan şöyle cevap verdi:

“Bu Halife senin zikrettiğin sıfatlarla sıfatlanmamıştı. Ben Bağdâd'da şahsî âdetimi/töremi (resm-i şahsî) hilafet tahtına koyacağım ki bu vasıflarla mevsuf olsun. Diyorsun ki Resul (SAV) onları zarar ve eziyeti yasaklıyor. Abbas'ın oğullarının hepsi zindanda doğmuşlardır. Beni Abbas'a ezâ eden o kimse de onlardan idi.” Başka da bir şey söylemedi.¹⁹¹

Kirmân, Belucistan, Sicistan, Fars, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Erran ve Taberistan bölgelerinde Hârezmşâh adına hutbe okutuluyor ve para bastırılıyordu. Hârezmşâh Muhammed tüm İslâm dünyasının Halife'den meşruiyet almamış olsa da artık gerçekte en büyük Sultan'ı durumundaydı.” Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.176.

191 “Kendim de Kadı Mecirü'd-dîn'den şunu işittim: Sultan'ın Şeyh Şihâbü'd-dîn hakkındaki duyguları pekiyi idi. Buna da sebep mevkiinin yüceliği, muasır şeyhlerden ziyade yüksek bulunuşuydu. Bundan dolayı divanın diğer elçilerinden

Şeyh, kırılgan ve üzgün bir şekilde Dârü'l-hilâfeye geri döndü. İşittiği ne varsa Nâsır'a söyledi. Bağdâdlılar mütevehhim olup muharebe ve mukavemet için gerekli araç gereçleri ve silahları hazırlamaya başladılar.¹⁹²

ziyade hakkında fevkalâde hürmet ve riayetler gösterildi. Herkes mecliste yerleştikten sonra şeyh şöylece söze başladı: “Abbasiler adına söz söylendiği zaman onlar hakkında bir hadis irad etmek demektir. Böylece bahsolunacak mesele hakkında saadet celbedilmiş olur.” Sultan buna müsaade eyledi, kendisi de diz çöktü. Şeyh'in irat eylediği hadisin mealı, Âl-i Abbas'a ziyan getirmemekten ibaret. Hadis okunduktan sonra sultan söze başladı: “Her ne kadar Arapça bilmez bir Türk isem de okuduğın hadisi anladım. Ben Abbasilere fenalık etmedim, kendileri hakkında da hürmette kusur eylemedim. Fakat Emirü'l-mümininin hapishanelerinde birçok Abbâsî bulunduğunu, bunlar ebedî kalmağa mahkûm oldukları için orada döldöş sahibi olduklarını haber aldım. Eğer şeyh efendi bu hadisi İmamü'l-müsliminin kulaklarına fısıldarsa daha münasip, daha faydalı ve daha tesirli hayatî bir iş görmüş olurlar.” Buna Şeyh cevap verdi: “Halifeye biat olunduğu vakit kitap, sünnet ve icmai ümmet üzere hareketi kabul olunur. Eğer, halife bu hakka dayanarak, milletin selâmeti için Müslümanlardan bir cemaati hapse tıkarırsa, bundan mes'ul olmaz, yalnız bunun emsali bulunmak şarttır.” Bu nokta üzerinde uzun bir münakaşa başlardı, bu münakaşayı yazmayacağım, çünkü böyle meseleler üzerinde susmak en akılcıca harekettir. Şihâbü'd-dîn mevcut meseleler gerginliğini muhafaza ettiği halde geri gitti.” Nesevî, *Celalüttin Harezmeşâh*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934, s.16.

- 192 “Sultan Irak'a gitmezden evvel hâkimiyete ve merasime müteallik bazı teşebbüslerde bulundu. Bu tesisatın ilki “Zülkarneyn nevbeti” dir. Saltanatın ilk yıllarında; diğer sultanlarda olduğu gibi beş namaz vaktında beş nevbet çalınırdı. Fakat kadrü itibar arttıktan sonra Irak'a gideceği sırada, bu beş nevbetin birer sultan demek olan oğullarının sarayı önünde çalınmasını emretti. Sultan kendisine “Zülkarneyn” yani “Büyük İskender” nevbetini tahsis eyledi. Bu nevbet güneş doğup batarken çalınırdı. Burada altundan yirmi davul çalınırdı. Bunların çoğu inci kakmalı idi ve bütün edevatı hep altun ve inci idi. Buna daha revnak vermek için sultan sabah nöbetinin yirmi yedi hükümdar ve şehzade tarafından çalınmasını emretmişti. Bunların içinde Selçukilerden Arslan oğlu Tuğrul, Gür hâkiminin oğlu Gıyâsü'd-dîn, Gazne ve Hind hükümdarı, Bâmyân hükümdarı Alâü'd-dîn, Belh hükümdarı Tâcü'd-dîn ve oğlu Tirmiz hükümdarı Melikü'l-azam Sencer ve bu rütbeyi haiz birçok zatlar bulunuyordu. Böyle yüksek adamlarla yirmi yediyi doldurmak mümkün olmadığından yeğeni Arbaz Han ile vezir Nizâmü'l-mülk Nasirü'd-dîn Mehmet bin Salih'i de bunlara ilâve eyledi. Nevbetin resmi kışadında çalanlar bunlardı.” Nesevî, s.21.

Sultan, Hulvân geçidine ulaştığında güz mevsiminin başlarıydı. Kış ordusunun öncüler (mukaddeme-i leşker-i zemistân), Sultan'ın savaşının hazanı oldu. Öyle kar yağıyordu ki, çadırın ve otağın boyunu geçti. Sanki Kemâlû'd-dîn İsmail şu sözleri o zaman demişti: [3336]

Beyit:

Sıra sıra dizilen pamuk parçasına benzer

Dağların cürmünü örten kar

Havanın soğukluğundan askerlerin çoğunun el ve ayakları donup zayi oldu. Hayvanların birçoğu yokluk merasına gittiler. “Göklerin ve yerin orduları Allah’ındır. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁹³ mazmûnu gerçekleştirdi. Bu olay, o padişahın ikbâl ve devletinin çehresinin ilk nazara gelişi idi (zahm-i çeşm) ve gelecekte de devam etti. Abbasi hanedanına kasdetmek, onun için hayırlı olmadı. Başına gelenlerden sonra aklına düşen, korku, kaygı ve endişe ile mecburen seferden vazgeçti.¹⁹⁴

Soğuşun şiddeti acizliğe sebep olunca kurtuluşu geri dönmekte gördü.¹⁹⁵ Irak’a yöneldi. Birkaç gün o memlekette kaldı. İltifat ışığı

193 Ku’ân-ı Kerîm, Fetih/7.

194 “Sultan Muhammed, Bağdâd seferine çıkmadan evvel burayı tabiiyete alacağına kesin gözle baktığı için daha sefer öncesi Hemedan’da bölgenin ıktâlarını emirleri arasında dağıttı ve “halifelğe layık birini o tahta oturtmak için”, harekete geçtiğini duyurdu. Daha sonra Hulvan Emiri komutasından on beş bin kişilik bir orduyu Bağdâd üzerine gönderdi ve kendisi de zafer sonrası Bağdâd’a girme hevesiyle arkalarından yola çıktı. Takviye kuvvetlerinin peşinden gönderildiği bu ordu, Hemedan’dan ayrıldıktan iki üç gün sonra şiddetli kış şartlarıyla karşılaştı. İbnü’l-Esir’in ifadesiyle “benzeri görülmemiş bir kar fırtınası orduyu telef etti.” Askerlerin çoğu ve binek hayvanları öldü. Bu halde olan Hârezm ordusuna Benî Perçem kabilesi ve Hakkâri Kürtleri de saldırarak onları perişan etti. Askerlerin çok az bir miktarı Hârezmşâh’ın yanına geri dönebildi. Böylece büyük bir hezimet yaşayan Sultan Muhammed birkaç gün Irak işlerini tanzim için İran bölgesinde kaldıktan sonra Horâsân’a dönme kararı aldı.” Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.182

195 “Irak’ın zaptından ve muhaliflerin tardından sonra, sultan Bağdâd üzerine yürümeğe kalkıştı, ileriye büyük bir ordu gönderdi. Kendisi de arkadan yola çıktı. Gedanad geçidine vardı. Daha henüz Hemedanda iken Bağdâd

soğuk vurmuş ordunun üzerine düşüp onları ferahlattı. Kaybedilenleri telafi etmeye uğraşıp kırılan, yitip gidenlerin yerine yenilerini bulmaya çalıştı. Ancak mizâc-ı rüzgâr, mertebe-i fâside gelmiş idi ki, ne yaparsa yapsın onu düzeltmeye çalışmakla bir fayda temin edemezdi.¹⁹⁶

Cengiz Han'ın Sultan'ın Memleketlerini Tahrip İçin Ordu Çekmesinin Sebebi, Sultan'ın Irak'tan Dönüşü ve Türkistân'a Gidişi

Hârezmşâh Devleti'nin son dönemlerinde sükûn ve emniyet, son dereceye ulaşmış idi. Huzur ve refah son noktadaydı.¹⁹⁷ Yollar emin, fitneler sâkin idi. Öyle ki, tacirler, maşrıkın son mamûresinde biraz kazanç ve kâr görseler, mağribin en sonundan o tarafa gönül rahatlığı

toprağını mukataalara ayırmış, bunların kimlere verileceğini deftere yazdırmıştı. BU gittikçe dehşetli karlar yağdı, üç gün üç gece durmadı. Ortalık kardan ağıracığına o kardan ölenlerin cesetlerle karardı. Elde deve kalmadı, insanların el, ayakları dondu. Sultan bu hale meyus oldu, geri döndü. Halifenin elçisi Şihâbü'd-dîn Sühreverdi'yi de iade etti." Nesevî, s.20-21.

196 Sultan, Hemedan'dan Bağdâd'a hareket ettiğinde mevsim kıştı. Dey (Eski İran takviminde Aralık-Ocak ayı) ordusu, Sultan'ın ordusuna saldırdı. Havadan oklar gibi kar yağdırarak onlara kıyamet gününü gösterdi. Hiçbir zırhın karşısında duramayacağı soğğun ve rüzgârın mızrakları, zemheri'nin tadını onlara tattırdı. Askerlerin çoğu soğuktan yok oldu ve dört ayaklılardan eser kalmadı. O seferden sadece keder ve üzüntü elde ettiler. Bu olay artık Sultan'ın talihi-nin ondan uzaklaştığının ve ters döndüğünün bir işaretiydi. Ondan sonra sık sık kötü talihin etkisinde kaldı. Hayal kırıklığı ve hüsrân duyguları sık sık onu ziyaret etti." Cüveynî, s.316.

197 "Devletin ve şansının eğrisi, minnet çizgisine doğru kayan, ikbal güneşi sadet veren doğudan şanssızlık batısına çekilen, yıldızı uğursuzluk yörüngesine giren bir kimse, aydınlık bir kafa üstünlüğüne, doğruyu bulma yeteneğine ve engin bir tecrübeye de sahip olsa, düşündüğünü gerçekleştirmek için yapmaya kalktığı her iş ona zor, beklediği her şey eksik ve düzensiz gelir. Öyle ki uğurlu yıldızlar bile ona uğursuz etki yapar; olayların karanlık denizinde yüzmesini bilen aydınlık düşüncesinin ışığı, hayret ve şaşkınlık perdesinin karanlığında yok olur; isteğine, arzusuna ulaşamaz. Bu şekilde doğru yol ona kapanır; her şey onun zararına çalışır. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyuruyor: "Bir millet kendini bozmadıkça Allah onların durumunu değiştirmez. Allah bir milletin fenalığını dileyince artık onun önüne geçilmez. Onlar için Allah'tan başka hamî de bulunmaz." Cüveynî, s.313.

ve huzur içinde mallarını getiriyorlardı.¹⁹⁸ O vakitlerde Cihangir padişah Cengiz Han'ın orduları ve savaşıları göçebe (sahrâ nişîn) idi. Giysiler, kumaşlar ve örtüler (melbûsât ve mefrûsât) onun otağında/şehrinde (ordu) çok kıymetliydi. Oradaki alış verişte büyük kârlar elde ediliyordu. Bu yüzden Ahmed Hocendî ve Buhârâ tüccarlarından iki kişi, Moğol kabilelerine lâıyk giysi, kumaş ve daha başka eşya ve malları toplayıp Han'ın otağına/şehrine (ordu) hareket etmişlerdi.

Cengiz Han, onunla anlaşmazlık ve çatışma içinde olan göçer taifelerinin çoğunu [3337] münhezim edip onların şevket dayanağını yıkmış idi. Yol muhafızlarına (muhâfızân-ı turuk), "Tacirleri korkunç ve tehlikeli yerlerden selamete geçirmelerini ve malları arasından hazineye lâıyk gördükleri birkaçını, o malların sahipleriyle birlikte otağa/şehre (ordu) göndermelerini" emretmişti.¹⁹⁹

198 "Temoçin diye bilinen ve Cengiz Han (Cengiz Han) olarak adlandırılan bir hükümdarları vardı. Bir ara memleketinden ayrılıp Türkistan taraflarına doğru gelmiş, Türklerden ve özellikle tüccarlardan oluşan bir grubu ellerine verdiği çok miktarda eritilmiş altın ve gümüş külçeleriyle birlikte, kendisine giyinmek üzere elbiseler almak için Mâverâü'n-nehr bölgesindeki Semerkand ve Buhârâ'ya göndermişti. Cengiz Han'ın gelen bu tüccar heyeti Hârezmşâh ülkesinin en son noktası olan Otrar şehrine geldiler. Burada Hârezmşâh'ın valisi bulunuyordu. Tatarlardan bu tüccar grubunun Otrar'a gelmesi üzerine buranın valisi Hârezmşâh'a mektup yazarak gelişlerinden ve yanlarında taşıdıkları muazzam miktardaki mallardan söz etmişti. Bu durumu öğrenen Hârezmşâh, valisine yazdığı mektupta derhal bunların öldürölmelerini ve ellerinde bulunan malların alınarak kendisine gönderilmesini emretmişti. Otrar valisi Hârezmşâh'ın emri üzerine gelen bu tüccar heyetini öldürerek ellerinde büyük miktarda bulunan bu altın ve gümüş külçelerini Hârezmşâh'a gönderir. Gerçekten bu mallar bir hayli fazla idi. Hârezmşâh'a ulaştığında bu malları Buhârâ ve Semerkand tüccarlarına dağıtarak onlardan bedellerini tahsil etti." İbnü'l-Esîr, XII, s.321

199 "Cengiz Han devrinin sonlarına doğru emniyet, huzur ve asayiş artmış, halkın geliri ve zenginliği en yüksek seviyeye çıkmıştı. Yolların güvenliği sağlanmış, yol kesme ve eşkiyalık gibi kötü hareketler ortadan kalkmıştı. Tüccarlar, kâr kokusu aldıkları her yere hiç çekinmeden gidebiliyorlardı. Moğolların her zaman oturdukları belli bir şehirleri olmadığı için tüccarlar onlara çok sık uğramazlar, bu yüzden de her türlü kumaşı, çok pahalıya satın alırlardı... O sırada Cengiz Han, Moğol kabilelerinin çoğunu dize getirmiş, bütün o bölgeleri asilerden ve haydutlardan temizlemiş, yolların belli yerlerine "karakçı"lar denilen bekçiler yerleştirmişti. Bu bekçilerin görevi, yoldan geçen tüccarların

Buhârâlilar, Han'ın çadırının (muhayyem) hududuna ulaştıklarında yol muhafızları (râhdârân), Ahmed Hocendî'yi beğenip/layık görüp onu malları ile birlikte Cengiz Han'ın yanına götürdüler. Ahmed Hocendî, vaktiyle malları alırken on dinara [veya yirmi dinara] satın almış olduğu her parçaya üç gümüş bâliş baha/bedel biçti. Cengiz Han, onun adaletsizliğine öfkelen-di. "Bu adam zannediyor ki, biz ömrümüz boyunca bu elbiseleri görmedik." dedi. Sonra da sultanların hazinelerinden onun hazinesine geçmiş olan nefis mal ve giysilerin hazırlanmasını istedi.

Ahmed Hocendî'nin sahip olduğu ne varsa yazıp el koydular. Kendisini de tutukladılar. Sonra onun iki arkadaşını Han'ın huzuruna çağırdılar. Cengiz Han her ne kadar onlara kumaşların fiyatının ne kadar olduğunu sorsa da onlar "Biz bu mütevazı malları [Han'a] hediye (pîşkeş) olarak getirmiştik." diye cevap verdiler. Bu söz padişahın hoşuna gidince o biçarelere onların hayal hazisindeki rahatlık bahasını verdi/serbest bıraktı. Ahmed Hocendî'ye de aynı emir uyarınca davrandılar. Ağır-lama şartlarını yerine getirerek hepsini hoşnut ettiler.²⁰⁰ Zira o zamanda ehl-i İslâm'a nazar-ı ihtiramla bakıyorlardı.²⁰¹

güvenliğini sağlamak, onların sattıkları mallar arasında Han'a lâıyk olanı alıp Han'ın yanına götürmekti." Cüveynî, s.116

200 Bu üç tüccar, bekçilerin bulunduğu menzillerden birine vardıkları zaman malları arandı. Bekçiler, Belhî'nin mallarını beğendiler ve onu alıp Han'ın yanına götürdüler. Denkler açılıp fiyatlar sorulunca Belhî, on veya yirmi Dinârlık şeylere üç baliş altın istedi. Buna çok sinirlenen Cengiz Han'ın, "Bu adam bizim hiç kumaş göremediğimizi mi sanıyor? Gidin hazineden kumaşlarımızı getirin de adamın gözü kumaş görsün" demesi üzerine gidip hazineden eskiden kalmış kıymetli kumaşları getirip tüccara gösterdikten sonra onun kumaşlarına el koyup bir yerde tuttular. Tüccarı da tutukladılar. Sonra onun orta/darmı huzura getirdiler. Onlardan birkaç defa ısrarla kumaşların fiyatını sormalarına rağmen söylemediler. "Biz bunları Han'a hediye olarak getirdik" dediler. Onların bu hareketi Cengiz Han'ın hoşuna gitti. Altın sırmalı elbiselerin herbirine bir baliş altın, diğer elbiselerin her birine de bir baliş gümüş vermelerini emrettikten sonra Ahmed Belhî'yi tekrar çağırdı. Onun elbiselerini de aynı fiyattan satın aldı. Onlara ikramda bulundu." Cüveynî, s.116-117.

201 "O sırada Müslümanlar'a saygı gösterirlerdi. Müslüman olduklarından onlar için beyaz ve temiz keçeden çadırlar kurdular. Şimdi ise, Müslümanlar, birbirlerinin kuyusunu kazdıklarından eski itibarlarını kaybettiler." Cüveynî, s.117.

Tahkik edilmiştir ki, Buhârâlılar geri döndükleri sırada Cengiz Han; oğullarından, Noyanlardan ve emîrlerinden kendi hizmetinde bulunanların ileri gelenlerinden her birinin iki kişi seçmelerini, seçtikleri bu kişilere büyük bir sermaye verip ticaret adı altında Sultan'ın memleketine göndermelerini emretti. Ferman mucibince dört yüz elli Müslüman toplandı. Muhasiplerin hesabında acze düşecekleri kadar çok mâl ile diyâr-ı garbîye doğru yola çıktılar.²⁰²

202 “Sultan Irak'tan Mâverâü'n-nehr'e döndükten sonra Cengiz tarafından elçilikle gönderilen Hârezmli Mahmud, Buharalı Ali hoca, Otrarlı Yusuf'u kabul etti. Bunlar giderken Türk işi olarak kıymetli maden külçeleri, zergerdan boy-nuzu, misk yastığı, yeşim taşları, beyaz devetüyünden dokunmuş kumaşları götürdüler. Bu kumaşların her parçası eli dinar ve hatta daha ziyade değerindedir. Bu elçilerin gelmesindeki maksad muhabbet, sulh ve komşuluk düğümelerini bağlamakdı. Elçiler sultana “Büyük han size selâm eyledi. Ve size şu sözleri söylemeğe bizi memur etti. Ne makamınızın yüceliğini, ne iktidarınızı bilmez değilim, imparatorluğunuzun genişliğini bilirim ve ekser eklimlerde hükmünüzün cari olduğu malûmumdur. Sizi sevgili oğlumdan daha ziyade aziz bilerek sizinle dostluk münasebetleri tesisini bir vazife bilirim. Siz de bilirsiniz ki Çin krallığı ve Türk elinin buna komşu olan kısmını zabtettim. Bu ülkenin bütün kabileleri hükmüm altındadır. Ve herkesten iyi bilirsiniz ki eyaletim asker fidanlığı ve gümüş madenleridir, bunlar her şeyini bol bol hâsıl ettiklerinden para için uzaklara gitmeye ihtiyaç yoktur. Eğer münasip görürseniz iki taraf memleketleri arasında ticaret kapıları açalım. Bundaki faide ve menfaat iki tarafa aittir.” Bu nutuk dinlendikten sonra Sultan geceleyn iki diğer arkadaşı bulunmayarak yalnız Hârezmli Mahmud'u çağırttı. Dedi ki: “Siz bir Hârezmlisiniz. Bundan dolayı bize faide ve muhabbet eseri göstermelisiniz.” Sonra soracağı şeylere halisane cevap verdiği halde kendisini mükâfatlandıracağını söyledi ve bunu teyit için bileğinden pek kıymetli bir inci kopardı verdi. Buna mukabil Cengiz hakkında kendisine hafiyelik etmesini teklif etti. Hürmet ve korku eseri olarak teklifi kabul etti. Bunun üzerine sultan dedi ki: “Bana cevap veriniz. Cengiz Çin'e sahip olduğunu ve Tamgaç şehrini zabtettiğini söylüyor, doğru mu? Yoksa yalan mı ?” Mahmud cevap verdi: “Bu bizzat hakikattir, bu kadar ehemmiyetli bir iş saklanamaz, Sultan hemen doğrusunu öğrenebilir.” Bunun üzerine Sultan: “Devletimin genişliğini bilirsiniz. Nasıl oluyor da bu mel'un bana oğlum demeğe cesaret ediyor. Onun orduları ne kadardır?” Mahmud, Sultan'ın kızdığını anladığı gibi hakimane bir cevap vermeden geçti, ölümden kendisini kurtarmak için dedi ki: “Milletinize ve sayısız askerlerinize nispetle Cengiz askeri bir süvari takımı içinde bir nefer, gece karanlığında bir duman gibidir.” Sultan mütareke teklifini kabul etti. Cengiz de bundan pek memnun oldu.” Nesevî, s.28-29.

Cengiz Han, [bu tüccarlarla] Sultan'a şu haberi gönderdi:²⁰³

“O tarafın tacirleri, bizim ülkemize geldiler. Biz, icap ettiği şekilde onların gönlünü hoş tutup saygı gösterdik ve geri dönmelerine izin verdik. Bunlar kulağına gelecektir. Buna karşılık biz de ordu-yı hümâyûna en güzel, zarif ve nadide eşyaları getirsinler diye sizin tâcirlerinizle birlikte bir topluluk gönderdik. Ümidimiz o dur ki, aradaki yabancılık ve korku/düşmanlık, dostluk ve birliğe dönüşsün. İçimiz muhabbet ve sevgiyle dolsun. Memleketin mamluğunun sebebi olan tâcirler (bâzârgânân) korku ve tereddüt yaşamadan gelip gidebilsinler.”²⁰⁴ [3338]

Bir Moğol Tâcirinin Kayır Han Vasıtasıyla Öldürülmesi

Sözü edilen tâcir topluluğu Otrar'a ulaşınca, oranın hâkimi Kayır Han lakablı Emir İnalıcık'ın²⁰⁵ huzuruna çıkmak istediler. Han ile eski bir tanışıklığı olan içlerinden biri, İnalıcık'la konuştu. İnalıcık'ın gönlü kırıldı. Bunun üzerine tâcirlerin can ve malına kasdetti.²⁰⁶ Onları

203 Kervanda bulunanlar, sayısı vs hakkında farklı kaynaklarda geçen bilgiler ve değerlendirmeler için bkz, Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.209-213; Nagehan Güler, *Hârezmşâhların Moğollar İle Münasebetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2016, s.47-50.

204 “Hârezmşâh Mâverâü'n-nehr bölgesini Karahıtaylılardan aldıktan sonra Türkistan'a ve ötesine giden yolları kapatmıştı. Bu bölge daha önceleri Karahıtaylıların elinde bulunurken yine Tatarlar'dan bir grup buraya çıkıp gelmişti. Ancak Hârezmşâh Mâverâü'n-nehr bölgesini Karahıtaylıların elinden alıp onları öldürdükten sonra Tatarlar da Türkistan, Kaşgar, Balasagun ve benzeri şehirleri ele geçirip Hârezmşâh'ın ordularıyla savaşımaya başlamışlardı. İşte Hârezmşâh da bundan dolayı Tatarlara bu bölgeden götürülen her türlü yiyecek ve giyecek eşyasının ulaşmasını yasaklamıştı.” İbnü'l-Esîr, XII, s.321.

205 “Cengiz Han ve adamları tarafından seçilen tüccarlar Otrar'a vardıkları zaman oranın yöneticisi İnalıcık idi. Sultan'ın annesi Terken Hatun'la olan akrabalığı dolayısıyla ona Gayır Han da diyorlardı.” Cüveynî, s.117.

206 “Moğolların gönderdiği tüccarların arasında bir de Hintli vardı. İnalıcık Han, bu Hintliyi daha önce tanıdığından onu yanına çağırdı. Soyundan ve mevkiinden aldığı güçle herkese tepeden baktığı için Hintliye sert davrandı. Hintli ise İnalıcık'tan korkmadı. Menfaatini düşünüp ona fazla ilgi ve saygı göstermedi. Buna çok sinirlenen İnalıcık, orada bulunan bütün tüccarları hapsedip

hapsedip Irak'a bir elçi gönderdi ve şöyle dedi: "Cengiz Han'ın casusları birkaç mal ile bu diyara gelmiştir. Ne emredersiniz?" Sultan düşünüp taşınmadan tâcirlerin öldürülmesini buyurdu.²⁰⁷ Bu haber, Kayır Han'a ulaşınca o biçareleri helak kuyusuna atıp mallarına el koydu.²⁰⁸ Onlardan biri kaçıp olup biteni padişah-ı cihângüşâyâ arz etti.²⁰⁹

mallarına el koydu. Tüccarları cezalandırma konusunda Sultan'dan izin almak için Irak'a elçi gönderdi. Sultan, hiç düşünmeden onların öldürülmelerine ve mallarına el konulmasına izin verdi." Cüveynî, s.117-118.

207 "Hârezm'e dönünce Sultan'a Otrar Emiri Gayır Han'dan, Tatarlar'dan oluşan bir tüccar kafilesinin geldiğini bildiren bir elçi geldi. Tüccarlar oraya varınca Sultan, zararını, karını, o işin hayrını şerrini düşünmeden, aklıyla ölçüp biçmeden kendisine sığınmış olan Müslümanların öldürülmelerine ve çok sandığı mallarının yağmalanmasını emretti. Gayır Han, Sultan'ın fermanı üzerine 450 Müslüman'ın canını aldı. Bunu yaparken kendi emniyet ve huzurunun da başını koparmış oldu. Sonuçları önceden düşünülmeden yapılan her işin önceden kestirilen, kestirilmeyen bütün tehlikelerine katlanmak gerekir." Cüveynî, s.316-317. "Nesevî'ye göre Cengiz Han tarafından gönderilen kabile, Otrar'a vardığında Otrar meliki olan Sultan'ın dayısının oğlu İnalçık, kervanın elinde bulunan malların çokluğundan ve değerinden dolayı Sultan'a hilekârca bir mektup yazdı. Mektupta gelen kafilenin tacir kıyafetiyle bölgede keşif yaptığını, bunların hiçbirinin tüccar olmadığını, tacirlik haricinde casusluk faaliyetleri yapmakta olduklarını ve hatta ahaliyi tehdit ettiklerini yazdı. Nesevî, Sultan'ın gelen mektubu soruşturduğunu ve sonra etraftan gelen haberlerin de aynı doğrultuda olması neticesinde onların öldürülmelerine kanaat getirdiğini ifade eder." Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.210-211.

208 "Sulh devam ederken Otrarlı Ömer hoca, Meragalı Cemal, Buharalı Fahrü'd-dîn, Herâtî Eminü'd-dîn adlı adamlar, Cengiz Han memleketinden Otrar'a geldiler. Sultan'ın dayısının oğlu İnal Han bu tacirlerin malını almağa karar verdi. Bu maksadla Sultan'a hainane ve yalan bir mektup yazdı. Bunda diyordu ki "Bu adamlar buraya tacir kıyafetiyle geldiler. Fakat bunlar hiç de tüccar değildiler. Bunlar bilakis kendi işlerine lazım olmayan şeyleri öğrenmek isteyen hafiyelerdir. Filhakika yerli bir adamla yalnız bulundukları zaman onları korkutmak için şöyle diyorlar: Arkanızda bulunandan şüphelenmiyorsunuz, yakında altından kalkamayacağınız şeyler başınızı gelecek." Böyle masallarla o hale geldi ki Sultan haklarında bir karar verinceye kadar bu adamların hapsini emreyledi. Bu iradeyi alırmaz İnal han pek müteca vizane vaziyet aldı. Şiddet istimalile tutturduğu bu tacirlerin sonunun ne olduğu pel malâm olamadı. Bu hıyanet ve hile sayesinde bunların getirdikleri bütün mallarına yalnızca kondu. Fakat bu çirkin hareketin neticesi vahim oldu." Nesevî, s.29.

209 "Sultan'ın emri Gayır Han'a ulaşmadan önce, tüccarlardan biri yolunu bularak zindandan kaçıp bir yere gizlenmişti. Arkadaşlarının başına gelenleri

Cengiz Han'ın Otrar Hâkimini İstemesi

Cengiz Han, Sultan'ın huzuruna bir elçi gönderip şöyle dedi: "Otrar hâkimi, tacirlere bu zulüm ve kötülüğü yaparken bu işin sonunun kötülüğünü düşünmemiştir. Şimdi vazife odur ki, onu bize huzurumuza gönderiniz." Sultan, devletsizliği son dereceye ulaşıp olduğundan elçiyi öldürttü. ²¹⁰ Cengiz Han, Sultan bu hareketini işitince gazap ateşi parladı. İlk önce üç gece ve gündüz bir tepeye çıktı. Yalvarıp yakararak ulu ve yüce Tanrı'dan (hazret-i bârî-i izz ü 'alâ) zafer diledi. Kulağına, onun düşmanlarına galebesinden haber veren [gaibden] bir ses ulaştı. Sonra oradan indi. İnanmış bir yürek

öğrenince derhal yola çıktı. Zahmetli bir yolculuktan sonra Cengiz Han'ın huzuruna vardı. Olanları olduğu gibi anlattı. Bu olay Cengiz Han'ı öyle etkiledi ki sakın ve rahat olmasını sağlayan setler yıkıldı. Öfke ve gazabının sert rüzgârları, sabrının ve yumuşak huyluluğunun gözüne toprak serpti. Gazap ateşi öyle alevlendi ki gözlerinden yaşlar dökülmeye başladı. O ateşi söndürmek için kanların dökülmesinden başka çare yoktu. Öfkeli durumda yalnız başına bir tepeye çıktı. Başını açıp yüzünü toprağın üzerine koyarak üç gün üç gece inledi ve şöyle dedi: "(Tanrım) Bu karışıklığı çıkaran ben değilim, bana intikam gücü ver." Bundan sonra tepeden indi ve savaş için gerekli hazırlıklara girişti." Cüveynî, s.118-119.

- 210 "Bundan bir zaman sonra vaktile babası sultan Tiküş'ün emirlerinden olan Kefreç buğra Cengiz tarafından elçi tayin olunan iki Moğol ile birlikte geldi. Bunlar sultana tüccarlara kimse ilişmemek üzere elinizle yazılmış ve imzalanmış bir amanname vermişdiniz. Sonra bu taahhüdünüzü mehinane bir surette nakz eylediniz, ihanet bizatihi çirkin bir hareket olduğuna göre bunu İslamiyet'in bir reisi yaparsa daha müstekreh olur. Eğer İnal'ın bütün yaptıkları sizden sadır olan bir iradeye müstenit olmadığını iddia ediyorsunuz, onu bize teslim ediniz, biz onun cezasını veririz. Böylece kan dökülmeden sakınacağız, milletlerin sulhunu bozmayacağız, böyle olmazsa harbe hazır olunuz." Kalbini dehşet kapladığı, kalbini korku felce uğrattığı halde sultan İnal Han'ın teslimini red etti. Hakikaten askerlerinin çoğu ve emirlerinin başlıcaları İnal Han kabilesinden olduklarından böyle bir şeye razı olamazdı. Sultan cevapta mülayim davranırsa Cengiz'in hırsı artacağını düşündü. Bütün tazminatı red eyledi, korkusundan hâsıl olan zihin perişanlığı içinde elçilerin idamını irade eyledi ve derhal icra olundu. Heyhat... Bu cinayet yüzünden nice Müslümanların kanı aktı, her taraftan kan' gövdeleri götürdü, bütün halk mahvoldu." Nesevî, s.29-30.

ve açık bir arzuyla orduların hazırlanmasını emretti. Sultan'a bir elçi gönderip [ona karşı] hareket ettiğini bildirdi.²¹¹ Sultan Muhammed,

211 “Tatarların İslâm diyarına girmelerinin başka bir sebebi de şöyle kaydedilmektedir. Fakat bu sebeplerin kaleme alındığına dair de pek kesin bir delil yoktur. Hârezmşâh bu adamlarını öldürdükten sonra Cengiz Han'ın nasıl bir tavır takınacağını öğrenmek üzere Tatar diyarına bir grup casusunu göndererek Tatarlar hakkında malûmat toplamaya başladı. Casuslar birçok geçit ve dağları aşarak yollarına devam edip Cengiz Han diyarına varmış, uzun bir müddetten sonra Hârezmşâh'ın yanına geri dönüp Tatar askerlerinin bir hayli fazla olduğunu ve sayılmayacak kadar kalabalık olduğunu, bunların savaşta en mükemmel savaşabilen ve düşmana karşı koymasını bilen insanlar arasında en usta ordular olduğunu, yenilgiyi bilmediklerini, ihtiyaç duyacakları her türlü silâhı bizzat kendi elleriyle imâl ettiklerini anlatmışlardı. Hârezmşâh Cengiz Han'ın bu adamlarını öldürüp mallarına el koyduğuna son derece pişman olmuştu ve artık ne düşüneceğini, ne yapacağını bir türlü bilemiyordu. Yanında fazilet sahibi ve kendisine çokça güvenip katında üstün bir mevkie sahip olan âlim eş-Şihâbü'l-Hayûfî'yi çağırarak onunla bu işi görüşmek istemişti. Gerçekten Hârezmşâh bu âlimle istişare ettiğinde kesinlikle ona muhalefet etmez, mutlaka tavsiyelerine uyardı. Bu âlimi çağırdığında ona şöyle dedi: “Başımıza büyük bir felâket gelmek üzeredir. Dehşet verici bir durum ile karşı karşıya bulunuyoruz. Onun için ne yapmamız gerektiği hususunda görüşünü almak üzere seni çağırdım. Şu anda üzerimize Türk diyarından sayılması mümkün olmayan muazzam ordulara sahip güçlü bir düşmanın gelmekte olduğunu öğrendik.” eş-Şihâbü'l-Hayûfî, Hârezmşâh'a şunları söyledi: “Senin de askerlerin az değildir. Ayrıca çevremizdeki diğer İslâm hükümdarlarına da mektuplar göndererek bize yardımcı olmalarını isteyelim. Böyle bir düşmanın İslâm diyarına saldırmaması halinde diğer bütün Müslümanların da sana mal ve asker yardımında bulunma mecburiyetleri vardır. O zaman da büyük ordular ve kalabalık askerler toplanır, Seyhun nehrinin karşı tarafına geçeriz. Bu nehrin büyükçe bir nehir olduğu malumdur. Gelen düşman ile İslâm diyarı arasında bir engel olarak kullanılır. Biz karşı tarafta düşmanı beklemek üzere duracağız. Düşman nehrin öbür sahiline ulaştığında uzun bir yol yürümüş olacağından bir hayli yorgun düşecektir. Biz ise bir müddetten beri istirahat etmiş olacağız.” Diğer taraftan Hârezmşâh devlet adamlarını ve istişare hey'etlerini toplayarak onlarla gerekli istişaresini yapmıştı. Fakat onlar Şihâbü'l-Hayûfî'nin yaptığı bu taktik teklifini kabul etmeyerek şöyle dediler: “Biz onların Seyhun nehrinin karşı tarafına geçmesini engellemeyelim. Nehrin karşı tarafına geçsinler, sonra bu dağ ve daracık geçitlere girip bilmedikleri yollara sapacaklar. Biz ise bütün bu geçit ve yolları bildiğimiz için onlara karşı bir üstünlük sağlamış olacağız

oğlu Rük-nü'd-dîn'i Irak'a gönderip kendisi de Mâverâü'n-nehr'e hareket etti.²¹²

Sultan Muhammed'in Gününü Gün Etmesi

Menzilleri katedip Nîşâbûr'a ulaşınca bir ay, hoş endamlı, güneş yüzlülerle birlikte burada kaldı. [3339] Hilaf-ı âdet üzere erguvân renkli şarabı yudumlayarak, mutluluk ve neşe içinde vakit geçirdi.

Rubai

Yarın ayrılık alemini kaldıracığım

Talih ve saadete kastedeceğim

Bugün maşuk razı, eyyam mutluyken

Şimdi eğlenmezsem ne zaman eğleneceğim.

Bu süre sonunda Buhârâ'ya gitti. Bahar mevsimi geçtiğinden o diyarın otlak ve yaylaklarında gamsız bir şekilde çadır kurup düşünüyordu ki:

ve bu geçitlere girdiklerinde onlardan tek bir kişiyi sağ bırakmadan tümünü öldürürüz." Hârezmşâh ve adamları bu şekilde ne yapacaklarını kendi aralarında konuşup dururlarken melun Cengiz Han'ın bir elçisi yanında bulunan kalabalık bir grup ile birlikte gelerek Cengiz Han'ın Hârezmşâh'a gönderdiği mesajı ilettiler. Cengiz Han şöyle diyordu: "Siz adamlarımı, tüccarlarımı öldürür, mallarımı onların elinden alırsınız değil mi? O halde karşı koymaya güç yetiremeyeceğiniz kalabalık bir orduyla üzerinize geliyorum, hazır olunuz!" İbnü'l-Esîr, XII, s.322-323.

- 212 "Sultan Muhammed, Irak seferinden dönünce asıl adı Gür Sancı olan oğlu Sultan Rük-nü'd-dîn'i Irak ülkesinin yöneticiliğine tayin etti. Onu, böyle önemli bir ülkenin yöneticisi için gerekli olan şeylerle donattıktan sonra İmâdü'l-Mülk Saveî'yi atabeg unvanı vererek onun yanına kattı. Sultan Rük-nü'd-dîn, Irak'a varınca mahalli yöneticiler bir araya gelip ona karşı koydular. Onu haber alan Sultan Muhammed, Emir-i meclis Şerefü'd-dîn'i bir orduyla oraya gönderdi. Şerefü'd-dîn orada Irak emirlerine karşı yaptığı savaşı kazandı. Asilerin elebaşları çoğunu yakaladıysa da hiçbirinin canına kıymadı. Kimseye zarar ziyan vermedi. Onlara ümitlerini kestikleri hayatlarından başka eski yetkilerini de vererek hepsinin suçunu bağışladı. Her birine toprak (ikta) verdi. Irak emirleri, onun gösterdiği bu büyüklük karşısında içtenlikle ona bağlanıp ayrılık düşüncesini kafalarından attılar." Cüveynî, s.395-396.

Rubai

Ey gönül, zamane sana kederden başka ne verdi

Ansızın geçip gidecek güzel canın

Bu birkaç gün çayırarda otur hoşça vakit geçir

Yeşillik kaybolup gitmeden

Neşe ve eğlenceden sonra Nayman oğlu Küçlük'ün -ki onun durumunun bir kısmı, beşinci defterde zikredilecektir (İnşallahi Teâla)- çıkardığı fesadın def'i için Semerkand'a yürüdü. O vilayette de eğlence sofrasını yaydı. Rüzgâr/zaman, hal diliyle onun kulağına diyordu ki:

Rubai

Mevsim, gül mevsimidir. Çok vaktin kalmadı. Durmadan şarap iç.

Çünkü gülün ömrü kısadır. Yaşadıkça şarap iç.

Çünkü bu virane kervansarayda, dönen bu feleğin altında

*Çok az zamanın kaldı. Gel, boş durma şarap iç.*²¹³

Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Cengiz Han'ın Gelişini Öğrenmesi

Bu esnada Türkistân serdarlarından biri olup Tekrit (تکريت)²¹⁴ kabilelerine mensup bulunan ve ikamet yeri Kangliyân (قنغلان)²¹⁵ olan Tok Togan'ın bir miktar askerle birlikte Cend tarafına yürüdüğü duyuldu. Yol esnasında Cengiz Han'ın ordusundan kalabalık bir topluluğun, oğlu Cuci'nin rikabında onun arkasından hızla gelmekte olduklarını işitti.²¹⁶ Bunun üzerine sakınmak ve

213 Cüveynî, s.318.

214 Metinde bu şekilde kaydedilmiş olsa da doğrusu Merkit olmalıdır.

215 Kanglı-Kıpçak boylarının Hârezmşâhlar Devleti içindeki yeri ve önemi hakkında bkz, Gürbüz, *Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı*, s.127-134; Abdulkadir Erdoğan, a.g.t., s.58-79; Aydın Usta, "Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârezmşâhlar Devleti", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s.897-903;

216 "O sırada Cengiz Han'ın ordusunun bir kısmı Güçlüg Han ile Tok Togan'ın peşine düşmüştü. Dünyaya yaydıkları fitne ve fesadı ortadan kaldırmak için daha önce onların üzerine gönderdiği askerleri takviye etti. Aynı zamanda Sultan'a da bir elçi yollayarak, sebepsiz olarak akıttığı kanların intikamını

ihtiyat tedbirleri almak için Semerkand'a döndü. Ordunun kalanını rikâb-ı âlinin yanına bıraktıktan sonra Cend'e gitti. Oradan yola koyulup menzilleri geçti ve iki nehrin arasına kadar geldi. Taze kan ve [3340] sayısız ölü gördü. Ölüler arasında bir yaralı bulup ona olup biteni sordular. Onun söylediklerinden, Cengiz Han'ın ordusu Tok Togan'a karşı galip geldiğini, onların hepsini kılıçtan geçirdiğini ve bu galibiyetten sonra hemen savaş meydanından ayrılarak Han'ın ordugâhına doğru gittiklerini öğrendiler.²¹⁷ Bunun

almak için yakında üzerine yürüyeceğini bildirdi. Bundan maksadı, onun da hazırlanmasına fırsat vermek, ilerde yenildiği zaman "Habersiz yakalandım" bahanesini uydurmasını önlemektir. Kuru ağaç diken kimse ondan meyve beklememeli. Düşmanlık tohumu eken herkes, sonunda onun meyvesi olan pişmanlığı toplar. Kutlu padişahın içinde bulunan bütün fena duygular harekete geçti. O yapılan zulmün cezasını, bütün bir neslin çekmesi gerekiyordu." Cüveynî, s.119.

- 217 "Güçlüğ ile Tok Togan'ın çıkardıkları karışıklıkların tozu dağılıp, onların tasası zihinlerden silinince Cengiz Han, oğullarını, büyük emirlerini noyanlarını topladı ve tümenlerini, taburlarını, bölüklerini ve takımlarını savaş düzenine sokup ordunun iki cenahının ve öncü birliklerinin komutanını tayin etti. Yeni bir yasa çıkararak 615 (1218) yılında harekete geçti. Şiir: "Türk kavimlerinin gençlerinin vurdukları darbelerin sesi, gök gürlemesinin sesinin geride bırakır. Eğer onlar, bir an Kârûn'un hazinesinin önünden geçseler, onu yiyecek ekmeğe muhtaç edecek kadar fakirleştirirler. Öyle bir ok atarlar ki oklarıyla göğün en yüksek tepesinden uçan şahini yere indirirler. Karanlık gecelerde mızraklarının ucuyla denizin dibinden balık çıkarırlar. Savaş gününü gerdek gecesi sanırlar, kılıç yarasını bir güzelin busesi sayarlar." Bundan sonra Cengiz Han, Sultan'a bir elçi heyeti göndererek ona, bu savaşın sebebinin, tüccarların intikamını almak olduğunu bildirdi." Cüveynî, s.119-120. "Hârezmşâh bu elçinin hemen yola koyulmasından sonra kendisi de ordularını hazırlayarak sür'atli bir şekilde elçiden evvel Moğol diyarına ulaşmak üzere yola koyulmuş ve dört aylık bir mesafeyi katedivermişti. Nihayet Moğolların evlerine varmış, buralarda kadın, çocuk ve eşyadan başka hiç bir şey ve hiç kimseyi görememişti. Bunlara saldırarak her şeylerim ganimet olarak ele geçirmiş, kadınları ve çocukları esir alıp geri dönmüştü. Kâfirlerin ülkelerini terkedip gitmelerinin sebebi ise yine Tatar hükümdarlarından Küçlük Han (veya Güçlük Han) adında birisinin diyarına saldırarak onunla çarpışmalara girişmiş ve onu mağlup edip mallarına el koyarak geri dönmüşlerdi. Ancak Cengiz Han ve askerleri Küçlük Han ile

üzerine Sultan, vakit kaybetmeden Moğol ordusuna doğru hareket emrini verdi.²¹⁸

Kıta

Ertesi gün kin-i cihan pür gurur

Aldı güneşin menbaından nur

Terketti son gün süslü kalkanla

Gecenin zülfünü düşürür, baş kılıca

Moğollarla Sultan'ın İlk Karşılaşması

Sultan Muhammed, Moğol ordusuna doğru ilerleyip safları düzenledi. Cuci Han ve Cengiz ordusunun ileri gelenleri “Biz padişah tarafından Hârezmşâh’la savaşa gönderilmedik. Ancak eğer Sultan başlatırsa, başlayan savaştan da kaçamayız.” dediler. Bu konuda hepsi birden şu mazmûnu tekrarladılar:

Nazm

Yapma ey şehriyar, yiğitlik yapma

Böyle bir bela varken başında, sevinme

yaptıkları bu muharebeden geri dönerlerken yolda çoluk çocuklarına karşı Hârezmşâh’ın girişmiş olduğu saldırıyı haber almış, sür’atle yollarına devam etmişlerdi. Daha ülkelerinden çıkmadan evvel Hârezmşâh’a yetişmiş ve derhal savaş vaziyetine girerek benzeri işitilmemiş dehşet verici bir savaşa girişmişlerdi.” İbnü'l-Esîr, XII, s.323.

- 218 “Cengiz Han, kendisinden evvelki Tatar grubunun gelip yerleştiği ve ele geçirmiş olduğu Türkistan diyarına gelerek Kaşgar ve Bajasagun şehirlerini çevresindeki diğer illerle birlikte ele geçirmiş ve buradaki Tatar gruplarına karşı bir saldırıya geçerek tamamen ortadan kaldırmış, aynen daha evvel Karahı-taylıların başına geldiği gibi bunların en son ferdine kadar öldürülmelerini ve tamamen isimlerinin yeryüzünden silinmesini sağlamıştı. Buraya geldikten sonra da yukarıda belirttiğimiz elçiye ve onunla gönderdiği mektup ve mesajı Hârezmşâh’a ulaştırdı. Hârezmşâh Cengiz Han’ın bu sözlerim ve mesajını aldıktan sonra hemen gelen elçinin öldürülmesini, elçiye refakat etmekte olan adamlarının da hepsinin sakallarının kesilmesini ve Cengiz Han’a geri gönderilmesini emretmişti. Hârezmşâh bu elçi heyetine Cengiz Han’a iletmek üzere şu sözleri söylemişti: “Dünyanın öbür ucunda da olsan üzerine gelir, senin adamlarına karşı giriştiğin katliamı da sana ve yanındakilere uygular, senden intikam almadıkça seni rahat bırakmam.” İbnü'l-Esîr, XII, s.323.

*Yapma ey şehriyar, bizim gönlümüzü kırma
 Getirme kendi canına da bize de felaket
 Cengiz Han ve diğerlerinin işinden
 Götürme bizi bu korku ve dehşete
 Bulamayız o şahın ordusundan sığınca yer
 Harezmşah'la savaşa izin verme
 Sultan'ın aklını karıştırıp konuşma
 Orduyu kıskırtıp savaşa koşma*

Moğol askerleri, Hârezmşâh ordusunun üzerlerine geldiğini görünce sebat ayaklarını bastırıp direndiler ve ellerini yiğitlik yeninden çıkardılar. Sultan'ın ordusunun merkezini (kalb) yerinden geri çekilmeye mecbur bıraktılar.²¹⁹ Az kaldı padişah-ı gerdûn, takdir pençesinin eline esir düşücekti. Sultan'ın oğlu Celâlû'd-dîn Mengüberti, babasının o dağınık ve perişan halini gördü. Celâl'in bulunduğu sağ kanattan hücum etti. Hasımların darbeleri sebebiyle oluşan sarsıntı ve zayıflığı kaldırıp İslam ordusunu kurtardı. İki taraf

219 "Coci Han sultana bir adam gönderdi. Ayağı tozlarına yüz sürdüğünü, hudedu geçmesi fena bir niyetten değil, ancak kendisine hizmet için olduğunu arzyledi. Ve sultanın rahatını bozmak isteyen Keşlu ile arkadaşlarını bundan dolayı tedip ettiğini, çoluk çocuklarını esir aldığını, elde ettiği ganimeti bu işi görenlere ihsan etmek yahut birisini göndermek sultanın iradesine bağlı olduğunu bildirdi. Babası Cengiz'in de Sultan'a karşı hürmette kusur etmemekte olduğunu da ilâve eyledi. Sultanın maiyetinde Coci askerinin iki kuvveti vardı. Bundan dolayı Coci'nin gösterdiği temellük ve tevazu sultanı teskin edemedi. Moğol kuvvetlerini kül gibi dağıtacağı zannında bulundu. Şu cevabı gönderdi: "Cengiz sana benimle harp etmemeyi emretmiş ise de Allahü tealâ, bana seninle harbetmeyi emrediyor. Ben bu harbi edersem bana en büyük mükâfatlar verir. Bana göre sen, Keşlu Han ve Kur Han hep birdir; çünkü hepiniz puta tapar, müşriksiniz. Mızraklar çarpışacak, kılıçlar birbirine girecek, vaktine hazır ol. Coci işin harpten başka halline çare kalmadığını gördü, sultanın sol cenahı üstüne yürüdü, fena halde ric'at ettirdi, tam bu esnada sultanın sağ cenahı harekete geçti, o da büyük bir galebe kazandı, bundan bir muadele hâsıl oldu. İki ordu ertesi gün işe başlamak üzere ayrıldılar. Akşam Moğollar ordugâhlarında meşaleler yaktilar, fakat bütün kuvvetleriyle bir gece-de iki konak uzağa kaçtilar." Nesevî, s.14.

arasında geceye kadar muharebe ateşi yandı. Sultan [3341] Celâ-lü'd-dîn büyük yiğitlik ve çaba gösterdi.

Beyit

Gecenin zülfüne tarak vurup

*Zamanın üzerine küfür yazısı yazdılar.*²²⁰

[Savaş durup gece olunca] Moğollar kendi ordugâhlarında (yurt) birçok ateş yaktılar. Sonra da atlarına binip yel gibi gittiler.²²¹ Zamanenin/feleğin gözüne toprak atıp, tepeden çukura akan bir su gibi Han'ın ordugâhına (ordu) döndüler. Yaşanan bu olayları, padişahın kulağına ulaştırdılar. Bu haber, Cengiz Han'ın öfke ateşini harladı.

220 Cüveynî, s.320.

221 “Üç gün üç gece sürekli bir savaş yapılmıştı. Bu savaşta her iki taraftan sayılmayacak kadar çok asker öldürülmesine rağmen galip ve mağlup taraf yoktu. Müslümanlar dinî hamiyet ile muazzam bir şekilde savaşa devam edip düşmana karşı sabırla direniyorlardı. Çünkü böyle bir savaşta yenilecek olurlarsa Müslümanlardan hiç kimsenin kendini bu azılı düşmandan kurtaramayacağını biliyorlardı. Sonra memleketlerinden çok uzaklarda olduklarından dolayı da şayet yenilecek olurlarsa son fertlerine kadar ödürüleceklerini de idrak etmekte idiler. Kâfirlere gelince bunlar da Müslümanların elinde esir bulunan çoluk çocuklarını kurtarmak hamiyetiyle sabırla savaştılar. Savaş bir hayli şiddetlendi. Hatta her iki taraftan adamlar atlarmdn inerek yerde mızraklarıyla veya hançerleriyle savaşıp duruyordu. Ellerindeki hançerlerle birbirlerine saldıran insanların kanları yerlerde akıp duruyordu; o kadar ki bu kanlara bastığında atların ayakları kayıyordu. Her iki taraf da son takatlerini harcıyor ve bütün imkânlarını kullanıyorlardı. Tatarlardan bu grubun başında Cengiz Han'ın oğlu kumandan olarak bulunmaktaydı. Cengiz Han'ın bizzat kendisi bu savaşta bulunmadığı gibi bundan da haberdar değildi. Bu çarpışmalarda Müslümanlardan yirmi bin kişinin şehit olduğu, kâfirlerden ise sayılmayacak kadar çok kimsenin öldürüldüğü görülmüştür. Savaşın dördüncü gecesine girdiklerinde her iki taraf da savaştan hayli bezmiş, yorgun düşmüş idi. Gece karanlığı basınca düşman orduları bir kenara çekildiği gibi Müslümanlar da geriye çekilmişti. Tatarlar gece karanlığında bir sürü ateşler yakarak çekip gitmişler ve aynı davranışı Müslümanlar da yapmışlardı. Çünkü her iki taraf da artık savaşmaya güç yetiremeyecek kadar çarpışmaktan usanmıştı.” İbnü'l-Esir, XII, s.323.

Savaşta Sonra Sultan Muhammed'in Semerkand Taraflına Dönmesi ve Kalabalık Ordularını Bölmesi

Sultan Muhammed, küçük bir ordunun böyle bir zafer kazandığını görünce içini büyük bir şüphe ve korku kapladı.²²² Semerkand taraflına gitti. O vilayette müneccimler²²³ gelip “Bu senenin tahvil ettiği talihden anlaşıldığı kadarıyla saadet ve mutluluk, çivilerinden çıkıp düşmüştür. Uğursuzluk görünmüş, devam eden talihin derecesi, karanlık derecelerden olan onuncu dereceye ulaşmıştır. Bu sırada hiçbir iş yapmak, özellikle de düşmanlarla savaşmak münasip değildir.” Bu söz, aklının karışıklığını ve içinin perişanlığını artırdı:

Kıta

Onun uyanık bahtı uykuya daldı

Doğru düşünce ve yolunu kapandı

Sonra yaptığı her şeyden pişman oldu

Lakin nedametinin bir faydası olmadı

Bu sırada onun yanında dört yüz bin yiğit şavaşçı bulunuyordu. Bunlardan [3342] elli binini, Kayır Han'ı korumak üzere onun yanına Otrar'a gönderdi. Cengiz Han'ın gelmekte olduğu haberi peşpeşe gelmeye başlayınca on bin kişiyi de Karaca Hacib ile birlikte o tarafa yolladı. Otuz bin kişilik başka bir birliği de Buhârâ'nın muhafazası için görevlendirdi. Bunun dışında hanlardan ve ordunun ileri gelenlerinden oluşan yüz on bin kişilik bir birliği Semerkant'ta bıraktı. Her biri Rüstem ve İsfendiyar-ı Rûyin-ten gibi olan altmış bin Tacik'i de kaleleri ve hisarları tamir etmeleri için bıraktılar.²²⁴

222 “Moğollar Sultan'ın gözünü pek korkutmuş, onlardan bahsederken böyle düşman görmedim” dedirtmişti.” Nesevî, s.15.

223 Hârezmşâh sarayındaki müneccimler hakkında bkz, Gürbüz, *Hârezmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı*, s.111-112.

224 “Sultan, rahat ve huzur dizginlerini elinden çıkarmış, düzeni kaçmış, şaşkınlık ve şüphe kalbinde yer etmiş bir vaziyette savaşta döndüğü zaman şehirleri ve beldeleri korumak için güçlerinin ve adamlarının çoğunu hazır tuttu. O arada komutanları ve yardımcılarını tayin etti. Semerkand için de yüz on bin kişilik bir ordu ayırdı. Bunlar arasında İsfendiyar-ı Ruyinten'in ok atışlarını

Sultan, Horâsân tarafına hareket ettiği gün, korku ve endişe içinde Semerkand hendeğinin kenarında durdu. “Bizim kökümüzü kazımak isteyen bir topluluk, kırbaçlarını dahi bu hendeğe atarlarsa, burayı doldurur.” dedi. Bu söz, orduyu ve halk üzüp cesaretlerini kırdı.²²⁵ Sultan, oradan Nahşeb’e doğru yola koyuldu. Geçtiği her

ve kılıç kullanışlarını gördüğü zaman çareyi teslim olmakta bulacağı Sultan’ın yakınları arasına girmiş olan hanlarla birlikte altmış bin kadar Türk, elli bin kadar da Tacik vardı. Bunların her biri iyi yetiştirilmiş olup Rüstem Pehlivan gibi güçlü kimselerdi. Bunun dışında Semerkand’ın savunması için hazırlanan orduda dev cüsseli yirmi kadar da fil bulunuyordu. Şiir “Taş sütunlarını devirirler, ejderha ile alay ederler, üzerlerine konulmuş olan örtüler, onları çeşitli renklerde gösterir.” şeklinde nitelenen bu filler, Sultan’ın süvari ve piyadelerine satranç savaşı alanında fil olacak nitelikteydi. Buna ek olarak şehir halkı da sayılmayacak kadar çoktu. Bütün bunlara rağmen kaleyi mükemmel bir şekilde tahkim ettiler. Kalenin etrafına başı göğe değen birkaç duvar çektiler. Bunların dışına da derin hendekler kazdırıp içini suyla doldurdular.” Cüveynî, s.143-144. “Hârezmşâh konakladığı yerde bekleyip duruyor, yanına gelen bütün askerleri Semerkand’a doğru gönderiyordu. Ancak Semerkand’a gönderdiği bütün askerler daha oraya varmadan korkuya kapılıp geri dönüyorlardı. Böyle bir korkudan Allah’a sığınınız. Hârezmşâh bir seferinde on bin kadar atlıyı Semerkand’a göndermiş, fakat bunlar hiç bir çarpışmaya girişmeksizin aynen mağlup olmuş bir ordu gibi gerisin geriye dönmüşlerdi. Arkasından gönderdiği yirmi bin kişilik bir ordu da aynı perişanlık içerisinde geri dönmüştü.” İbnü’l-Esîr, XII, s.327.

- 225 “Sultan, Semerkand’dan ayrıldığı gün oradan geçerken askerlere, “Eğer size saldıran olursa, kırbaçlarınızı atarak nehri doldurun” şeklinde emri vermesi, orada bulunanlara da şaşkınlık ve hayal kırıklığı yarattı. Oradan Nahşeb’e vardı. Vardığı her yerde gördüklerine, “Başınızın çaresine bakın. Bir yere sığınarak kendinizi kurtarın. Çünkü Moğol ordusuna karşı koymak bizim harcımız değil.” diye nasihatte bulunuyordu. Haremini Hârezm’den Mâzenderân’a taşımaları için adamlar görevlendirdi. Şaşkınlığı, endişesi, ıstırapı günden güne artıyor, önüne gelen herkese bu dertten nasıl kurtulacağını soruyordu.” Cüveynî, s.322. “Kâfirler hükümdarları Cengiz Han’ın yanına geri giderlerken Müslümanlar da Buhârâ’ya gelmiş ve düşmanın bir grubuna karşı savaşırken bu kadar yorgun düşüklerine göre düşmanın büyük orduları ve hükümdarının da bulunduğu bir gruba karşı koyamayacaklarını anladıklarından Buhârâ’yı ve diğer serhat şehirlerini düşmanın muhasarasına karşı müdafaa etmek üzere hazırlıklara girişmişlerdi. Hârezmşâh, Buhârâ ve Semerkand şehirlerinin müdafaa için gerekli hazırlıkları yapmalarını ve kalelere her türlü

diyarda halka “Kendi başınızın çaresine bakın. Olayların pençesinden ve naiblerin çöküşünden korunmak/kurtulmak için kaçacak, sığınacak bir yer bulun.” diyordu. Bu sırada Hârezm’e haberciler gönderdi ve annesi Terken Hatun’un, diğer hatunlar, bütün zahireler, mücevher ve nefiselerle birlikte Mâzenderân’a²²⁶ gitmelerini istedi.

Bu haber Terken Hatun’a ulaşınca çevre bölgelerden yeni gelmiş ve padişahlık kabiliyetine sahip bulunan bir topluluğu orada bıraktı. Kendisi de sultanın haremli ve yakınlarıyla (haremhâ ve müteallikan) birlikte Mâzenderân’a doğru yola çıktı.

Takdir-i ilahidir ki, Sultan’ın korku ve dehşeti her gün artmıştı. Havâssı ve mukarrebânıyla meşveret yapıyor ve “Bu işin çaresi nedir? Bu olayın tedbirini nasıl almak gerekir?” diye soruyordu. Herkes kendi ölçüsüne, mertebesine ve zekâsına göre görüş bildiriyor, bir maslahat düşünüyordu.²²⁷ Mülk işlerinde derin düşünceye sahip olan bir topluluk şu görüşü ileri sürdü: “Zabt olunan Mâverâü’n-nehr için işiştten geçmiştir. Horâsân ve Irak’ın elden gitmemesi için çabalamak

yiyecek maddeleri ile savaş araç gereçlerinin doldurulmasını emretti. Hârezmşâh buraları korumak üzere Buhârâ’ya yirmi bin, Semerkand’a elli bin kişilik bir askerî kuvvet yerleştirdikten sonra onlara şöyle dedi: “Buraları koruyunuz. Ben Hârezm ve Horasan’a gidip oralardan asker toplayacağım. Ayrıca diğer Müslümanlardan da yardım istedikten sonra buraya yanınıza geri döneceğim.” Buhârâ ‘ve Semerkand’daki işlerini yoluna koyduktan sonra, Horasan’a gitmiş, oradan da Ceyhun Nehrini karşı tarafa aşp, Belh yakınlarında karargâh kurmuştu.” İbnü’l-Esîr, XII, s.323.

226 İran’ın kuzeyinde bulunan ve eski Pehlevî sikkelerinde Tapurstân, İslâm kaynaklarında Taberistân adı verilen bölge, XIII. yüzyıldan itibaren daha ziyade Mâzenderân adıyla anılmıştır. Kuzeyindeki Hazar denizi kıyılarından başlar ve asıl İran platosundan Elburz dağları ile ayrılır.” Osman Gazi Özgüdenli, “Taberistân”, *DİA*, XXXIX, s.322-323. Ayrıca bkz, Yâkût, IV, s.13-16; Cl. Huart, “Taberistân”, *İA*, XI, s.598.

227 “O sırada Hârezmşâh Muhammed bütün çevre illerde ve memleketlere hâkim olup hükümdarlarını ortadan kaldırmış, bütün yönetimlere son vermiş ve bütün bu bölgelerde tek başına ve yegâne sultan olarak kalmıştı. O da Moğollara karşı mağlup olunca artık onları durduracak başka hükümdar da kalmamış bu ülkeleri ve İslâm diyarını savunacak bir güç bırakılmamıştı.” İbnü’l-Esîr, XII, s.320.

gerekir. Bu memleketlerin korunması, ayrı ayrı hazırlanmış ordulara bağlıdır. Ferman nafız olur ve birlikte Ceyhun kenarını tutulursa, muhalifler bu tarafa geçemez.” Diğer bir topluluk ise “En doğrusu Gazne ve Hindistan tarafına girmek ve kendimizi bu korkudan kurtarmaktır.” dedi. Sultan ikinci görüşü uygun gördü ve o tarafa hareket etti. Belh’e kadar hiçbir yerde durmadı.²²⁸ [3343]

Sultan’ın Irak’a Dönüşü

Bu surada İmadü’l-mülk Saveci, hediye ve armağanlarla birlikte Irak’ta bulunan Sultan’ın oğlu Rüknu’d-dîn’in huzurundan Belh’e geldi.²²⁹ O, Sultan’ın meclisinde türlü sözler söyleyerek Sultan’ın aklına vatan sevgisini (hubb-ı vatan) düşürdü: “Düşmanlar ülkeyi istila etmişlerdir. Önce Irak’a dönelim, önce yakınları onların kılıçlarından uzaklaştıralım. O ülkede zafer-karîn ordular toplayalım. Yeniden destek bulup güç kazandıktan sonra Tatar ordusunu def edelim.” dedi.

228 “Sultan’ın uğursuz tedbirlerinden birisi de askerî kıtalarını Mâverâü’n-nehr’e ve Türkistan şehirlerine dağıtmak oldu. Böylece İnal Han’ı yirmi bin neferle Otrar’da, Kutluğ Hanı on bin süvari ile Şehirkend’de, İmrahor İhtiyarü’d-dîn ile İnanc Han lakabını alan Ağıl Hacıp’i otuz bin neferle Buhara’da ayrı ve Gür, Cermih, Harur, İbni İzzü’d-dîn, Hüsâmü’d-dîn Mesud ve saire kırk binle Semerkand’da, Nesah İnan lakabını haiz Fahrü’d-dîn Habeş’i Sicistan ordusu ile Tirmiz’de, Belhamurhan’ı Vakş’de, babasının dayısı Ebu Mehmet’i Belh’de, Asrek pehlivan’ı Handeruz’da, Alcek Melik’i Ceylan’da Bartas’i Kunduz’da ve Aslabe Han’ı Velc’te bıraktı. Yani Mâverâü’n-nehr’de askerinin işgal etmediği bir mevki bırakılmadı. Bu hakikaten büyük bir hata oldu. Böyle askerlerini dağıtmadan bir meydan muharebesi vermiş olsaydı, kolaycacık Moğolları mahveyler, dünyayı kurtarırdı. Sultan memaliki hududuna geldiği gibi Cengiz hemen doğruca Ortar üzerine gitti. Geceli gündüzlü harbe devamla şehri cebren aldı. İnal Han’ı huzuruna getirtti. Göz ve kulaklarına erimiş gümüş dökdürdü. Şu gaddârane ölüm İnal’ın layık olduğu haklı bir cezadır.” Nesevî, s.30.

229 “Sultan Muhammed, Mâverâünnehr’de hezimete uğrayıp dönerken Rüknu’d-dîn, Onu Irak’a davet etmek için İmadü’l-Mülk’ü gönderdi. Kendisi de onun arkasından babasını karşılamaya gitti. Fakat Sultan Muhammed, Irak’a gitmeyi uygun görmeyip Mâzenderân’ın yolunu tutunca o da Kirmân’a gitmeye karar verdi.” Cüveynî, s.396.

Sultan Celâlî'd-dîn, bu sözlere itibar etmeyip şöyle dedi: “Bence en doğrusu, etraftaki orduları toplayıp düşmanın üzerine yürümektir. Eğer Sultan mutlaka Irak’a gitmek isterse gitsin. Fakat suyun (Ceyhun) kenarına gitmem ve orada ordusunun geçişini beklemem için orduları bana versin/bıraksın.”²³⁰

Şiir

Gideyim çadırımı Ceyhun tarafına kurayım

Elimi düşmanların kanına bulayayım.

Bu ordu ile geleyim oraya konayım

Kötü düşünceyi geride bırakıp o nehir tarafından.

Eğer bize karşı kötüler üstün gelse bile

Halktan serzeniş görmeyiz.

Sultan Muhammed, korku ve endişesinin çokluğundan oğlunun sözüne iltifat etmedi. “Şimdi ikbal yıldızı zeval burcunda, saadet/kut ise direğinden düşüşün sonundadır.” dedi.

Şiir

O gencin ihtiyar sözlerini

İşitmedi, işbilmez Sultan

Ona dedi talihim olmayınca bana yar

Hiçbir işe el vurmayaçağım

Bilmedi, intikama bile engeldir

Oğlu da sarhoşluktan (konuşmaktadır)

Sonunda İmadü'l-mülk Saveci'nin dediği gibi Irak'a gitmeyi kabul etti. Zehir gibi acı bir eğlenceyle (ayş) Belh'ten hareket etti. Orada bir topluluğu, dönen yedi yıldız ve dokuz felekten olup biten her hadiseyi ona haber vermeleri için Pencâb'a gönderdi.

230 “Düşmanın üzerine yürüyelim, eğer Sultan bunu kabul etmiyorsa kendisi Irak’a gitsin. Askeri bana bıraksın. Ben askerlerle sınıra gidip onlarla karşılaşayım. Eğer talihim yaver giderse başarıyım, yok eğer kötü giderse hiç olmazsa halkın kınama oklarına hedef olmam. Kimse bizi yermek için ağzını açmaz, hiç kimse bizden bu kadar vergi aldıkları halde zor zamanımızda bizi ümitsizliğin pençesine bırakıyorlar diyemez.” Cüveynî, s.323. Celâlî'd-dîn'in önerdiği harp stratejisi hakkında bkz, Meryem Gürbüz, *Tanrı Verdi Celâlî'd-dîn*, İstanbul 2009, s.28-30.

Yolda ansızın düşmanların Buhârâ'yı istila ettiklerini duydu.²³¹ Sultan, geri dönüş mümkün olmasın diye saltanatına dört tekbir-i

231 "...Hârezmşâh'ın Buhârâ'ya ulaşmasından beş ay sonra gelip şehri kuşatma altına aldılar. Üç gün müddetle ve aralıksız bir şekilde Buhârâ'yı muhasara eden Tatarların bu güçlü orudusuna karşı koyamayacağını anlayan Hârezmşâh'ın askerleri Horaasn'a gitmek üzere şehri terkettirler. Şehir halkı sabahleyin uyandıklarında onları koruyacak askerlerin kaçıp gittiklerini öğrenince bir hayli ümitsizliğe düşmüş, kendilerini güçsüz ve korumasız görmüşlerdi. Bunun üzerine şehrin kadısı olan Bedreddin Kadı Han'ı Cengiz Han'a göndererek ondan halk için emân dilemişler, Cengiz Han da onlara emân vermişti. Ancak Hârezmşâh'ın askerlerinden kaçmaya fırsat bulamayan küçük bir grup da kaleye kapanmış, orada güçsüz bir şekilde kendilerini müdafaa etmeye hazırlanmışlardı. Cengiz Han Buhârâlılara emân verdikten sonra 4 Zilhicce 616 (10 Şubat 1220) Salı günü şehir kapılarını açarak kâfirlerin Buhârâ'ya girmelerine müsaade etmişlerdi. Cengiz Han'ın askerleri verdikleri emân üzerine şehir halkından hiç kimseye saldırmamış ve şöyle demişlerdi: "Sultana ait olup da yanınızda bulunan her türlü yiyecek maddesini ve diğer her şeylerini çıkarıp bize teslim edin. Ayrıca şu iç kaleye kapanmış bulunan askerlerle savaşmamız hususunda da bize yardım ediniz." Cengiz Han'ın askerleri ve adamları Buhârâlılara karşı adilce davranıp güzel muamelede bulunmuşlardı. Cengiz Han bizzat kendisi şehre girerek iç kaleyi kuşatmış ve şehir halkına kesinlikle kendilerine karşı koymayıp muhalefet etmemelerini, muhalefet eden kimse olursa mutlaka öldürüleceğini ilân ettirmişti. Bunun üzerine bütün şehir halkı tümüyle gelip Cengiz Han'ın huzuruna çıkmış ve emrine girmişlerdi. Sonra da Cengiz Han kalenin çevresinde bulunan bu hendeklerin doldurulmasını emretmişti. Buhârâlılar ve Cengiz Han'ın adamları bu hendekleri tahtalarla ve toprakla doldurmuşlardı. Kâfirler camilerdeki minberleri söküp Kur'an-ı Kerim sahifeleriyle birlikte bu hendeklere atmışlardı. Kendisini sabırlı ve halim diye vasıflandıran Cenab-ı Allah'a yemin ederim ki gerçekten O Sabûr ve Halim olmasaydı şu kâfirlerin girişmiş olduğu bu zulme karşı anında onları yere batırırdı. Sonra kale içinde bulunan dört yüz kadar Müslüman asker üzerine saldırarak kaleyi tam bir kuşatma altına alıp on iki gün müddetle kuşattılar. Kalede bulunan bu dört yüz kadar süvari asker kaleyi kahramanca bir şekilde müdafaa etmiş ve onlardan bir kısmı şehid düşmüştü. Kâfirler arka arkaya ve sürekli olarak bu Müslümanlar üzerine hücumlar düzenliyor, bir taraftan da kale surlarının altını kazıyıp duruyorlardı. Savaş şiddetlendikçe şiddetlenmişti. Kalede bulunan Müslüman askerler ellerine geçirdikleri her türlü taş, yaktıkları ateş ve ellerindeki oklarla düşmana karşı koyuyorlardı. Kâfir Cengiz Han bu duruma son derece sinirlenip o gün adamlarını geri çevirmiş, ertesi gün erkenden harekete geçerek ciddi bir şekilde tekrar kaleyi

fenâ okudu. Arûs-i mülkûn çadırının köşesine üç talâk bağladı [3344] ve Nîşâbûr tarafına gitmek için hemen yola koyuldu.

kuşatmış ve çarpışmalara başlamıştı. Kaleyi müdafaa etmekte olan Müslümanlar ise artık bir hayli yorgun düştükleri için gerektiği şekilde karşı koymıyorlardı. Sonra bu arada tam da güç yetiremeyecekleri kalabalık ordular üzerlerine gelmiş, onları perişan etmiş ve nihayet düşman kaleye girmişti. Buna rağmen şu bir avuç Müslüman asker kaleyi kanlarının son damlasına kadar müdafaa etmiş ve son neferleri şehit düşene kadar düşmana karşı koymuşlardı. Cengiz Han kaleyi tamamen ele geçirdikten sonra Buhârâ halkına şehrin ileri gelen adamlarının isimlerinin bir liste halinde hazırlanıp getirilmesini emretmişti. Onun bu emri yerine getirilince listede adı bulunan Buhârâ halkının ileri gelenlerinin derhal huzuruna getirilmesini istemiş, huzuruna geldiklerinde onlara şöyle demişti: “Hârezmşâh’ın adamlarımın elinden almış olduğu o büyük miktarlardaki altın külçeleriyle malları sizin elinizdedir. Onu derhal sizden istiyorum.” Buhârâ halkı bu altın külçelerinden ve diğer eşyadan elinde bulunan her şeyi getirip ona teslim ettikten sonra Cengiz Han onlara sırtla-rındaki elbiselerden başka hiç bir şey alıp götürmeksizin derhal şehri terketmelerini istemişti. Bunun arkasından kâfir askerleri şehre dalarak evlerde buldukları her şeye el koymuş, Müslümanları çepeçevre kuşatmış, onları ve mallarını kendi aralarında hükümdarlarının emri gereği olarak paylaştırmışlardı. O gün dehşet verici bir gündü. Erkekler, kadınlar, çoluk çocuk herkes sürekli olarak ağlayıp duruyor ve düşman elinde esir olarak elden ele dolaştırılıyorlardı. Perişan olan Buhârâ halkının kadınları düşman arasında paylaştırılıyordu. Nihayet Buhârâ şehri sanki dün ortada yokmuşçasına evlerinin çatıları çökmüş, şehir tamamen harabeye dönüşmüş, ıssız bir kent haline gelmişti. Moğollar kadınlara karşı zâlimce davranarak hiç bir insanın yapamayacağı şekilde namuslarına musallat oldular. Halk ise eli kolu bağlı olarak hiç bir şey yapamıyor, bu reva görülen zulme bakıp sürekli ağlayıp duruyordu. Başlarına gelen bu felaketi defetmeye gücü yetemeyenler, bu yapılanlara karşı ölümü tercih ederek ölünceye kadar çarpışmak üzere Moğol askerlerine saldırıyorlardı. Bu yapılan zulümleri engellemek veya bu uğurda ölmek üzere hasrekte geçip Moğollara karşı koyanlardan birisi de Buhârâ’nın ileri gelen fakihlerinden İmam Rüknu’d-dîn İmamzâde ve oğlu idi. İmam Rüknu’d-dîn ile oğlu Moğol askerlerinin Müslümanlara karşı giriştiği bu zalimce davranışı ve kadınların ırz ve namuslarına el uzattıklarından dolayı harekete geçerek ikisi de öldürülene dek çarpışmışlardı. Aynı şekilde şehrin kadısı Sadru’d-dîn Han da bu şekilde davranmış ve o da şehid edilmişti. Teslim olanlar ise esir alınarak götürülmüş, şehir bütünüyle medreseleri ve mescidleriyle ateşe verilmişti. Halka çeşit çeşit işkenceler uygulanmış ve söz konusu altın külçeleriyle malların geri alınması için bir hayli ızdıraplara duçar edilmişlerdi.” İbnü’l-Esir, XII, s.324-327.

Emirlerin Hârezmşâh'ı Öldürmek İçin Anlaşması

Bu gelişme üzerine, çoğu annesinin kabilesinden olup kendilerine Kanglıyan (قنغلیان) ve Urâniyan (اورانیان)²³² denilen ordunun emirleri, onu öldürmek için anlaştılar. Çünkü divân memurlarından Bedrû'd-dîn Âmid isimli bir şahıs, Sultan Muhammed'den mütevehhim oldu. Kaçıp Cengiz Han'ın ordugâhına gitti. Tedbirsiz emirlerin ağzından, onların Han'a taat ve itaatine; o cemaatin Sultan'a karşı muhalefet ve üzüntüsüne dair sahte mektuplar kaleme almıştı. Cengiz Han'ın ağzından da bu hizmetin kabulünü bildiren birkaç satır yazdı. Bir casus eliyle gönderdi. Bu mektuplar, Sultan'ın havâssından birinin eline geçti. O da hemen Sultan'a arz etti.

Hârezmşâh ve saray emirleri, birbirlerinden şüphelenmeye başladılar. Vefasız emirler, bir gece Sultan'a uykusunda (hâbgâh) kasettiler. Ancak Sultan durumu öğrenmiş, otağı (hârgâh) boş bırakmış idi. Onlar, Sultan'ın orada olduğunu düşündüklerinden ellerini ok ve yaylarına (tîr u kemân) atmışlardı. Sabah olunca bendegân, otağın ok darbelerinden kalbura döndüğünü, fakat Sultan'ın sağ olduğunu gördüler.²³³ Bunun üzerine [Sultan'a suikast düzenleyen] o gaddar topluluk kaçtı. Şeref ve haysiyetlerini [yere] atıp Ceyhun'dan geçtiler ve Cengiz Han'ın huzuruna gittiler.²³⁴ Hüsrev-i nâmdârın

232 Uranlar hakkında bkz, Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", *Belleten*, VII/27 (1943), s.227-243.

233 "Sultan'ın askerlerinin çoğu Türkler'den meydana geliyordu. Yakınları ve komutanları ise, Uran adı verilen, annesinin akrabaları olan bir kavimdendiler. Oranlılar karışıklıkları fırsat bilerek Sultan'ı öldürmek için plân kurdular. Sultan, onların niyetini öğrenince gece yarısı yattığı çadırı değiştirdi. Sabahleyin Sultan'ın değiştirdiği çadırı, oklarla her tarafından delinmiş olarak gördüler. Bunun üzerine Sultan'ın korkusu daha da arttı. Vehmi ve telâşi iki katına çıktı." Cüveynî, s.324.

234 "Sultan ve maiyetindekiler Belh'den harekete karar verdikten sonra, Sultan, bir grup askeri birliği Mâverâünnehir'de neler olup bittiğini öğrenmesi için Ceyhun sınırına gönderdi. Sultan Tirmiz nehri boyunca ilerlerken, Semerkand'ın düştüğü haberini aldı ve bundan sonra artık, ülkesini Moğolların elinden kurtarmanın bir hayal olduğu fikrine kendisi de kanaat getirdi. Sultan Muhammed, Tirmiz yolundayken yine bir ihanete uğradı. Sultanın akrabaları

şüphe ve korkusu arttı. Emirlerin geri kalanına itimadı kalmadı. Bir an önce Kelât hududuna gitmek için çabalamaya başladı.²³⁵

Sultan Hârezmşâh'ın Ye's ve Ümitsizliği

Bir topluluk ona, etrafı yedi fersah²³⁶ olan Kelât Kale'sine bir bina (imâret) yapmasını, zahireleri, hazineleri, aşiretleri ve askerleri oraya nakletmesini, tehlike geçene kadar iki üç tarla sığacak kadar geniş olan o hisara sığınması söylediler. Sultan bu söze iltifat etmedi. Alt yüz on yedi senesi Safer ayında (Nisan-Mayıs 1220) Nişâbûr'a girdi.²³⁷ Mülkün işlerini ardına alıp [3345] yüzünü eğlence ve neşeye

olan Kangelilerin Uran kabilesinden bir grup asker, içinde bulunulan karışıklıklardan faydalanarak Sultan'ı öldürmek istedi. Amaçları Sultan'ın çadırını geceleyin ok yağmuruna tutup katletmekti. Fakat Sultan bu durumdan haberdar olduğu için gece otağını değiştirdi. Sabahleyin otağın okla dolu olduğunu gören herkes hayretler içerisinde kaldı. Bu olaydan sonra Sultan'ın korkusu iyice arttı. Uranların Sultanı öldürmekle ne amaçladıkları hakkında kaynaklarda açık bir bilgi mevcut değildir. Onlar Buhârâ'nın düşmesinden sonra başlayan firar ve ihanetler sürecinde bu karışıklıklardan faydalanarak, Sultan'ın hazinelerini ele geçirmek istemiş olabilirler. Belki de Cengiz Han'ın düzenlemiş olduğu bir suikast teşebbüsü olabilir." Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.250-251.

235 "Sultan, oradan ayrılıp son sür'at Nişâbûr'a vardı. Geçtiği yerlerde gördüğü kimselere, bulundukları kaleleri onarıp başlarının çaresine bakmalarını öğüt-lüyordu. Sultan'ın bu durumunu gören halkın korkusu kat kat artıyor, kolay işleri zorlaşıyordu. Tus'un Habaran mahallesinde bulunan Kelat kalesine varınca, ora halkı ondan alanı yedi fersah olan ve içinde bir iki tarla bulunan kalede bir bina yaptırtmasını, yiyecek ve giyeceklerini, askerlerini oraya getirmesini istedi" Cüveynî, s.324-325.

236 Bir fersah ortalama üç millik mesafeye denk gelmektedir. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s.76.

237 "Böyle perişan bir vaziyette Nişâbûr'a hareket etti. 617 yılının Safer ayının on yedinci günü (18 Nisan 1220) şehre girdi. Korkudan öyle bir hale gelmişti ki onu görenler Tatar askerlerinden korktuğundan daha fazla korkuyorlardı. Güc-cü kuvveti yerinde olduğu günlerde yıktırdığı kalelere acıyordu. "Eğer onlar dursaydı, bu zor günlerimde işime yarardı" diye düşünüyordu. Yanında bulunanların dağılıp başka yerlere gitmelerini öğütüyor ve onlara "Orduların çok kalabalık oluşunun bile Moğolların önünde bir engel teşkil etmediği, onların saldırılarını önleyemediği muhtelif defalar görülmüştür. O halde onlar gelir

döndü. Çünkü çok iyi biliyordu ki hayatının günlerinden birkaç günden fazlası kalmamıştır. Üzüntüsünün defî için ikbâlin ağzına kadar dolmuş olan kadehlerini yudumlamaya başlamıştı. Onun hizmetindeki oyun ve eğlence arkadaşları toplanıp onun nedîm ve müşîri olmuşlardı.²³⁸

Sultan vaktini bu şekilde geçirdiği sırada ülkenin farklı bölgelerden ihtiyaç sahipleri, sultanın sarayına (dergâh) geliyorlardı. Hiç kimse onların durumlarıyla ilgilenip düzeltmediği için şaşkın ve kafaları karışmış olarak Vezir Mücîr'ül-mülk'ün huzuruna geldiler. Serzenişte bulunup kötü kötü konuşmaya başladılar: “Anlamıyoruz, bu ne haldir ki, huzurunuzda gelmemize rağmen perişan halimizin üzerine ne padişahın ne de vezirin iltifat ışığı düşüyor.” Cenâb-ı vezâret-meâb şöyle cevap verdi: “Söylediklerinizin hepsi doğru ve haklıdır. Lakin akıl sahipleri ve ayırt etmeyi bilenlerin nezdinde ben mazurum, günahsızım. Zamanımı kavatlık işleriyle geçirdiğimden, yiğitlik işlerinin tertip ve tanzimiyle ilgilenemiyorum. Zira birkaç gündür Sultan, çalgıcı kadınları süslememi ve bu işleri halletmeden başka hiçbir işe bakmamamı emretti.”

Durum bu vaziyetteyken haberciler (münhiyân), Cebe Noyan ve Sübeday Bahadır'ın otuz bin kişiyle Âmûye Nehri'nden geçtiği

kesin olarak burayı ele geçirirlerse, hiçbir yarattığı sağ bırakmazlar ve herkesi kılıcın altına yatırır. Kadınlarınızı ve çocuklarınızı esir alırlar ve hiç kimseye kaçma fırsatı vermezler. Eğer şimdiden şehri terk ederseniz, belki çoğunuz, hiç olmazsa birkaçınız ölümden kurtulursunuz” diyordu. Fakat insanoğlu için büyük bir sevgiyle bağlandığı vatanından ayrılmak ruhundan ayrılmaktan daha zordur.” Cüveynî, s.178-179.

- 238 “Sultan Nîşâbûr'a gelince, ülkenin işlerini bir tarafa bırakarak kendini eğlenceye verdi. Şarkı ve çalgı dinleyerek vakit geçirdi. Kara talihin bir an bile onu rahat bırakmayacağını, arzusuna ulaşmasına engel olacağını kesin olarak biliyor, bunun için dünya gamına kulak asmıyordu. Bu sebeplerden dolayı her zaman şarap kadehlerinin yanında oluyor, bir an bile kendini ondan ayırmıyordu. Saz, söz, eğlence ve iştret erbabı onun etrafına toplanmış onun nedimi ve danışmanı olmuşlardı. Eğlenceden başka hiçbir işi iş saymıyor, kadınlarla bir olmaktan erkeklere sıra gelmiyordu. Önemli işlerde gevşek ve ihmalkâr davranıyordu. O sırada Şerefü'l Mülk'ün yerine Nîşâbûr vezirliğine iyi huyu ve ahlakıyla ün salmış olan Mucir'ül-Mülk Kafieddin Ömer Ruhi geçmişti.” Cüveynî, s.325.

haberini²³⁹ Sultan'a ulaştırdılar.²⁴⁰ Bu haberle Sultan'ın aklını gam ve korku dumanı sardı:

239 “Moğol kâfirleri Semerkand'ı ele geçirdikten sonra hükümdarları lanet olasıca Cengiz Han askerlerinden yirmi bin kadarını yola çıkarıp onlara şöyle dedi: “Hârezmşâh'ı nerede olursa olsun yakalamaya gidiniz. İsterse yerde, isterse gökte olsun, onu yakalayıp getirmedikçe geri dönmeyiniz.” Tatarlar gönderilen bu yirmi bin kişilik askeri kola “el-Muğarribe” adını verirler. Bunlar Horesan'a doğru, yani garb (batı) tarafına gittiklerinden dolayı bu ismi almışlardır. Kendileriyle diğerleri arasında belirgin bir özellik olmasından dolayı bu ismi almışlar ve İslâm diyarında en büyük karışıklığı, fitne ve huzursuzluğu meydana getirenler de bu taife olmuştur. Cengiz Han bu el-Muğarribe askerlerine batıya doğru yürümelerini emredince beş pınar anlamında olan Pencâb'a ulaştılar. Ancak buraya vardıklarında nehri geçmek üzere bir tek gemiye bile rastlamadılar. Bunun üzerine derhal tahtalardan havuzlar yaparak ve içine su alması diye bu havuzların dışına sığır derileri ile kaplayarak içine bütün silâhlarını, eşyalarını ve yiyeceklerini koyduktan sonra atlarını da suya saldılar. Nehirde yüzmeye başlayan atların kuyruklarına bir taraftan yapışırken diğer taraftan da içine silâhlarını ve diğer eşyasını doldurdukları bu havuzları çekmeye başladılar. At askeri çekiyor, asker de bu havuzları çekiyordu. Böylelikle hepsi birlikte bir defada olmak üzere nehri aşarak karşı tarafa geçtiler, Hârezmşâh da onları birden yanbaşımda görünceye kadar gelişlerinden haberdar olamamıştı. Müslümanlar Moğollardan büyük bir korkuya kapılmışlar ve bu düşmana karşı nasıl tedbir alacaklarına dair kendi aralarında görüş ayrılığına düşmüşlerdi. Müslümanlar Ceyhun Nehrinin düşman ile aralarında bir engel teşkil etmesi ile teselli buluyorlardı. Fakat düşman orduları Ceyhun'u da aştıklarından artık ne yerlerinde durabiliyor, ne de böyle topluca oradan uzaklaşıp gidebiliyorlardı. Darmadağın olmuş bir şekilde her biri bir tarafa kaçıp gitmişti. Aynı şekilde hükümdarları Hârezmşâh da hiç bir şeye aldırış etmeden ve en yakın adamlarına bile iltifat etmeden derhal hareket ederek Nişâbûr'a geldiler. Nişâbûr'a girdiklerinde bir miktar asker Hârezmşâh'ın etrafına birikmiş, fakat düşmanın gelişini beklemeden oradan ayrılmayı kararlaştırmışlardı. Moğollar geçtikleri yerlerde kesinlikle kimseye saldırmıyor, herhangi bir yağma işine girmiyor ve bir şey de el uzatmadan yollarına sürekli devam ederek Hârezmşâh'ı kovalayıp kendilerine karşı bir ordu toplamasını engelleyerek buna fırsat vermemeye çalışıyorlardı. Hârezmşâh bunların bu kadar yakın bir noktaya ulaştıklarını haber alınca yine kendi hâkimiyeti altında bulunan Mâzenderân şehrine gitmişti. Bu Muğarribûn, Moğollar taifesi hemen peşine takılmış ve Nişâbûr'a girmeden onu takip etmeye koyulmuşlardı. Çünkü Hârezmşâh konakladığı her yerde onlar da gelip konaklıyor ve hemen arkasından koşuyorlardı.” İbnü'l-Esîr, XII, s.329.

240 “Nişâbûrluların şehri terk edip gitmeye razı olmadıklarını ve sözünün tutulmadığını gören Sultan, “Her ne kadar bileğin gücü ve kalenin sağlamlığıyla bu

Beyt

O korkudan titreyerek kendisinden geçti

Şahlık tahtından ümidini kesti

Bin keder ve üzüntüyle İsferyin'e doğru yola çıktı.²⁴¹ Diğer hatunlarla birlikte annesinin Kârûn Diz'e ya da İlân Kalesi'ne gitmelerini buyurdu. İlk rivayetin doğruluğu, bu beyitten anlaşılmaktadır:

Beyit

Haremlerini gönderdi pişkâr ile

Kârûn'a, o sağlam kaleye

işin üstesinden gelinemeyeceği açıksa da kale duvarlarını tamir etmek gerekir" dedi. Bunun üzerine halk, hemen işe koyuldu. Birkaç gün Moğollardan bir ses çıkmayınca, onların nehri geçip oraya gelmeyeceği hayaline kapılıp biraz rahatladılar. Bu sırada Sultan, oğlu Celâlü'd-dîn'i Belh'i savunması için görevlendirdi. Celâlü'd-dîn, çok gitmeden Cebe'nin ve Sübetay'ın nehri geçip yaklaştığı haberini alınca geri döndü. Durumu öğrenen Sultan, fazla kan dökülmesin diye adamlarının bir kısmını bırakarak "Ava gidiyorum" diye oradan ayrıldı." Cüveynî, s.179. "Bu olaylar olurken Pencap'tan bir devriye birliği (yezek) gelip Yeme Noyan ile Sübetay Bahadur komutasındaki bir Moğol ordusunun nehri geçtiği haberini verdikleri zaman Sultan'ın başına keder toprağı dökülüp, içindeki korku ateşi alevlendi ve devlet rüzgârı esmeyi kesti. Mutluluk veren kadehten içilen her yudumun arkasından baş ağrısı beklemek gerekir. Şarap içen herkes bu sıkıntıyı çeker. Şarap ve sevgili düşüncesi aklımdan gitti. Sultan'ın tat alacağı her şey acıya, onun için her gül bir dikene dönüştü. Başka çarenin kalmadığını gören Sultan, peygamberlerin firar âdetine ve "Allah yolunda mallarınızla canlarınızla cihad edin" ilahî buyruğuna uydu." Cüveynî, s.326-327.

- 241 "Böyle kötü bir durumda, korku ve endişe içinde, yorgun ve bitkin bir ziyarette 7 Rebiyülevvel 617 (12 Mayıs 1220) tarihinde İsferyin yolundaki Irak'a yöneldi. Kalbinin derinliklerindeki harabeden şu dertli terane yükseliyordu." Cüveynî, s.327. "Sultan, Nişâbûr'dan ayrılmadan önce Fahrü'l-Mülk Nizameddin Ebu'l-Mealî Kâtib-i Camî, Ziyâü'l-Mülk Arız-i Zuzenî ve Mucirü'l-Mülk Kâfi Ömer Ruhî gibi kimseleri yönetsinler diye Nişâbûr'da bırakmıştı. Oradan hareket ettikten sonra Sultan'ın devlet erkânından Nişâbûr melikliğine tayin ettiği Emir-i Meclis Şerefü'd-dîn, Hârezm'den kalkıp savunması için gitmekte olduğu Nişâbûr'a üç menzil kala yolda öldü. Ailesi ve yakınları, kölelerin ve hizmetçilerin mallarına yağma etmelerinden korkarak ölümünü gizli tuttular ve durumu hemen Mucirü'l-Mülk'e bildirdiler. Mucirü'l-Mülk haberi alır almaz bir bölük askerle onları karşılayıp salimen şehre getirdi. Emir Şerefü'd-dîn'in hizmetçileri orada kalmayarak Sultan Muhammed'in arkasından gittiler." Cüveynî, s.179-180.

Sultan, Rey hududuna varınca yabancı ordunun yaklaştığını haber verdiler. Irak tarafına hareket ettiğine pişman oldu.²⁴² Yönünü, oğlu Rüknü'd-din'in otuz bin adamla birlikte bulunduğu bir kaleye çevirdi ve hızla oraya gitti. Rüknü'd-din, babasının gelişinden haberdar olunca onu karşılamaya çıktı. Bu esnada o iki noyan, geçiş güzergâhlarında bulunan vilayetlerde yaptıkları yağma va katliamı bırakıp [3346] Hârezmşâh'ı takibe başladılar. Onları gelişleriyle birlikte Cengiz Han'ın olaylarının/harekâtının sonuçları belirtmeye başlayacaktı. Sultan bu korkunç olaydan haberdar olunca kendi canını kurtarmak için kaçmaya başladı.

Beyt

Hemen o anda Harezmsah

Bir yer aradı sığınak yapacak

Bu sırada çağırmış olduğu Melik Nusretü'd-dîn Hezâresb, Kürdis-tan'dan geldi. Ayağının tozuyla padişahın otağına (bârgâh) koştu.²⁴³

Beyit

Hizmet zeminine gelip yedi kere yeri öptü

Daha sonra hamd ve dua ile ağzını açtı

242 "Rey'e varınca, son zamanlarda sanki görevleri kötü haber getirmek olan Horasan devriyeleri (yezek) gelip düşman ordusunun yaklaştığı haberini ulaştırınca Sultan, Irak'a gitmeye karar verdiğinden dolayı pişman oldu." Cüveynî, s.327"

243 "Rey'den Ferrazin kalesine hareket etti. 30 bin Iraklı askerle (haşem) orada bulunan oğlu Sultan Rüknü'd-dîn onu karşılamaya geldi. Sultan Gıyâsü'd-dîn ile birlikte annesini ve haremi mensuplarını Kârûn kalesinde bulunan Tâcû'd-dîn'in yanına gönderdi. Diğer yandan Lor'un eski meliklerinden Hezar Esf melikini çağırttı. Yanına toplanan Irak emirleriyle düşmanı defetmek konusunda görüşmeler yapıldı. Irak emirlerinin, Şiran Kuh'a sığınarak orada düşmanla mücadele etmeyi önermeleri üzerine Sultan, Şiran Kuh'u görmeye gitti. Oraya varıp, "Bura bizim sığınağımız olamaz, Burada Moğollara karşı koyamayız" demesi üzerine orada bulunanlar ümitsizliğe düştüler. Sultan, oradan aşağı inince Hezar Esf meliki huzuruna gelerek 7 defa yeri öptü. Onun bu saygılı davranışına çok memnun olan Sultan, yanına oturarak ona iltifatlarda bulundu. Daha sonra Hezar Esf Meliki Nusret ed-Din, Sultan'a bağlılığını bildirerek oradan ayrıldı." Cüveynî, s.328.

Sultan onu hil'atlar verip yanına oturarak şereflendirdi, iltifatlar buyurdu. Çadıra (visâk) dönünce İmâdü'l-mülk Duhân ve diğerlerini, bu müşkül durumu ve korkunç hadiseleri def için onunla istişare etmeye gönderdi. Melik Nusretü'd-dîn şöyle cevap verdi:

“Kurtuluş için yapmamız gereken o dur ki: Hemen buradan ayrıalım (göç). Lor ve Fars arasında, çok yüksek ve korunaklı Tengnekû (تنگ نکو) dedikleri bir dağ vardır. Odağın dar geçitlerinden geçip vilayet ve nimete kavuşalım. Oraya sığınalım. Lor, Şol (شول) ve Fars'tan yüz bin piyade ve süvari toplayalım. Dağın belirli girişlerinin hepsine savaşçılar yerleştirelim. Moğol ordusu gelince cesurca müdafaaya çalışalım. Savaş şartlarına basiretle karşı koyalım. Düşmanın kudretini gören ve bu yüzden korkunun istila ettiği Sultan'ın ordusunun, Hüda azze ve 'alânın bize nasip edeceği bir zaferle cesareti artar.”

Bu haber Sultan'ın kulağına gelince “(Nusretü'd-dîn Hezâresb'in) bu düşüncesinin maksadı, Fars atabegine düşmanlığıdır. Onun istilasını def etmektir.” dedi.²⁴⁴

Beyit

Bu fikirde idiler ki haber geldi

Düşüncesi harami oldu, alt üst etti

Melik Nusretü'd-dîn, kendi vilayetine doğru yola koyuldu. Sultan da oğulları ile birlikte Kârûn Diz'e gitti. Yanında bulunan bir topluluk, ondan ayrıldılar. Yolculuk sırasında Moğollardan bir topluluk Sultan'a baskın verdi, savaştilar. Bu sırada Sultan'ın atına bir ok geldi. [3347] Buna rağmen Sultan, savaş meydanından kaçıp Kârûn Diz'e gitti. Durmadan ve beklemeden oradan Geylân'a yöneldi. Moğollar, arkasından gidip kuşattılar. Sultan'ın kalede olmadığını anlayınca bir topluluğu hisarın dışında bırakıp onu takibe devam ettiler.²⁴⁵

244 “Sultan, onun bu düşüncelerini öğrenince, “Onun amacı, bizi kendi ülkesinden uzaklaştırarak Fars Atebegleri'nin üzerine göndermek ve böylece kendini emniyete almaktır. Hâlbuki şimdi bizim için önemli olan Moğollara karşı koymak, Fars Arabeg'inin icabına bakmak değil” diye düşündü ve asker toplamak için etrafa adamlar gönderdi.” Cüveynî, s.328.

245 “Melik Nusretü'd-dîn'in oradan ayrılıp evine dönmesinden ve Sultan'ın yanında bulunan askerlerin dağılmasından sonra Sultan, oğullarıyla beraber Karun

Beyit

Her yere, her yola yüzünü döndü

Ancak nereye gitse oraya da ulaştı Türklerden ordu

Hârezmşâh'ın Abeskun Adasına Kaçışı

Sultan, Geylân'a varınca oranın hâkimlerinden Sa'luk (صلوک) isimli biri, huzuruna çıkıp yer öpme şerefine nail oldu ve (Sultan'ın orada) kalmasını istedi. Ancak onun fazla bekleyecek vakti yoktu. Yedi gün sonra Esterâbâd'a gitti. Daima yanında bulunan hazine, o vilayette telef oldu. Sultan oradan, Âmul beldelerinden bir kasabaya, oradan da sığınabileceği korunaklı adalarından birine gitti. Onun o adada olduğu haberi duyulunca ihtiyat ve korunma düşüncesi, onu Abeskun adasına götürdü. Sultan'ın hareketinden hemen sonra, Cebe Noyan'ın Rey'den onu takip etmek için göndermiş olduğu Moğollardan bir topluluk da oraya geldi.²⁴⁶

kalesine gitmek için yola çıktı. Yolda Moğol askerlerine rastladı. Moğollar, onu tanımadan oklarına el atıp atını yaraladılar. At, Sultan'ı yaralı olarak felâket denizinden kurtardı. Sultan, Kârûn'a varınca bir gün orada kaldıktan sonra oranın emirlerinden birkaç at ve bir kılavuz alarak Bağdâd'ın yoluna düştü. O ayrıldıktan hemen sonra Moğol askeri gelip Sultan'ı orada sanarak kaleyi ele geçirmeye çalıştı. Sultan'ın oradan ayrıldığını öğrenince savaşı bırakıp hemen onun peşine düştü. Yolda, Sultan'ın geri gönderdiği kılavuza rastladılar. Sultan'ın Bağdâd yolunda olduğunu öğrenip yollarına devam ettiler. O sırada Sultan Bağdâd yolundan sapmış Sercihan kalesine doğru atını sürmüştü. Moğollar, yanlarında götürdükleri kılavuzun tarif ettiği yerde Sultan'ı bulamayınca kılavuzu öldürerek geri döndüler. Sultan, 7 gün Sercihan kalesinde kaldıktan sonra Geylân'ın yolunu tuttu." Cüveynî, s.329.

246 "Geylân emirlerinden Saluk, ona iyi davranıp orada sürekli olarak kalması için ısrar ettiyse de, Sultan orada da 7 gün kaldıktan sonra İspidar bölgesine gitti. Yanında bulunan hazinesini orada kaybetti. Oradan Debuye nahiyesine varınca Amul'un ileri gelenleri ve Mâzenderân emirleri ona çok iyi davrandılar. Sultan, Moğolların sıkı takibi yüzünden bulunduğu yerde bir günden fazla kalamıyordu. O arada haremi de Hârezm'den alınıp bir kaleye götürülmüştü. Sultan, Mâzenderân emirlerinden güvenebildiklerini yanına çağırarak onlarla saklanabileceği emniyetli bir yer hususunda görüş alış verişinde bulundu. Bu görüşme sonunda onun, Abeskun (Hazar) denizinin adalarının birine

O topluluk Sultan'ı o adada bulamadılar. Geri dönüp Sultan'ın havâssından ve çocuklarından bir kısmının bulunduğu Kârûn Diz'e gittiler. Muhasara ve savaştan sonra kaleyi ele geçirip yerle yeksan ettiler. Onun çocuklarını esir alıp sayısız zahire ve mal ele geçirdiler.²⁴⁷

Kârûn Diz kuşatmasından sonra Hârezmşâh'ın annesi ve haremının bulunduğu İlan Kalesi'ni kuşattılar. Oranın halkının su sıkıntısından zora düştüğünü hiçbir zaman kimse görmemişti. Zira o hisarın havuzlarında/kuyularında, toprağın yıllarca suya ihtiyaç duymayacağı kadar yağmur suyu toplanıyordu.

yerleşmesine karar verdiler. O, adaya varıp birkaç gün ikâmet ettikten sonra onun orada olduğu duyulunca başka bir adaya göçtü. O, adadan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Yeme Noyan'ın onun peşinden Rey'e gönderdiği askerlerden bir grup o adaya vardı." Cüveynî, s.329-330.

247 "Nihayet Hârezmşâh Taberistân denizinde "Bâb Sükûn" diye bilinen bir limana ulaşmıştı. Burada deniz içinde kendisine ait bir kale vardı. Hârezmşâh çocukluğuyla ve adamlarıyla birlikte gemilere binip demir aldıktan sonra Moğollar bu limana ulaşmış, Hârezmşâh'ın artık denizde yol aldığını görmüşlerdi. Deniz sahilinde beklemeye koyulan Moğollar Hârezmşâh'ı yakalamaktan ümitlerini kesince geriye Rey ve çevresindeki şehirlere dönmüşlerdi. Allah nasib ederse bu şehirlere girişlerini tekrar ele alıp anlatacağız. Buhârâ halkından olup esir alınarak Semerkand'a götürülen müslü-manlar arasında bulunan bir fakîh, Semerkand'da esaretten kurtulduktan sonra memleketimize kadar gelmiş, onunla karşılaştığımda bana bunları aktarmıştı. Fakat tüccarlardan bazıları ise bana anlattıklarına göre Hârezmşâh Mâzenderân'a giderek oradan Rey'e, sonra da Hemedân'a gitmişti. O bu yolu takip ederken Moğollar sürekli peşinden geliyorlardı. Hemedân'dan sür'atle küçük bir grup ile birlikte ayrılan Hârezmşâh nereye gittiğini gizlemek ve kimseye görünmemek üzere böyle davranmış, daha sonra Mâzenderân'a geri dönüp oradan deniz yoluyla söz konusu ettiğimiz kaleye gitmişti. Aslında sahih olan rivayet de budur. Çünkü bu fakîh bu olaylar gelişip durduğunda esarete bulunuyordu. Fakat ikinci rivayetlerini kaydettiğimiz tüccarlar kendileri Hemedân'da bulunuyorlarken Hârezmşâh oraya ulaşmıştı. Bu tüccar grubunun ifâdesine göre Hârezmşâh'ın Hemedân'a ulaşmasından sonra Tatarların peşinden geldiklerini haber veren kimseler oraya varınca Hârezmşâh burayı da terketmişti. Onunla birlikte Hemedân'a bulunan bu tüccar grubu da şehri terketmiş, Moğollar bunların ayrılmasından yarım gün kadar bir müddet sonra Hemedân'a ulaşmışlardı. Bu tüccarların aktardığı bilgilerin bizzat görmeye dayandığı için daha sahih olması kesindir." İbnü'l-Esir, XII, s.329.

Moğol ordusu oranın etrafını sarıp kuşattığı sırada feleğin çarhı, suyla savaşa durdu. Birkaç gün içinde havuzlarda/kuyularda bir damla su kalmadı. Terken Hatun ve Vezir Nâsırü'd-dîn ve diğerleri, susuzluktan perişan düştüler. Onların kalenin önüne geldikleri an ise çok kuvvetli bir yağmur yağmaya başladı. Öyle ki, su [3348] hisarın eşiğinden dışarı çıktı. Moğolların eline hadsiz mal geçti. Bunlar içinde bir milyon (hezar hezar) kırmızı altın dinar, bin yük ipekli kumaş ve ayrıca o kalenin, hiç kimsenin bilemediği, düşünemediği hayal hazinesinde bulunan mücevher bulunuyordu. Toplanan malları zabt ettiler. Sultan'ın annesi, çocukları ve yakınlarıyla birlikte Vezir Nâsırü'd-dîn'i Semerkand'a²⁴⁸ Cengiz Han'ın huzuruna

248 Moğollar Buhârâ'dan sonra 617 yılı Muharrem (1220 Mart-Nisan) ayında Semerkand'ı ele geçirmişlerdi. İbnü'l-Esîr, şehrin düşüşünü şöyle anlatır: "Moğollar Buhârâ'dan hareket ederek Semerkand'a doğru yola koyulmuş ve Hârezmşâh'ın artık kendilerine karşı koyamayacak durumda olduğunu da öğrenmişlerdi. Tatarlar Tirmiz ve Belh taraflarına kadar ulaşmış, Buhârâ'dan aldıkları esir halk ile birlikte yola koyularak onları yaya götürmüşler ve esirler en büyük perişanlığı çekmişti. Yolda yürüyemeyen esirler öldürülmüş, geri kalanlarla birlikte Semerkand'a doğru gitmişlerdi. Semerkand'a yaklaştıklarında önce süvari kuvvetleri önden göndererek arkadan yayaları ve esirleriyle birlikte ağırlıklarını bırakmışlardı. Müslümanların kalbine büyük bir korku salarak kalabalık oluşlarını göstermek için böyle davranmış ve yavaş yavaş şehre yaklaşmışlardı. Semerkand halkı" düşmanın karartılarını görünce ne kadar kalabalık olduklarını anlamış ve bundan bir hayli endişeye düşmüşlerdi. Ertesi gün olunca süvarilerin arkasından yayalarla esirler ve ağırlıkları gelmişti. Esirlerden her bir on kişinin elinde bir sancak vardı. Bundan Semerkand halkı gelen bu kalabalık kitlelerin tümünün savaşçı asker olduklarını zannetmişlerdi. Semerkand'da bulunan Hârezmşâh'ın askerlerinden elli bin kadarı şehri müdafaa etmeye çalışmıştı. Bu elli bin kişinin yanında da şehirde sayılmayacak kadar halk vardı. Semerkand halkının ileri gelenlerinden ve cesurlarından bir grup düşmana karşı koymak üzere harekete geçtiyse de şehri korumakla görevli olan Hârezmşâh'ın elli bin kişilik ordusu bu kâfirlerin kalplerine saldıgı korkudan dolayı harekete geçememiş bir tek fert bile savaşmaya yanaşmamıştı. Nihayet şehir halkından yaya olanlar Moğollarla çarpışmalara gimişti. Bu çarpışmaların başlamasından sonra Moğol askerleri yavaş yavaş geriye çekilmeğe başlayarak Müslümanları üzerlerine çekmeye ve kurdukları pusulara doğru götürmeye gayret ediyorlardı. Nihayet düşman üzerine yürüyüp daha da ilerlemeyi kazanç sayarak zafer elde etme tamahına düşen Müslümanlar düşmanın kurduğu bu pusuları geçmiş, o sırada da pusudakiler

gönderdiler.²⁴⁹ Han, Vezir Nâsırü'd-dîn'in yasak'a ulaştırılmasını

harekete geçince Semerkandlılar iki düşman kuvveti arasında kalmıştı. Pusudakiler yerlerinden çıkınca o yavaş yavaş geriye çekilen düşman kuvvetleri de saldırıya geçmiş ve Semerkandlıları iki ateş arasında bırakmışlardı. Artık önlerine geleni kılıçla doğramaya başlayarak Müslüman Semerkandlılardan bir tek kişiyi geride bırakmadan son fertlerine kadar öldürüp şehid etmişlerdi. Allah bu şehidlerden razı olsun. Anlatıldığına göre bu günkü çarpışmalarda yetmiş bin Semerkandlı ölmüştür. Semerkand'ı korumakta olan diğer askerler ve halkın diğer kesimi artık kesinlikle yok edileceklerini anlamışlardı. Fakat askerler Türk olduklarından dolayı şöyle demişlerdi: “Biz onlarla aynı ırktanız. Bizi öldürmezler.” Bunun üzerine emân istemişlerdi. Moğollar onlara emân vermiş, onlar da şehir kapılarını düşmana açmışlardı. Şehir halkı askerlerin emân dilemesini ve Moğolların şehre girmesini engellemek istemişlerse de buna güç yetirememişlerdi. Nihayet askerler çoluk çocuklarıyla birlikte bu kâfir istilacıların huzuruna çıkmışlar, kâfirler onlara şöyle demişti: “Bize silâhlarınızı, mallarınızı ve binek hayvanlarınızı derhal teslim ediniz. O zaman biz de sizleri son derece emin bir şekilde yaşayacağınız bir yere göndeririz.” Askerler düşmanın bu çağrısına uymuş ve düşman da bunların silâhlarını, binek atlarını ellerinden aldıktan sonra birden, onları son fertlerine varıncaya kadar öldürmeye başlamış ve hepsini yok ederek mallarına, atlarına ve kadınlarına el koymuşlardı. Dördüncü gün olunca düşman bütün şehir halkına seslenerek derhal şehri terkedip şehir dışına çıkmalarını istemişlerdi. Ayrıca bu çıkış sırasında oyalanan kimseyi de öldüreceklerini ilân etmekten geri durmamışlardı. Nihayet bütün erkekler, kadınlar, küçük çocuklar hepsi birlikte şehirden dışarı çıkınca Moğollar aynen Buhârâ halkına karşı giriştikleri yağmayı burada da başlatarak her tarafı talan etmiş, önlerine geleni öldürmüş, esir aldıklarını almış ve her tarafa fitne ve fesat yaydıktan sonra şehre girerek yağmamışlardı. Şehirde en büyük camiye ateşe verdikten sonra şehri bu haliyle terk etmişler, bununla da kalmayıp genç bakire Müslüman kızların ırzlarına saldırmış ve mallarını ellerinden almak için halka çeşit çeşit işkenceler uygulamışlardı. Esir almaya gerek duymadıkları kimseleri de kılıçtan geçiren Moğollar 617 yılı Muharrem (1220 Mart-Nisan) ayında Semerkand'ı perişan etmişlerdi.” İbnü'l-Esir, XII, s.326-327.

249 “Türkan Hatun esir olarak Cengiz'e götürüldü. Celâlû'd-dîn, hüküm sürdüğü havadis alınıyordu, vefatından sonra ne olduğunu duymadım. Hidmetinde bulunan Bedrû'd-dîn Hilal efendisini kurtarmaktan ümidi kestikten sonra Celâlû'd-dîn'in yanına kaçtı. Onun himayesinde bir mevkîe çıktıydı. Bu zat bana Türkân Hatun'a şunu dediğini anlattı: “Haydi kaçalım, Celâlû'd-dîn'e sığınalım. Bu oğlunuzun oğlu ciğer parenizdir. Her an kıymetini yükselten havadislerini alıyoruz.” O ise “Asla” dedi, “ölüm daha hayırlıdır. Ay çiçeğin

emretti. Sultan'ın erkek evlatlarını da her ne kadar küçük yaşta olsalar da onun fermanı gereği öldürdüler.²⁵⁰

Sultan Muhammed, İlan Kalesi ve Kârûn Diz'in ele geçirildiğini haber alıp annesinin tutsak, evlad u iyâlinin esir olduğunu öğrenince feryad ve figanı gökyüzüne ulaştı, kendinden geçip bu halde hayatını kaybetti.²⁵¹

Şiir

Bu korkunç durumdan sonra yaralı yüreği

Haber geldi, Sultan'ın yandı yüreği

Canından geçti, feryat edip gürledi

oğlundan lütuf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzade Azlağ ve Akşah'ın annesiyim. Bütün bunlara karşı Cengiz'in konağı (cariyesi) olmayı tercih ederim.” Hakikaten Türkan Hatun'un Celâlû'd-dîn'e kini çoktu. Gene bu Bedrû'd-dîn bana derdi ki, Türkân Hatun o kadar hor ve hakir olmuştu ki, birkaç günlük yiyeceğini alıp götürmek için Cengiz'in sofrasına gelirdi.” Nesevî, s.33.

250 “Sultan, o korkunç haberi duyunca, haremının namusunun kirletildiğini, askerlerinin etkisiz kaldığını, küçük oğullarının kılıçlara yem olduklarını, kadınlarının ve kızlarının yabancıların hücumuna uğrayıp esir düştüklerini, sevgili eşlerinin başka erkeklerin ellerine geçtiklerini ve dilencilerin pençeleri altında eziyet çektiklerini aklından geçirdi. Bunlardan başka orada bulunan akrabalarının tamamının kellelerini ölüm tuzağına kaptırdıklarını, ayaklarını belâ bataklığına koyduklarını, zulüm ve fena çukuruna düştüklerini, bu dünyada efsane halini alıp tanıdıkların gözlerinden uzaklaştıklarını anladı.” Cüveynî, s.330.

251 “Sultan, derdinin dermanının kalmadığını anlayınca ölümü hayata, öbür dünyaya gitmeyi bu dünyada kalmaya tercih etti. Bu şekilde acı ve ıstırap içinde kıvranarak, gördüğü felâketlerden dolayı inleye inleye canını Hakk'a teslim etti. Böylece zamanın verdiği üzüntüden ve dönen feleğin eziyetinden kurtulmuş oldu. Onu hiç vakit geçirmeden o adada defnettiler. Fakat daha sonra Sultan Celâlû'd-dîn'in emri üzerine naaşını Erdehin'e taşıdılar. Onun ölümüyle İslâm'ın gücü zayıfladı ve kolları bağladı. Granitin gözünden bile kan damlatan bu olaydan dolayı müminler mateme boğulup perişan oldular. Onun ölümü üzerine her evden ağıt ve figan yükselmeye başladı.” Cüveynî, s.330-331. Muhammed Hârezmşâh ve dönemi hakkında geniş bilgi için bkz, Kafesoğlu, a.g.e., s.144-285; Taneri, *Hârezmşâhlar*, s.30-43; Coşkun Erdoğan, a.g.t., s.107-270; Meryem Doygun, *Hârezmşahlar-Moğol Münasebetleri ve Hârezmşahlar Devletinin İnkırazı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2019, s.1-253.

*Düştü ah u zar, ondan gitti aklı
Kendi kendine hatırladı bir kez daha
Hepsinin saçının telini ve bedeneni/yüzünü
Gam ve keder canının boğazını sıktı
Bu görüşmemiş derdine derman bulamadı*

“Ondan geldik ve yine ona döneceğiz.” O ölünce kefenlemediler. Hemen üzerindeki kıyafetle defnettiler. Bu korkunç olay altı yüz on sekiz senesi içinde (1220) gerçekleşti.²⁵² Onun saltanat müddeti

252 “Nihayet deniz kenarında bir limana vardı. Orada camie gidiyor, imamla beş vakit namaz kılıyordu. İmam kendisine Kur’an okuyor, o da ağlayarak adaklar adıyor, eğer tekrar hükümete geçerse adaletten ayrılmayacağını vadediyordu. Abeskûn adasına giderken Sandalda Sultan’la birlikte bulunan birçok kimseler bana şunu anlattılar: “Biz kürek çekiyorduk. Sultan ise sıhhate kavuşmak ümidi olmayacak derecede bir nezle-i sadriye sıkıntısı çekiyordu. Uzanmış yattığı halde ıztırabı görünüyordu. Bize şöyle dedi: ‘Sahibi olduğum bütün şu yerlerden bana mezar olacak bir yer kalmadı. Bu dünya filhakika üstünde bulunan mesken değildir. Yeryüzündeki şeylere güvenmek hayal ve gaflete kapılmak demektir. Dünya bir kapısından girilip diğer kapısından çıkılan bir ribattır. Bunu görün ve ibret alın.’ Adaya varıldığı zaman Sultan’ın yüzü güldü. Yeryüzünde sürülmüş herkes tarafından bırakılmış, ne kendi ve ne de atalarından kalan bir şeye malik olmayarak buraya yerleşti, hastalığı arttı. Mâzenderânlılar her gün kendisine yiyeceğini ve istediğini getiriyorlardı. Bir gün şöyle dedi: ‘Bana kurduğunuz şu çadırın yanında otlayacak bir at isterdim. O aralık Sultan’ın Generallerinden biri olan ve sonra Celâlî’-d-dîn tarafından babasına ettiği hizmetlerden dolayı prensliğe terfi edilen Tâcü’-d-dîn Hasan bu arzusunu işittiği gibi kendisine hemen bir kula at takdim eyledi. Şu son vak’alardan evvel Sultan’ın Mirahoru emir İhtiyarü’-d-dîn has ahurda otuz bin at toplamış ve ‘eğer isterse bir dinar, bir dirhem sarfetmeden bunu altmış bine çıkarabilirim, bunun için etrafta bulunan çobanlara bir haber göndermek elverir’ demişti. Şu son günlerde Sultan kendisine yiyecek ve başka bir şey getirenlere yüksek rütbelere, memuriyetler tevcih etti. Ekseriya bu husustaki iradelere takdimde bulunanların kendileri yazarlardı. Çünkü adada kâtip yoktu. Bütün bu iradelerin icrası Celâlî’-d-dîn’e havale olunuyordu. İktidar mevkiine gelince kendisine takdim olunan bu kararları Celâl tasdik eyledi. Bir teveccühü isbat için Sultan tarafından verilen kılıç veya mendil gibi şeyleri de Celâl öper ve hükümünü icra eylerdi. Sultan adada öldüğü gibi cenazesini maiyetinde bulunan çavuş Şemsü’-d-dîn Mahmud Eylağ, hademe-i hassa başı, mehter-i mehteran

yirmi bir seneydi.²⁵³ *Tarih-i Güzide*'de de Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın yedi oğlu olduğu kaydedilmiştir. Yazar der ki, bunlardan Sultan Celâlü'd-dîn, Sultan Gıyasü'd-dîn ve Sultan Rüknü'd-dîn tarih yazarları arasında meşhurdur. Bu üç şahıstan hangisi daha çok sıkıntıya girdi, gözden düştü ve yenildi, kısaca olsa da (aşağıda) verildi. [3349]

Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Varisleri Sultan Rüknü'd-dîn²⁵⁴

Daha önce anlatılmıştır ki, Sultan Muhammed Hârezmşâh Irak'tan geri dönünce o memleketin idaresini oğlu Rüknü'd-dîn'in dirayetli ellerine bırakmıştı. Hârezmşâh'ın bölgeden ayrılmasından sonra o

Mukarribü'd-dîn yıkadılar. Sarınacak kefeni de bulunmadığından şimdi adı geçen Şemsü'd-dîn Mahmud gömleğini verdi. Sultan 617/1220 senesi adada defnolundu." Nesevî, s.36-37.

253 "Hârezmşâh'ın adı Alâü'd-dîn Muhammed b. Alâü'd-dîn Tekiş idi. Yir-mi bir yıl bir kaç ay müddetle hükümdarlık yapmış, hâkim olduğu topraklar bir hayli genişlemiş, şanı yücelmiş ve dünyanın büyük bir kısmı ona itaat etmişti. Büyük Selçuklulardan sonra onun kadar muazzam bir devlete sahip olan bir hükümdar gelip geçmemişti. O, Irak sınırlarından Türkistan'a kadar uzanan son derece geniş bir devlete sahip olmuştu. Gazne ve Hindistan'ın bir kısmını, Sicistân, Kirmân, Taberistân, Gürcan, Irak-ı Acem (el-Cibâl), Horasan ve Fars bölgesinin bir kısmını devletine katmış, Karahıtaylılara karşı kazandığı muazzam zaferlerin sonunda devletlerini ele geçirmişti. Sultan Alâü'd-dîn Muhammed Hârezmşâh fazilet sahibi, âlim ve özellikle fıkıh ve tefsir ilimlerine vâkıf, âlimlere çok ikramda bulunup onları seven, hediyeler veren ve koruyan, âlimlerin meclislerinde oturup onlarla fikir alışverişi yapıp münazaralarda bulunan bir kimse idi. O bütün bu özelliklerinin yanı sıra yorgunluklara karşı sabredip direnmesini bilen, yürümeye son derece alışkan, pek de nimetlere aldırış etmeyip zevk ve eğlencelere dalmayan, sürekli olarak yönetim işleriyle ve devletiyle uğraşan, devletini ve halkını düşmana karşı koruyan ve korumaya çalışan bir kimse idi. O, aynı şekilde dindar kimselere karşı son derece saygılı, onları yücelten, koruyan ve onlardan medet uman, fazi-letleriyle bereket temenni eden bir şahsiyet sahibiydi." İbnü'l-Esîr, XII, s.330-331.

254 Rüknü'd-dîn, Gürsânçî/Gürsannçtı" ismiyle meşhurdur. Ona "Gür yenen/kıran" anlamına gelen bu ismin verilmesinin sebebi, onun doğduğu gün, Gür meliklerinin yenilgi haberinin alınmış olmasıydı. [Nâşirin notu]

ülkenin emirleri, Rüknu'd-dîn ile anlaşmazlığa düştüler. Sultan Muhammed, Sultan Muhammed bu durumdan haberdar olunca kendi havâssından birini yiğit savaşıclardan oluşan bir kuvvetle birlikte oğluna yardıma gönderdi. Sultan Rüknu'd-dîn, babasının gönderdiği yardım kuvveti gelince o topluluğun üzerine yürüdü. Onlarla yaptığı savaştan galip çıktı ve o topluluğun çoğunu esir etti. Fakat af ve bağışlama yolunu tutup hepsine emân verip canlarını bağışladı. Hatta hepsine ıktâlar vererek onurlandırdı. “İnsan iyiliğin kölesidir” sözü gereği muhaliflerin hepsinin içindeki nifak pasını temizledi. Temiz ve samimi bir inançla ona bağlanıp itaat ettiler.²⁵⁵

Babası, Tatar ordusunun korkusundan Irak ülkesine geldiği sırada ondan bir iş bir gelmeyince Sultan Rüknu'd-dîn havassından birkaç kişi ile Kirmân tarafına yöneldi. Gevâşîr'e ulaştıncı o bölgede bulunan Zûzen melikinın atlı birlikleri, onun kaçışını öğrendikten sonra yanına gelip ona katıldılar. O, Zûzen melikinın hazinesini, askerlere taksim edip oradan İsfahân tarafına gitti. [3350]

Menzil ve merhaleleri geçtikten sonra o şehre indi. İsfahân kadısı, tedbir ve ihtiyat şartlarını ileri sürüp onun hizmetinden ayrıldı (tekaüd). Sultan Rüknu'd-dîn de zamanın maslahatı gereği İsfahân içinden ayrılıp dışarda bir ikamet çadırı kurdu. Şehir halkı, kadının işaretiyle Rüknu'd-dîn'in ordugâhına (kıytûl) saldırdı. Onun ordusundan bin kişi öldü ya da yaralandı. Şehirlilerden de bir kısmı öldürüldü. Rüknu'd-dîn'in, İsfahân idaresinden gönlü geçti ve Rey'e gitti. Yönünü Fîrûzkûh Kalesi tarafına çevirdi Tatar ordusu, onun arkasından yeti-şip hisarı kuşattı. Altı ay kuşatmadan sonra Rüknu'd-dîn'i hâce gibi

255 “Sultan Muhammed Hârezmşâh Irak'ı oğlu Rüknu'd-dîn'in idaresine bırakmıştı. İmadü'l-Mülk Save'yi atabeg unvanı vererek onun yanına kattı. Sultan Rüknu'd-dîn, Irak'a varınca mahalli yöneticiler bir araya gelip ona karşı koydular. Onu haber alan Sultan Muhammed, Emir-i meclis Şerefü'd-dîn'i bir orduyla oraya gönderdi. Şerefü'd-dîn orada Irak emirlerine karşı yaptığı savaşı kazandı. Asilerin elebaşları çoğunu yakaladıysa da hiçbirinin canına kıymadı. Kimseye zarar ziyan vermedi. Onlara ümitlerini kestikleri hayatlarından başka eski yetkilerini de vererek hepsinin suçunu bağışladı. Her birine toprak (ıkta) verdi. Irak emirleri, onun gösterdiği bu büyüklük karşısında içtenlikle ona bağlanıp ayrılık düşüncesini kafalarından attılar.” Cüveynî, s.395-396.

(hâcevâr) oradan çıkardılar. Emir-i leşkerin önünde diz vurması için ne kadar ısrar ettilerse de bu mezellete razı olmadı. Sonunda onu, bütün adamları ve kale sakinleriyle birlikte şehit ettiler.²⁵⁶

Sultan Gıyâsü'd-dîn²⁵⁷

Babası Hârezmşâh zamanında, Kirmân ülkesi ona verilmişti (Kirmân ülkesinin namzedi oydu). Ancak ne çare ki takdir, tedbire muvafık olmadı. Sultan Muhammed Abeskun adasında eşsiz melikin (Allah'ın) rahmet deryasına gark olunca Sultan Gıyâsü'd-dîn Kirmân'a doğru yola çıktı. Zûzen melikinın dostlarından olan ve o sırada Kirmân idaresini yürüten Şucaü'd-dîn Ebû'l-Kâsım, cihanı fitne dolu görünce kabul edilmez mazeretler ileri sürerek Gıyâsü'd-dîn'i Kirmân'a sokmadı. Şâhzâde, çaresizlik yolundan Irak'a döndü. O diyârda kaldı. Babasının ordusundan umutsuz ve mutsuz bir şekilde zaviyelerde gizlenmiş bir topluluk ona katıldılar. Karahıtây olup daha önce Sultan Muhammed'in hizmetinde bulunan Barak Hacıb de ona katıldı. Birlikte Atabeg Sa'd ile savaşmak için Fars'a gittiler. O ve Atabeg arasında savaş oldu. Atabeg kaçtı. Sultan Gıyâsü'd-dîn Fars memleketinde büyük tahribat yapıp geri döndü.²⁵⁸ [3351]

256 "İsfahan'a varınca, daha önce dağılmış olan askerler onun etrafında yerlerini aldılar. Böylece o güçlenince İsfahan kadısı korkmaya başladı. Kendini emniyete almak için tedbirler düşündü. Fakat Sultan Rüknü'd-dîn şehirde fazla kalmadı. Çıkıp şehrin dışına çadır kurdu. Halk taş ve sopayla birbirine girdi. O çarpışmada yaklaşık bin kişi hayatını kaybetti veya yaralandı. Askerler de olaya karışıp çok sayıda adam öldürdüğü için Sultan Rüknü'd-dîn oradan kalkıp Rey'e gitti. Orada iki ay kalınca Moğolların öncü birliklerinin (mukaddime) ikinci defa oraya gelmeleri üzerine Firuzkûh kalesine vardı. Moğollar orayı kuşatıp 5-6 aylık bir mücadeleden sonra Sultan Rüknü'd-dîn'i ve kalede bulunanların hepsini aşağı indirdiler. Moğollar, Sultan Rüknü'd-dîn'den itaat etmek manasına gelen diz çökmesini ısrarla istedilerse de diz çökmemesi üzerine onu ve şehir halkıyla birlikte adamlarını kılıçtan geçirdiler." Cüveynî, s.396.

257 Bu Hârezmşâh şehzadesinin lakabı "Pîrşâh"dı. Ancak bu kelimenin yazımında ihtilaf vardır. Bazı kaynaklarda "Bizşâh" şeklinde yazılmıştır. [Nâşirin notu]

258 "Gıyâsü'd-dîn b. Hârezmşâh Muhammed Rey'de oturuyor, buna ilâveten İsfahan, Hemedân ve bu iki şehir arasındaki bütün bölgeleri de hâkimiyeti altında tutuyordu. Aynı zamanda Kirmân da ona ait idi. Yukarıda belirtildiği üzere,

Bu esnada Barak Hacib'le adamları, bir sebepten Kirmân yolundan Hindistan'a yöneldiler. Kirmân hududuna ulaşınca Gevaşir Kalesi'nin gençleri, Hıtâyılı ayyüzlülerin hevesiyle Şucaü'd-dîn Ebû'l-Kâsım'ı, Barak Hacib'in yolunu kesmek ve Barak Hacib'i ansızın muharebeye sokmak için teşvik ettiler. Şucaü'd-dîn Ebû'l-Kâsım'ın ordusundaki Türklerden bir topluluk, kendi cinsleriyle birlikte taraf değiştirip Barak Hacib'e katıldılar. Şucaü'd-dîn Ebû'l-Kâsım münhezim oldu. Ondan sonra yakalanıp öldürüldü. Barak Hacib Kirmân memleketini istila etti.²⁵⁹

Sultan Gıyâsü'd-dîn, Barak Hacib'den ayrıldıktan ve onun durumunun kuvvetlenmesinden sonra Kirmân'dan Rey'e gidip oraya

babası vefat edince Moğollar memleketine vararak onu Isfahan'da kuşatmışlar, o da kendisini burada savunmaya almıştı. Moğollar ona güç yetiremeyip Isfahan'ı alamayınca buradan ayrılp Kıpçak illerine doğru hareket etmişlerdi. Kendisi de memleketine dönerek imkân bulduğu kadarıyla Moğolların tahrip ettiği yerleri onarmağa başlamış ve 620 (1223) yılının sonlarına kadar bu faaliyetini sürdürmüştü. 620 (1223) yılının sonuna doğru Gıyâsü'd-dîn, Fars illerine hareket ederek buranın emîri olan Atabeg Sa'd b. Tekle'nin bir şeyden haberi olmaksızın ülkesine saldırmıştı. Gıyâsü'd-dîn'in Atabeg Sa'd'ın ülkesine saldırması üzerine, Atabeg her hangi bir savunma imkânı bulamamış ve Istahr Kalesi'ne kapanıp burada gizlenmişti. Bunun üzerine Gıyâsü'd-dîn, Fars illerinin baş şehri ve aynı zamanda en büyük şehri olan Şîrâz üzerine yürüyerek 621 (1224) yılı başlarında her hangi bir mukavemet karşılaşmaksızın şehri ele geçirdi. Gıyâsü'd-dîn Şîrâz'da ikâmet ederek çevredeki diğer illeri de istilâ etmiş, böylece Atabeg Sa'd'ın elinde müstahkem kalelerin dışında bir yer kalmamıştı. Bu durumun uzun sürdüğünü gören Sa'd, Gıyâsü'd-dîn ile barış anlaşması yaparak Fars illerini aralarında bölüşmüşler, bir kısmı Atabeg Sa'd'ın, bir kısmı Gıyâsü'd-dîn'in elinde kalmıştı. Gıyâsü'd-dîn Şîrâz'da ikâmet etmiş ve özellikle Moğolların tekrar Rey şehrine geri dönüp buraları harabeye çevirdiklerini duyması üzerine Şîrâz'daki ikâmetini devam ettirmişti." İbnü'l-Esîr, XII, s.380-381. "619/1222-3 yılında Gıyâsü'd-dîn, Fars'a gidip Atabeg'in boş bıraktığı şehri (Şîrâz) yağmaladı. Oradan Huzistan'a vardı. Huzistan'da Muzafferü'd-dîn Vech es-Sebu ile kavga ettikten sonra onunla barıştı. Mevsim kış olduğu için Rey'de ikamet etmek istedi." Cüveynî, s.391.

259 Barak Hacib hakkında bkz, Cihan Gençtürk, "Barâk Hâcib ve Kutlughanlıların (Kirmân Karahıtayları) Kuruluş Süreci", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, (Mayıs 2018), s.326-336.

yerleşti. Bu hadiseler yaşandığı sırada Sultan Celâlû'd-dîn²⁶⁰ bir anda Hindistan'dan gelip kardeşinin çadırında (visâk) kondu. Gıyâsü'd-dîn, Sultan'ın gelişini öğrenince güvence istedi. Kendi hizmetinde bulunan Irak emirleri ve ileri gelenleri Sultan Celâlû'd-dîn'in hizmetine kemer bağladılar. Sultan, lütuf ve merhamet yakışan bir topluluğa ihsanlardan bulundu. Kahr ve cezaya (siyaset) layık olanları ise yok edip onların yerini zir-i zemin yaptı. Gıyâsü'd-dîn birkaç kişi ile Sultan'ın yanında kaldı. Sultan Celâlû'd-dîn, ona iyi davranıp dost ve kardeş olarak yaşayamaya devam etti.

Bu sırada Gıyâsü'd-dîn'in serhenglerinden bir şahıs, Sultan'ın havâssından ve nedîmlerinden biri olan Melik Nusret'in huzuruna gidip onun yanından ayrıldı. Sultan Gıyâsü'd-dîn, birgün şarap meclisinde Melik Nusret'e "Niçin benim müfredimi kendi hizmetine kabul ettin?" diye sordu. Melik Nusret'in şakacı bir adamdı. Şaka yollu "Serhenge ekmek vermek lazım ki, hizmet etsin." dedi. Gıyâsü'd-dîn bu sözden ürperdi/korktu. Sultan Celâlû'd-dîn bunu anladı ve gözüyle işaret edip Melik Nusret'i meclisten çıkardı.

Padişahzadeleri sarhoşluk istila edince Gıyâsü'd-dîn çadırına gitmek için bir ata bindi. Yolu Melik Nesret'in evine (menzil) düştü. Misafir etmesi için birini gönderdi. Zavallı Melik hemen haneden dışarı çıktı. Gıyâsü'd-dîn'i misafir etti. Gıyâsü'd-dîn birkaç kadeh yudumladıktan sonra ayağını üzengeye attı. Melik Nusret, atının önünde onu uğurlamak için bir adım atıyordu ki, Gıyâsü'd-dîn birden bıçağını çekip iki omzunun ortasına sapladı. [3352] Oradaki

260 "Sultan Muhammed Hârezmşâh, veliahtlığı Türkan Hatun'un arzusu üzerine Azlâğ Şah'a vermişti. Sultan Abeskûn'da ağır bir surette hastalandığı zaman anasının esir düştüğünü haber aldı. Bunun üzerine Celâlû'd-dîn ile o vakit adada bulunan Azlâğ ve Akşah adlı şehzadelerini çağırttı. Şöyle dedi "Hükümdarlığın bağları gevşedi, hanedanın temeli kuvvetle sarsıldı, yıkılma tehlikesini gösterdi. Düşmanımızın hareket vasıtaları kuvvetlendi, hükumeti pençesine aldı, istediği gibi dişliyor. Mengüberti'den başka öcümü alacak, alnımdan lekeyi silecek oğlum yoktur. Kendisini bunun için halef nasbediyorum. Kendisine itaat ve sancağına dehalet ediniz." Sultan bunun üzerine eliyle kılıcını Celâlû'd-dîn'e bağladı. Bu merasimeden birkaç gün sonra Sultan vefat etti." Nesevî, s.40-41.

insanlar “Melik’i öldürdüler” diye bağırdılar. Yerden buldukları taş ve odun parçalarını Gıyâsü’l-dîn’e doğru atmaya başladılar. Gıyâsü’l-dîn atını kırbaçlayıp kendini tehlikeden kurtardı.

Sultan Celâlü’l-dîn bu olaydan haberdar oldu. Sabah Melik Nusret’i ziyarete gitti. Cerraha onu tedavi etmesini, bir çare bulmasını buyurdu. İş cana ve bıçak kemiğe dayanınca tedavi fayda etmedi. Melik Nusret, iki gün sonra Allah’ın rahmetine kavuştu. Gıyâsü’l-dîn, bu kötü hareketinin utancından bir hafta kardeşinin yanına gidemedi. Sultan Celâlü’l-dîn’in fermanıyla onu sarayın dışında/kapısında yakalayan emirler, emirler Sultan’ın ağzından onun yüzüne sert ve kötü sözler söylediler. Bazı ileri gelenler şefaathçi olup huzura, Sultan’ın meclisine getirdiler. O, öyle büyük utanç içindeydi ki, başı öne düşmüş, dili mazeret halısını düzeltmekten tutulup lâl olmuştu.

Tatar emirlerinden Taynal Irak’a gelince Sultan Celâlü’l-dîn onun karşısında saf çekti. Gıyâsü’l-dîn kendi havassıyla savaştan yüz çevirip Huzistan’a gitti. Onunla buluşan Huzistan emirleri tazim ve ululama şartlarını yerine getirip maslahat vaktinde yer öptükten sonra baktılar ki Gıyâsü’l-dîn Bağdâd’a gitmiş. O, Dârü’s-selâm’a (Bağdâd) gidip Halife’ye tazim ve saygı gösterdi. Bir süre sonra da oradan Alamut’a gitti. O yerin hâkimi Alaü’l-dîn onun yanına geldi. Layıkı üzere ziyafet sofraları kurdu. Birkaç gün orada kaldı. Sonunda mecburen ihtiyat gereği izinsiz ve habersiz yöbünü bir kez daha Huzistan taraflarına çevirdi. Barak Hacib’e bir elçi (resul) gönderip kendisinden Kirmân tarafına gitmek için izin istedi. Barak Hacib, elçinin yanında söz ve yemin verip Sultan Gıyâsü’l-dîn’in gelişinden duyduğu sevinç ve mutluluğu belirtti.

Elçi geri dönünce durumu arz etti. Şâhzâde, sayısı beş yüz ulaşmayan havass ve mülâzımânıyla birlikte Kirmân’a yöneldi. Barak Hacib, kalabalık bir toplulukla onu karşılamaya çıktı. Birbirleriyle sohbet ederek şehre girdiler. Barak Hacib onu üç gün misafir etti. Onu kendi makamından daha yükseğe koyup Sultan ile bir yastıkta/minderde oturdu. Onunla konuşurken oğlum diye hitap etti. Bir gün Sultan Gıyâsü’l-dîn ona “Senin bu azamet ve haşmetini veren kimdir?” diye sordu. [3353] O ise şöyle cevap verdi: “Saltanatı

Samanîlerden söküp onların gulâmlarından olan Gaznelilere bahşeden, Selçukluları o mansıbdan azledip o kavmin memlûklerinden olan Hârezmşâhları onların yerine nasb eden kimse, [bana da bu haşmet ve azamaeti veren odur]”

Barak Hacib, gurur şarabından şarhoş olunca, ısrarcı aracılarla Sultan’ın annesiyle evlenmek istedi. Şâhzâdenin bu teklifi orada red ve men etmek için güç ve kuvveti yoktu. Mutsuz ve rızasız bir şekilde “Bu işin olması, bir şarta bağlıdır, o da validemin razı olmasıdır” dedi. Çok ağlayıp sızlanarak annesini razı etti. Nikâh kıydılar. Barak Hacib ve güvendiği adamlarla birlikte kaba zırh (cevşen) kuşanmış vaziyette düğün (arûsî) için saraya gitti ve gerdeğe girdi.

Bu olaydan birkaç gün sonra Barak Hacib’in yakınlarından iki kişi Sultan Gıyâsü’l-dîn’in huzuruna gelip “Bu adama hiçbir şekilde itimat edilemez. Bir fırsatı bulup onu ortadan kaldırmamız için izin ver. Sen Sultansın, biz de itaatkâr kullarınız” dediler. Sultan pâk tiynetinden onlarla hem fikir olmadı. [Barak Hacib’le] yaptığı ahd ve yemine aykırı hareket etmedi.

Kıta

Daima yumuşak davranmaya çalış.

Fakat yeri geldiği zaman kaşlarını da çatmasını bil.

Yumuşaklıkla amacına ulaşamazsan

Yumuşaklığı bırakıp sertliği tercih et.²⁶¹

Sultan Gıyâsü’l-dîn’in Barak Hacib’in Emriyle Öldürülmesi

Sonsuz padişahın (Allah’ın) iradesi, Hârezmşâhlar Devleti’nin intikamına müteallık olunca Gıyâsü’l-dîn’in havassından biri, yaşanan olayı zalim ve dinsiz Barak Hacib’e duyurdu. O hemen yakınların hazırlanması için emir (misâl) verdi. Araştırma ve soruşturmadan sonra o olayın gerçek olduğunu öğrenince hemen o mecliste onları parçalamalarını, vücut azalarını [3354] birbirinden ayırmalarını emretti. Sultan’ı, ona bağlı olanlarla birlikte tuttular ve bağladılar.

261 Cüveynî, s.394.

Bir hafta sonra ise boynundaki halkadan başını aşağı indiremeyen o padişahzadeyi, boğazına attıkları bir iple boğmalarını emretti. O biçare her ne kadar feryad ederek “birbirimize karşı kastetmeyeceğimize/kötülük yapmayacağımıza dair kuvvetli yeminler vererek ahd u payman yapmıştık.” dese de bir yere ulaşmadı. Annesi durumu anlayınca feryad ve figanı evc-i âsmâna ulaştırdı. O uğursuz, annesini de oğluyla aynı şekilde boğup öldürmelerini emretti. Onun bütün hadem ve haşemine de ölümün acı şerbetini içirdiler.

Ah zalim felek. Her gün bir ip hazırlayıp bir şehzadenin boynuna dolarsın. Taze bir gelinin hayat ipini, namussuz bir damada kestirirsin. Bir sultanı, bir şeytana kahrettirir, bir esir [gibi] ayağına zincir vurdurursun. Cömert bir adamı türlü vesilelerle aşağılık bir adamın eline düşürürsün. Bunu da farklı şekillerde yaparsın. Bazen zalim ve mağrurların kulağını çeker, layığına ulaştırır, aklı fikri kötülüğe çalışan zalimlerin yaptıklarını onların yanına koyarsın. Bazen boyun kesen zalimleri, muradına erdirmeyerek onları yüz türlü bela, üzüntü ve kedere gark eder, bazen de âzâdegânın emel bahçesindeki murad çiçeğini iltifat rüzgârıyla yeşertirsin.

Mizah sever şahıslarından birinin Mirza Cihanşah’ın Horâsân’a gelişinde mecliste hazır bulunanlardan birine işaret ederek şaka yoluyla söyleyip yakınlaştığı bu beyt, kelimelerinin yazımı sırasında akla gelmiştir:

Kıta

Bazen Cihanşah Beg olur, bazen Ali Özbek olur

Bazen bu âşıkların delisi gibi bir yiğitçik olur

[3355]

Sultan Celâlü’-d-dîn ve Onun Faaliyetlerinin Hulasası

Sultan Celâlü’-d-dîn Mengüberti (مینک برنی), babasının ölümünden sonra hareketi, hareketsizliğe (sükûn) tercih edip birkaç kişi ile birlikte Abeskun Adası’ndan ayrıldı. Onun niyeti, mübareze meydanında celadet atına binip savaşmak ve düşman atlarının toynaklarından yükselen fitne tozunu parlak kılıcıyla temizlemektir. Allah

korusun, eğer bu işi yürütemez ve başaramazsa, hiç olmazsa babası gibi halkın gözünde kınanmayacak, ayıplanmayacaktı.²⁶²

Moğol ordusunun Irak tarafına yürüdüğünü işitince Mankışlak'a geldi. O sırada Hârezm'de olan ve yanlarında emirlerin önde gelenleri ile doksan bin Kanglı süvarisi bulunan kardeşleri Ak Sultan ve Erzlak (ارزلاق) [Uzlaş (اوزلاغ)] Sultan'a haberciler gönderdi ve o tarafa gelmekte olduğunu bildirdi.²⁶³

Ahmaklıkta merkebe rakip bazı başına buyruk emirler, "eğer idare Sultan Celâlü'd-dîn geçerse, karar verme yetkisi de onun eline geçer. Mansıb ve makamları hakkaniyetli bir şekilde belirler. İşler o kadar düzenli hale gelir ki, hiç kimse ayağını ölçüsünün dışına atamaz, haddini aşamaz" diye endişelendiler. Bu yüzden fitne tozu, onların akıllarının köşesine yerleşti.²⁶⁴

262 "Sultan Muhammed'in oğulları arasında yaş bakımından en büyüğü cesaret ve bilgi bakımından en üstünü, saltanatın tacı ve ilahi dinin lambasının ışığı, Sultan Celâlü'd-dîn'di. Diğer kardeşlerinin yaşamaya ve dünya nimetlerine düşkün olmalarına rağmen Sultan Celâlü'd-dîn hiçbir zaman babasının yanından ayrılmaz, işlerinde ona yardım ederdi. Babasının doğru yoldan uzaklaştığı ve yanlış işler yaptığı zaman onları yüzüne vurur ve doğrusunu söylerdi. Babasına, "Askeri, gruplara ayrılarak başka başka yerlerde görevlendirmek, daha düşmanı görmeden kaçmaya kalkışmak, devlet ve akıl sahibi birinin izleyeceği yol değil, rezil birinin başvuracağı bir yoldur. Eğer Sultan, düşmana karşı koymaya, onunla savaşmaya ve kendini tehlikeye atmaya karar veremiyorsa ve kaçmakta ısrar ediyorsa, fırsat elden kaçmadan ve ayaklarımız fena bataklığına girmeden yiğit askerlerimizin yönetimini bana bıraksın. Yoksa insanlar sakız gibi bizi diline dolar, kınar ve pişmanlık seline kapılırız; ortaya çıkacak kötü olaylar karşısında âciz kalırız" derdi." Cüveynî, s.338-339.

263 "O sırada büyük emirlerden Nuh Pehlivan, Uzlak Sultan'ın dayısı, Küç Ay Tegin, Oğul Hacib, Timur Melik ve 90 bin Kanglı askeri Hârezm'de yerlerini almıştı. Sultan Muhammed, ölmeden önce Hârezmşahlılar devletinin başına Terken Hatun'un gözdesi, yaşı küçük olan ve fazla zeki olmayan Uzlak Sultan'ı tavsiye etmişti." Cüveynî, s.342.

264 "Şehzadeler, Hârezm'e geldikleri zaman sultanlık konusunda değişik görüşler ortaya attılar, Uzlak Sultan'ın zayıflığı, acizliği ve devlet büyükleriyle anlaşamaması yüzünden, zâlim mazlum, haklı mahkûm durumuna geçti. Kaba kuvveti fazla, fakat bilgisi ve akli az olanlar yetki sahibi oldular. Buna karşılık ülkenin selâmetini düşünenler, "Güçlü ve sağlam bir kişiliğe sahip olan Sultan

Aylar ve yıllar boyunca sıcaklığı ve soğuğu tatmış olan tecrübeli ordu başları ve Hârezmşâh Devleti'nin önde gelenlerinin (havâss) çoğu ise [3356] onun/Celâlû'd-dîn'in hizmetine yönelerek onun yolunda yürümeyi kabul ettiler. Sultan, atalarının ve dedelerinin yüce ve ulu makamına oturunca, o ve kardeşleri arasında çok sıkı ve kuvvetli yeminlerle sağlamlaştırılan dostluk ve muhabbet binaları kuruldu. Ancak kötü niyetli emirler, fırsatını buldukları bir anda Celâlû'd-dîn'i yokluk kuyusuna atmak için aralarında anlaştılar. Bu sırada onlardan biri, bu durumu olduğu gibi Sultan'a haber verdi.

Sultan o bereketsiz topluluğun (kavm) böyle bir vakitte inat ve isyan fikrine sahip olduklarını öğrenince birlik ve beraberlik düşüncesi kalmadı. Kendi havassı ve emirleriyle (dilâverân) birlikte atlanıp Nesâ yolundan Şâdiyâh'a doğru hareket etti. Ustu/Ustuva (استو)'ya ulaştınca Tatar ordusunda bir taifeyle karşılaştı. Sabahtan akşama kadar onlarla savaştı.²⁶⁵

Beyit

Güneş dünyadan uzaklaşınca

Karanlık gece, gündüzün üzerine perdesini çekti²⁶⁶

Sultan savaş meydanından sağ salim ayrıldı. Uzlağ, Sultan ve Ak Sultan, Celâlû'd-dîn'in gidişinden ve Moğol ordusuna gelişinden haberdar olunca, kardeşlerinin arkasından gittiler. Yıldızların şâhı, paslanmış kılıcını karanlık gece kınından çıkarıp ertesi gün olunca nazlı şehzadeler Tatar askeri ile daha önce Celâlû'd-dîn'in onlarla savaştığı

Celâlû'd-dîn başa geçerse, herkes lâıyk olduğu makama ve mevkiye gelir, herkes haddini bilir, ayağını o sıradan dışarı atmaz" diye akıllarından geçiriyorlardı." Cüveynî, s.342.

265 "Celâlû'd-dîn, ülkenin yönetimi konusunda görüş ayrılıkları bulunduğunu anlayınca tahta geçme işini başka bir zamana bırakarak Hârezm'den ayrılıp Mesa yolundan Şadyah'ın yolunu tuttu, Ustuva'ya varınca Şayakan tepesinde Tatar ordusuyla karşılaştı. Yanında bulunan az sayıda askerle aslanlar gibi dövuştü. Eğer onun yerinde Zaloğlu Rüstem dahi olsa, kaçmaktan başka bir şey düşünmezdi. Fakat o, dünyanın katran renkli çarşafını giymesine kadar düşmana karşı koydu" Cüveynî, s.342.

266 Cüveynî, s.121.

yerde karşı karşıya geldiler. Mukavemet edecek güçleri olmadığından ilk hamlede hezimete uğradılar. Moğollar, Hârezmîlilerin peşinden gidip onlara ulaştılar. Büyük küçük demeden hiç birine merhamet etmediler. Hepsini o sahrada köpeklere ve kurtlara yem yaptılar.²⁶⁷

Sultan Celâlû'd-dîn, Şâdiyâh'a ulaşınca, halsizlik ve kırınglık yüzünden burada üç gün dinlendi. Sonra sefer ve savaş araç gereçlerinin hazırlanmasını emredip Zûzen üzerinden, Sultan Muhammed'in yönetimini kendisine verdiği güzel Gazne mülküne hareket etti.²⁶⁸ Bir saat sonra Moğol ordusu Şâdiyâh'a ulaştıklarında Sultan'ın göç davulunu (tabl-ı irtihal) çaldığını anladılar. Mecburen onun peşinden hareket edip Herât'a bağlı yerlerden biri olan Berdûye (بردویه)'ye kadar gittiler. Fakat ona yetişemeyip geri döndüler.²⁶⁹ [3357]

267 "Azlağ/Uzlağ Şah düşman karşısında harp nizamına girmek için durdu. Edilen şiddetli müsademelerde iki taraf ta büyük zayıat verdi. Moğollar nihayet bozulup kaçtılar. Azlağ Şah ile arkadaşları şu kolay ve çabuk zaferden hayrette kaldılar, kendilerini fena bir akıbet beklediğini hatıra getirmediler. Bütün Horâsân'da bulunan Moğolları önlerine çıkanlardan ibaret sandılar. Aradan çok geçmeden yeni bir düşman kuvveti tarafından sarıldılar. Azlağ Şah bu müsademede şanı ile öldü. Akşah ve arkadaşları da can verdiler. Moğollar iki Şehzadenin başını götürüp mızraklara takarak bütün memlekette teşhir ettiler. O gün can verenlerin üstlerinde yıldız gibi parlayan inciler vardı. Moğollar bunları almak zahmetine girmek istemediler. Köylüler geldiler, bunları aldılar. Kasaba pazarında yok bahasına sattılar. Nesa Emiri Nasrû'd-dîn üç dört miskal ağırlığında lal yüzük taşlarını otuzar dinar ve hatta daha aşağıya aldığını söyledi. Bu zat yetmiş dinar bir elmas yüzük almıştı. Sonra bu taş Celâlû'd-dîn'e takdim olunmuş o da bunun Azlağ Şahın olduğunu Hârezmde dört bin dinara alındığını söylemişti. Celâlû'd-dîn bu taşı yüzük yapmak için Gence de bir kuyumcuya vermişti. Kuyumcu taşı kaybetmiş; sözüne de inanılmıştı. Bunun için şehirde iki gün tellâl çağırılmış ise de bulunamadı." Nesevî, s.45.

268 "Sultan Celâlû'd-dîn, Şadyah'a varınca hazırlıklarını tamamlamak ve uygun zamanı bulmak için orada iki üç gün kaldı. Sonunda bir gece yarısı, şimşek gibi kalkıp tevekkül atına binerek 15 Zilhicc 617 (10 Şubat 1221) tarihinde babasının ölmeden önce onun için görev yeri olarak seçtiği Gazne'ye doğru yola çıktı." Cüveynî, s.343.

269 "O, oradan ayrıldıktan bir saat kadar sonra orayı kuşatan Moğol ordusu, Sultan'ın oradan ayrıldığını öğrenir öğrenmez onun peşine düştüler. Sultan'ın Moğollar gelirse onları oyalasın diye iki yol kavşağında bıraktığı Melik İl

Sultan Gazne'ye konunca Sultan Muhammed'in etrafa dağılmış olan emir ve askerleri, yüzlerini ona dönüp onun yanında toplandılar. Seyfû'd-dîn İğrak Kanglılardan, Türklerden ve Halaçlardan²⁷⁰ kırk bin kişi ile ona katıldı. Herât hâkimi Emin Melik de saf bozan cesur yiğitlerden bir bölük ile onun yanına geldi.²⁷¹

Beyit

Düşman yenen ordunun atlıları on bin

Her taraftan gelip Sultan'a katıldılar

Direk komutasındaki birlikle karşılaştılar. Melik İl Direk, onlarla bir saat kadar savaştıktan sonra bir fırsatını bulup Sultan'ın gitmediği yola atını sürüp kaçmaya başladı. Bunun üzeri ne Tatarlar, Sultan'ın da aynı yoldan gittiğini düşünerek onun peşine düştüler. Bu şekilde Sultan umut atının total olmasına rağmen 40 fersah ilerledi. Moğol ordusu da onu aramaktan vazgeçerek o yoldan geri döndü. O arada Sultan, Zuzen'e vardı ve atlarını doyurup bir süre dinlenmek istedi. Fakat ora halkı Sultan'a yüz vermedi. Sultan'ın, Moğol ordusunun gelmekte olduğunu, onlara karşı kale duvarlarının onarılması gerektiği sözüne de kulak asmadılar. Ona cevap olarak "Moğol ordusu gelip sana saldırınca biz de onları arkadan vurarak yeneriz" diye karşılık verdiler. Sultan, Zuzen'in büyüklerinden ilgi görmeyince oradan kalkıp Mabizhanâbâd'a vardı ve gece yarısı oradan ayrıldı. Oradan ayrıldığı gecenin sabahı Moğollar oraya vardılar. Sultan'ı Herat'ın kasabalarından Berduye'ye kadar takip edip geri döndüler." Cüveynî, s.343-344.

270 "Halac, Halaç veya Kalaç bir Türk aşiretinin adıdır. Türkler arasında Kalaç diye anılan Halaçlar, IX. yüzyıldan itibaren İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde "Halac" (الخلاج), "Halaciyye" (الخلجية) imlâsı ile kaydedilmektedir. Kâşgarlı Mahmûd, kabile hakkında bilgi verirken Yirmi İkiler'in onlara Türkçe "aç kal" anlamında "Kal-Aç" dediklerini ve sonradan bunun Halaç'a döndüğünü söyler. X. yüzyılın sonlarında yazdığı eserinde Halaçlar'ın dâhil bulunduğu zümreye işaret etmekte, bunların Eftalitler'in bakiyesi olduğunu söylemektedir." Halaçlar hakkında toplu bilgi için bkz, Enver Konukçu, "Halaç" *DİA*, XV, s.228-229

271 "Sultan, yoluna devam edip Gaznin'e varırken 50 bin kişilik bir orduya sahip olan Emin Melik tarafından karşılandı. Halk ona büyük bir sevgi gösterisinde bulundu. Emin Melik'in kızıyla evlenen Sultan, o kış Gaznin'in Meydan-ı Sebz mahallesinde geçirdi. Sultan'ın orada olduğunu duyan çevre halkı akm akın onun hizmetine koştu. O arada Sultan İğrak 40 bin kişilik bir orduyla Sultan'ın hizmetine girdi. Aynı şekilde Gûr emirleri de onun yanında yerlerini aldılar." Cüveynî, s.344.

Bahar mevsimi gelince Sultan ordularıyla ile Gazne'den çıkıp Pervân'a hareket etti. Oraya vardığında Tukacık ve Mulkur'un²⁷² Moğol ordusu ile Vâliyân Kalesi'ni kuşattıklarını ve hisarı ele geçirmek üzere olduklarını işitti. Sultan ağırlıklarını ve değerli eşyalarını orada bırakıp onlara saldırdı. Düşman ordusunun öncülerinden (mukammede-i sipah) yaklaşık bin kişiyi öldürdü. Sultan'ın askerlerinin sayısı onlardan fazla olduğu için Moğollar sudan geçip köprüyü yıktılar ve karşı tarafa kondular. Gece olunca da kaçtılar.²⁷³ Sultan Celâlû'd-dîn büyük ganimet ele geçirip geri döndü. İkbal çadırını/otağını Pervân'a kurdu.²⁷⁴

Cengiz Han bu vakayı işittiğinde Şiki Kutuku Noyan'ı, diğer Noyanlardan biri ve otuz bin adamla Sultan'ı defetmekle görevlendirdi. Kendisi de onların ardından yola koyuldu. Kutuku, Pervân mevkiinde Sultan Celâlû'd-dîn'e ulaştığında Sultan savaş ve cenge hazırды.

Beyit

Sağa sola sağ ve sol kanadı düzenledi

Ve kendisi de merkezde (kalb) yerini aldı

272 "Tekeçük ve Molgar" Cüveynî, s.344.

273 "Moğollar bu şekilde mağlup olunca Celâlû'd-dîn Hârezmşâh Cengiz Han'a bir elçi göndererek ona şöyle demişti: "İstediğin bir yer belirle, oraya savaşa gelirim." Bunun üzerine Cengiz Han birincisinden çok daha kalabalık bir ordu hazırlayıp çocuklarından birinin emrine vererek onu Hârezmşâh Celâlû'd-dîn üzerine sevk etti. Bu ordu Kabil yakınlarına varınca İslam ordusu buna karşı çıkmış, her iki ordu karşılaşınca savaş düzeni almışlar ve nihayet aralarında son derece şiddetli bir savaş başlamıştı. Bu savaşta da Müslümanlar kâfirlere karşı galip gelmiş ve Moğollar hezimete uğratılmıştı. Müslümanlar bu savaştan sonra düşman ordugâhından muazzam ganimetler ele geçirmişlerdi. Ayrıca Moğol ordusunda bulunan ve bir hayli kalabalık olan Müslüman esirler de kurtarılmıştı." İbnü'l-Esir, XII, s.355.

274 Kabil'in 145 km. güneybatısında bulunan Pervan, maktadır. Ova görünümünde olan Gazne şehri denizden tam 2225 metre yüksekliktedir. Bu şehir M.Ö kurulmuştur. Gerçek ismi Genzek olmasına rağmen İslam kaynaklarında Gazne ve Gaznin olarak geçmektedir. Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, 479.

(Sultan), bütün askelerin piyade olmasını ve atların önünde durmalarını emretti. Ateş çekip başparmak açarak/ok atarak sabah-tan akşama kadar muharebe ve cihad ettiler. Âlemi aydınlatan güneş, bu olayı müşahade edince, hicab perdesini çekip akşam oldu. Ehl-i küfür ve İslam'dan, erbab-ı nur ve zulümden her biri geri dönüp kendi merkezlerine kondular.²⁷⁵

Ertesi gün [3358] Çin şehinşâhı, [Hârezmşâh] ordusuna karşı kin hançerini kınından çekti. Sultan'ın askerleri, düşman ordusunun arkasında bir önceki günden bir saf daha fazla [asker] olduğunu, daha kalabalık olduklarını gördüler.

Meselenin aslı şuydu: Kutuku bir hile düşünmüş ve o gece her süvarinin, kendi arkasına tahta ve keçeden bir heykel/maket (timsâl) yerleştirmesini emretmişti. Sultan'ın askerleri, Moğollara yardım kuvvetinin geldiğini zannedip korktular ve savaş meydanını terk etmek istediler. Sultan onları yüreklendirdi ve bu kötü düşünceye mani oldu. O gün piyade olarak savaşmalarını emretti. Kendilerinin yayılıp/üstün gelip düşmanlarının aciz kaldıklarını görünce atlarına binip onlara saldırdılar. O sapkın fırkanın (fırka-i zelâl) çoğunu öldürdüler. Her iki noyan, geride kalan çok az adamla Cengiz Han'ın yanına gittiler.²⁷⁶

275 "Cengiz Han, Şigi Kutuku'yu 30 bin askerle yola çıkardı. Sultan'ın Parvan'a varışından bir hafta sonra Moğol ordusu kuşluk vakti şehrin önünde görüldü. Sultan şehirden bir fersah dışarı çıkarak Moğol ordusunun karşısında durdu. Emin Melik'e sağ kanadı, Seyfü'd-dîn Melik İgrak'a da sol kanadı emanet edip kendisi de merkezde yerini aldı. Daha sonra ordularına emir verip bütün süvarilerin savaşa girmelerini ve canlarını çekinmeden feda etmelerini bildirdi. 10 bin süvariden meydana gelen sağ kanat, Emin Melik'in komutasında Moğolların sol kanadına saldırdı ve onları yerlerinden oynatınca Moğolların sağ kanadından ve merkezden sol kanada yardım gelmeye başladı. Daha sonra sağ ve sol kanatları dağılmış olan Moğol ordusunu merkezde sıkıştırdılar. Çetin geçen bu savaşta her iki taraftan da çok sayıda insan hayatını kaybetti. Yenilen yenen belli olmadı. Sonunda güneş batıp akşam olunca herkes yerine çekildi." Cüveynî, 345.

276 "Moğol komutanları her askerin yanında bir yedek at bulundurmasını emretti. Ertesi gün feleğin silahşörleri, kılıcı gecenin kellesine vurunca iki taraf tekrar savaşa tutuştu. Sultan'ın ordusu, Moğolların arka tarafında yeni bir saf

Bu sırada Cengiz Han Tâlekân'dan ayrılıp Enderâb'a ulaşmış, oranın halkı hisara sığınıp karşı koyunca bir ay muhasara ile meşgul olmuştu. Kaleyi fethedip yağma ve katliam yaptıktan sonra oradan göçüp Bâmiyân Hisarı'na gitti. O kalenin sakinleri de kapıları kapattılar. İki taraftan tir-i çarh ve mancınık işlettiler. Muhasara esnasında bir gün, Çağatay'ın (خقاتای) oğullarından biri -ki Cengiz Han onu çok severdi- tir-i çarh darbesiyle öldü.

Kıt'a

Şah yüreği gamla doldu

O güzide bir okla helak olunca

O öfkeyle öyle cenge girişti ki

Onun ateşinden taşın mermeri eriyip su oldu

Kale ele geçirildikten sonra Cengiz Han, hiç kimsenin esir alınmamasını, Tacik ve Arap (Tacik ve Tazik), küçük ve büyük herkesin öldürülmesini emretti. Öldürülen oğlanın annesi hisara girdiğinde oranın ahalisinden nefes alan kimse kalmamıştı. Öyle ki kedilerin ve köpeklerin bile öldürülmesini emretmişti. Hatta gebe kadınların karınlarını destiklerini, çocuklarının başlarını gövdelerinden ayırdıklarını söylerler. Cengiz Han orayı viran edip yaktıktan sonra oraya Havbalığ (حوابلیغ) yani kötü şehir (şehr-i bed) adını verdi. Bu

görünce onlara yardım geldiğini düşünerek paniğe kapıldı. Bu durum karşısında bazıları kaçıp Basta ve Tırâh dağlarına sığınmayı teklif ettiler. Fakat Sultan, onların bu teklifini kabul etmedi. Daha önce kararlaştırıldığı üzere Sultan'ın süvarileri atlarından indiler. Sultan'ın sağ cenahının kalabalık ve güçlü olduğunu anlayan Moğollar, İğrak'ın başında bulunduğu sol kanada saldırdılar. İğrak'ın askerleri yaylarını okla doldurarak karşı tarafı ok yağmuruna tuttu ve saldırıyı durdurdu. Orada başarılı olamayan Moğol askerleri merkeze doğru yönelince Sultan kös davulunu çaldırdı. Davul sesi duyan askerlerin hepsi daha önce inmiş oldukları atlarına binip birden saldırıya geçti. Başlangıçta gerileyen Moğol ordusu geri dönüp savaşmaya başladı. Sultan'ın 500 kadar savaşçısını yere indirdi. Sultan, o durumu görüp sahraların aslanı ve azgın nehirlerin timsahı gibi oraya yetişince Moğollar hezimete uğradı ve kaçmaya başladı. Her iki noyan, geriye kalan az sayıda askeriyle Cengiz Han'ın yanına döndü. Sultan ise ganimet toplamakla meşgul oldu." Cüveynî, s.345-346.

olay İt yılına (ایت نیل) denk gelen altı yüz on sekiz senesi (1221) içinde oldu.²⁷⁷ [3359]

Seyfû'd-dîn İğrak'ın Sultan Celâlû'd-dîn ile Anlaşmazlığa Düşmesi, Hüsrev Âfâk'ın O Tarafa, Celaletle Süslenmiş Şehriyâra Hareketi, Sultan'ın Sind Nehri'nde Geçışı ve Bazı Hind Memleketlerini İstilas

Sultan Celâlû'd-dîn'in Cengiz Han'ın ordusuna Pervân'da galip geldiği gün, Seyfû'd-dîn İğrak ve Herât meliki arasında at üstünde/at yüzünden bir tartışma çıktı. Herât meliki kamçıyla onun atının başına vurdu. Sultan melike çok itimat etmese de bu cüretini görmezden gelip hesabını sormadı. Seyfû'd-dîn İğrak buna çok öfkelen-di. Gece olunca Kanglı, Türkmen ve Halaç askerleri ile Sıkarak (سیقراق) dağlarına doğru gitti. Bu durum Sultan'ın durumunda büyük bir zayıflığa sebep oldu.²⁷⁸ Cengiz Han bu olaydan haberdar olunca

277 “Cengiz Han, oradan Bâmyân'a vardı. Bâmyânlılar da teslim olmayı reddedip karşı koymaya kalkınca iki taraf da ok ve mancınık atışlarına başladılar. Bu sırada kaza yayından çıkan bir okun Cengiz'in en çok sevdiği Çağatay'ın oğullarının birinin canını alması üzerine Cengiz Han hiç vakit geçirmeden orayı almaları için askerlere üstün gayret göstermelerini emretti. Bâmyân fethedilince Cengiz Han'ın fermanı üzerine hiç esir almadılar. İnsan, hayvan canlı ne varsa öldürdüler. Hatta anaların karnındaki çocukların bile canlarına kıydılar. Daha sonra Cengiz Han oraya yerleşmeyi ve orada şehir kurmayı yasakladı. Oraya kötü köy manasına gelen Mavu Balig adını koydu. Şimdiye kadar hiç kimse oraya yerleşmedi. Bu olay 618 (1221) yılının ilk aylarında oldu.” Cüveynî, s.155.

278 “Fakat hemen bu zaferden sonra Müslümanlar bir ganimet için birbirlerine düşmüş, aralarında anlaşmazlıklar meydana gelmişti. Müslümanlar'ın bu ordusu içinde Halaç Türklerinden olan Seyfû'd-dîn Buğrak adında son derece cesur, savaşta ve elde edilen zaferde büyük rol oynayıp gerçekten savaş san'atını bilen bir emir vardı. Bu kumandan, yani Seyfû'd-dîn Buğrak savaş sırasında Celâlû'd-dîn'in askerlerine: “Siz geriye çekilin, düşmandan sanki korkuya kapılmış gibisiniz” demiş ve kendisi askerleriyle birlikte ileriye atılarak gerçekten Moğollara karşı zafer elde etmişti. Yine Müslümanlar arasında Melik Han adında bir kumandan bulunuyordu ki Celâlû'd-dîn Hârezmşâh ile aralarında akrabalık bağı vardı. Aynı zamanda Melik Han Herât emîri idi. İşte bu zaferden sonra elde edilen ganimetler için bu iki emir ve kumandan arasında

hemen bütün hazırlıklarını tamamlayıp Kâbil yolundan Gazne'ye yürüdü. Yolu o kadar hızlı gelmişlerdi ki hiç kimsenin [yorgunluktan] yemek pişirmeye/yemeğe mecali kalmamıştı.²⁷⁹

Sultan Mahmud b. Sebüktegin'in dârü'l-mülküne (Gazne) ulaştıklarında, Sultan Celâlû'd-dîn'in on beş gün önce Türkistân ordusunun duydukları yüzünden Hindistan'a gittiğini öğrendiler. Bunun üzerine Cengiz Han orada Yalavac'ı²⁸⁰ darugacı

bir anlaşmazlık meydana gelmiş, hatta bu anlaşmazlık çatışmaya dönüşünce Seyfû'd-dîn Buğrak'ın bir kardeşi öldürülmüştü. Bunun üzerine Buğrak "Ben kâfirleri mağlup edeyim, fakat böyle son derece basit bir eşya için kardeşim öldürülsün, öyle mi!" demiş ve kızarak ordudan ayrılıp Hindistan'a doğru yola koyulmuştu. Seyfû'd-dîn Buğrak'ın ayrılması üzerine ordu içinden otuz bin kadar asker hemen peşine takılmış ve ondan yana bir tavır almışlardı. Celâlû'd-dîn Hârezmşâh, çeşitli yollara başvurarak ona yalvarmış, geriye dönmesi için bizzat kendisi yanına gidip ona Allah yolunda yapılacak cihâd ve böyle bir durumda Allah'tan korkması gerektiğini hatırlatarak geri dönmesi için ağlayıp durmuş, fakat Seyfû'd-dîn Buğrak hiç aldırış etmeden onu dinlememiş ve ayrılıp yoluna devam edip gitmişti. Böyle bir olaydan sonra Müslümanların gücü zayıflamış ve moralleri bozulmuştu." İbnü'l-Esir, XII, s.356.

279 "Cengiz Han, Talekan'dan Tekeçük ile emirlerinden bir kısmını bir orduyla Sultan Celâlû'd-dîn'in işini bitirmek için göndermişti. Sultan'ın İğrak ve daha başka ünlü kişilerin desteğiyle Sultan Celâlû'd-dîn'in sayısı az olan ve başka yerden yardım alamayan Moğol ordusunu yendiğini haber alınca Cengiz Han'ın gündüzü gece oldu. Hiç vakit geçirmeden, geceyi de gündüz yapıp dörtnele at koşturdu. Yemek pişirmek için bile mola vermedi. Gazne'ye varınca, Sultan'ın on beş gün önce oradan Sind geçidini geçmek için ayrıldığı haberini alması üzerine Mama Yalavac'ı oraya yönetici olarak bırakıp, bulutu dağıtan rüzgâr gibi Sultan'ın peşine düştü." Cüveynî, s.155.

280 "Moğollar döneminde Yalavac isimli iki kişi dikkat çeker. Bunlardan ilki Mahmud Yalavac, ikincisi ise onun oğlu Mesud Yalavac'tır. Mahmud Yalavac, Cengiz Han'ın batı seferinden önce Hârezmşâh Muhammed'e elçi olarak gönderilmiştir. Hârezmşâh onun Müslüman ve Hârezmli olmasından dolayı kendisine hizmet etmesini söylemiş ve değerli bir taş vermişti. Cengiz'in Çin'i zaptedip etmediğini sormuş; Mahmud, bunun doğru olduğunu teyid etmişti. Fakat Cengiz'in hakiki kuvveti hakkında doğru bilgi vermemişti. Mahmud Yalavac, Cengiz Han'ın itibarını kazanmış ve onu şehirlerin idaresi hakkında aydınlatmış olmalı ki, baba oğul Yalavac'lar herhangi bir validen çok, daha ziyade mali işleri düzenleyen fevkalade selahiyetli memurlardı. Ayrıca onların yanında muhafızlık ve diğer işleri düzenleyen başka Moğol idarecileri de olmalıdır.

(داروغى)²⁸¹ olarak bıraktı. Sonra da hiç durup beklemeden temkinli bir şekilde Sultan'ın arkasından yola çıktı.

Beyit

Hemen saldırdı Cengiz Han ordu ile

Öldürmek için Harezmsah veliahtının üzerine

[3360]

Sabah arslanı ufkun göğsünden yükseldiği sırada coşan ve kükreyen Sind Suyu'nun²⁸² kıyısında ona ulaştı.

Batı seferi sonunda oğlu Mesud Yalavac, Buhârâ, Semerkand ve Ürgenç gibi şehirlerin idaresinden sorumlu olmuştur. Mahmud Yalavac ise Cengiz Han ile birlikte Karakurum'a gitmiş ve Pekin vilayetinin valisi (Darugaci) oldu. Darugaci, sadece vali olmayıp fevkalade yetkisi olan kimselerdi. Bütün vergi, para ve ceza gibi işler onlardan sorulurdu. Mahmud Yalavac'ın Cengiz Han ve oğulları yanındaki asıl kıymeti, getirdiği vergiler ve tahsil etme biçimindeki rolüdür (dink sistemi). Mahmud Yalavac'ın oğlu Mesud ise babası ile birlikte Cengiz Han'ın hizmetine girmiş, batı seferinden sonra da Semerkand, Buhârâ ve Ürgenç şehirlerinin idareciliğine atanmıştır. Ögedey Han'ın son zamanlarında Abdurrahman'ın Mahmud Yalavac'ın yerini alması ve nihayet Töregene Hatun'un naibeliği esnasında başına geleceklerden korkmuş olmalı ki, bu dönemde birçok başarılı idarecilerin yaptığı gibi o da Batu Han'a sığınmıştır. Güyük Han tahta çıktıktan sonra Çinkay ve Mahmud Yalavac gibi o da eski görevi olan Batı Türkistan'daki görevine getirildi. Onu da tıpkı babası gibi bir şehir valisi olarak değil, bir vergi uzmanı, genel vali olarak görüyoruz." Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, I, Erciyes Üni. Yay, Kayseri 1994, s.124-125.

281 "Daruga, bir unvan olarak 1221'den itibaren Moğolların hâkimiyetindeki çeşitli hükümdar veya hâkimlerin yanına bir nevi yüksek komiser olarak veriliyordu. Daruga'nın görevlerinin etrafıca belirtildiği Çin kaynaklarında vazifeleri, nüfus ve mal sayımı, yerli ahaliden asker toplanması, yam olarak adlandırılan ulaşım noktalarının tanzim edilmesi, vergilerin toplanması ve hükümdara gönderilmesi olarak sıralanmıştır. Darugalar görevlerinin bir simgesi olarak yanlarında mühür bulunduruyorlar ve gerekli olduğunda belgelere bunu basıyorlardı. Bu ifadelerle göre baskaklık ile darugalık arasında pek de bir farkın olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında kimi kaynaklarda daruga ve baskak unvanının birbirlerine eş veya birbirlerinin yerine kullanılmıştır." Özcan, a.g.t., s.304 vd. Ayrıca bkz, Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, VIII, s.505-506; M. Fuad Köprülü, "Daruga", *İA*, III, 486-489.

282 "Hindistan alt kıtasında tarihî bir bölge olan Sind, günümüzde Pakistan'ın eyaletlerinden biridir. Azmi Özcan, "Sind", *DİA*, XXXVII, 242-244.

Beyit

Geldi ordu harekete geçti öyle ki

Kiriş nehir oldu, ordusu keman

Sultan Celâlü'd-dîn baktı ki bir tarafta ateş saçan kılıç var, diğer tarafta kana susamış deniz. O savaş meydanında, hararetle güneşin ışığından siper/kalkan gölgesinden başka şeye sığınılamayacağını, o ümitsizlik meydanında kılıcı ve mızrağı işletmekten başka kurtuluş yolunun olmadığını anladı. Bu zaruret ile savaş ve mücadeleye hazırlandı.²⁸³

Beyit

Kaçış yolu kalmayınca zaruret vakti geldi

Elini keskin kılıca attı

Cengiz Han'ın askerleri, Emin Melik'in kumandasında bulunan Sultan'ın sağ kanadına (meymene) saldırdılar. Yanındakileri, ordunun büyük kısmı iler birlikte öldürdüler. Aynı şekilde sol tarafı (meysere) da bozdular.²⁸⁴ Sultan sabahtan öğlen vaktine kadar,

283 "İğrak'ın ayrılmasıyla Sultan'ın gücü azaldı. İşleri sarpa sardı. Sind nehrini geçmek için Gaznin'den ayrıldı. O sırada Talekan işini halletmiş olan Cengiz Han, Sultan'ın askerinin dağıldığını öğrenince, öcünü alıp onu ortadan kaldırmak için azgın bir sele benzeyen, kalpleri intikam ateşiyle yanan, sayıları yağmur daneleri kadar olan bir orduyla yıldırım gibi Sultan'ın üzerine yürüdü. Sultan, Cengiz Han'ın geldiğini öğrenip savaş ateşiyle yanıp tutuşan bir orduya ve cihan padişahına karşı koyabilecek kadar askeri olmadığını anlayınca, Sind nehrini geçmeye karar verdi. Emri üzerine gemileri hazırladılar. Moğolları oyalasınlar diye gönderdiği Orhan'ın devriye birliği (yезek) Cihan Fatihi Cengiz Han'ın öncü birliklerine yenilerek geri döndü." Cüveynî, s.347.

284 "Birden Cengiz Han'ın en kalabalık ordularıyla üzerlerine geldiğini haber almışlardı. Celâlü'd-dîn Hârezmşâh Müslümanların böyle ikiye ayrılmasından sonra bir hayli zayıfladığını görmüş ve bu orduyla bu kadar kalabalık bir düşmana karşı koymanın mümkün olmadığını anlamıştı. Bunun için askerlerini alıp Hindistan'a doğru geriye çekilmiş, büyük bir nehir olan Sind Nehri'ne ulaştıklarında karşı tarafa geçmek için gemi tedarik edememişlerdi. Diğer taraftan Cengiz Han bütün gücü ve sür'atiyle Müslümanların peşine takılmış, onları takip etmişti. Celâlü'd-dîn askerleriyle birlikte karşı tarafa geçme imkânı bulamayınca kendilerine yaklaşmış bulunan Moğol hükümdarı

kendisiyle birlikte merkezde (kalb) kalan yedi yüz kişi ile mübareze meydanında at üstünde hücum ediyor, her hamlede birkaç kişiyi yokluk âlemine gönderiyordu yaptı. Her hamlede birkaç kişiyi toprağa düşürdü. Gerçekten de o gün Sultan öyle bir yiğitlik gösterdi ki, eğer destan-ı Rüstem yaşasaydı yüz kere onun elini ve pazusunu öperdi. Eğer İsfendiyar-i Rûyin-ten o görkem ve azameti görseydi, onun hizmetine girerdi.²⁸⁵

Cengiz Han ve ordusuyla çarpışmak zorunda kalmışlardı. Müslümanlar nehri karşı tarafa geçme imkânına kacışamayınca sabırla girdikleri bu savaşta ister istemez son güçlerini ortaya koyarak savaştılar. Önlerinde düşman, arkalarında nehir vardı. Bunun için derhal savaş düzeni alıp düşmana karşı koymuş ve aralarında son derece kanlı bir savaş başlamıştı. Bu savaşa katılan bütün Müslüman askerler daha evvel katıldıkları savaşları bununla kıyasladıklarında bundan evvelki savaşların tamamen bir çocuk oyuncağı olduğunu, bu savaşın ise dehşet verici bir şekilde kanlı geçtiğini söylemişlerdi. İşte bu kanlı savaş üç gün müddetle sürüp gitti. Bu çarpışmalar sırasında yukarıda kendisinden söz ettiğimiz Herât emiri Melik Han birçok Müslüman ile birlikte şehit olmuştu. Düşman ordusundan öldürülenlerin sayısı çok daha fazla idi, yaralananların ise haddi hesabı yoktu. Nihayet Moğol ordusu geriye çekilerek uzaklaşıp gitmiş ve bir hayli uzak bir yerde karargâh kurmuşlardı. Müslümanlar ise o anda kendilerine yardım edecek veya yardımlarına koşacak kimsenin olmadığını ve diğer taraftan savaş meydanında öldürülenlerin bir hayli çok olduğunu görünce daha da zaaf göstermişlerdi.” İbnü'l-Esir, XII, s.356-357.

- 285 “Sultan’ın hareket ettiğini öğrenen Cengiz Han, acele ederek Sultan’ın önünü çevirdi. Güneşin nurunun dünyanın yüzünü aydınlattığı, sabah sütünün ufukların memesinden döküldüğü zaman Sultan, bir yandan ateş gibi geçtiği yeri yakan bir ordu, diğer yandan Sind ırmağının arasında kalmasına rağmen cesaretini kaybetmedi, savaş ateşine girmeye hazır bekledi. Daha önce yaptığı savaşta yediği darbeden kaplan rengini almış olan o aslan, muhtelif perdeye vurarak intikam atını akord etti ve askerlerini savaş düzenine koydu. Yedi ülkenin muzaffer padişahı, önce Sultan’ın Emir Melik’in komuta ettiği sağ kanadına saldırdı. O kanadı yerinden oynatan Moğol askerleri çok sayıda asker öldürdü. Emin Melik, bozguna uğrayıp tek ayağıyla canını kurtarmak için Peşaver’e doğru kaçmaya başladı. Fakat daha önce yolları tutmuş olan Moğol askerleri tarafından öldürüldü. Sol kanat da yerinden oynayıp yenilince Sultan, 700 kadar adamıyla merkezde kılıç sallayarak sabahtan öğleye kadar direndi.” Cüveynî, s.347-348. “(Cengiz Han) Sind nehri sahilinde ona yetişti Moğol askerleri her taraftan Sultan’ın ordusunu kavis içine aldılar. Cengiz Han, askerlerine Sultan’ı canlı yakalamaları için gayret sarf etmeleri emrini verdi. O sırada Çağatay

Cengiz Han'ın askerleri gittikçe artıyordu. Öyle ki Sultan'ın hareket sahası iyice daraldı. Onu ele geçirmeye çok yaklaştılar.²⁸⁶ Cengiz Han askerlerine Sultan'ı canlı olarak yakalamaya çalışmalarını emretti. [Sultan çaresiz kalıp] nam ve şöhret işinde geçince, Acaş Melik (أجاش) Sultan'ın dizginini tutup atından indirdi. Sultan evlat ve ciğerlerine, bin dert ve kederle veda etti. Sonra atına bindi ve arslan gibi kükreyerek Cengiz Han'ın askerlerine hamle yapıp onları ürküttü. Daha sonra da dizgini çekip geri döndü. Çetrini atıp zırhını (cevşen) çıkardı ve atını kamçılıyıp kendisini Sind Suyu'na attı.²⁸⁷ [3361]

ve Ögedey da Hârezm tarafından gelip onlara katıldı. Sultan, durumun çok kötü olduğunu fark etti. Sayıca karşı taraftan çok az olan ordusuyla çarpışmaya girdi. Sağ cenahtan sol cenaha, sol cenahtan merkeze saldırdı. Fakat Moğol ordusu, onun hareket alanını giderek daraltıyor, buna rağmen Sultan, öfkeli bir aslan gibi mücadele veriliyordu.” Cüveynî, s.155-156.

286 “Celâlû'd-dîn kendisine muhalefetle ayrılan cenerallerini kendisine celbe muvaffak olamadan Sind sahiline çıktı. O gün atlılar her tarafa koşmadan düşmana dayanmak hazırlığından fariğ olmadılar. 618 senesi şevvalinin sekizinci çarşamba günü (25 Kasım 1221) iki taraf harp nizamına girdi. Celâl etrafında az bir miktar askerle düşmana karşı durdu, askerinin çoğu kaçmıştı. Celâlû'd-dîn bizzat Cengiz ordusunun merkezine hücum ile onları dağıttı. Cengiz korkusundan atına bindi, kaçtı. Zaferin Celâl tarafında kalmasına az kaldı. Fakat harpten evvel Cengiz'in ihtiyat bıraktığı on bin seçme “Bahadiriye” atlısı Eminü'l-mülk'ün kumandasındaki sağ tarafa taarruz ettiler. Bunları mağlup ederek merkez üzerine atıldılar. Böylece safları kınlan kıtalar dağıldılar. Az zaman içinde kanlı cesetlerden, nehir suyunda yüzen vücutlardan başka bir şey kalmadı. Askerin çoğu kurtulamıyacaklarını bildikleri halde nehre atılmışlardı. Yedi sekiz yaşlarında bulunan Celâlû'd-dîn'in oğlu da bu harpte ele geçti. Cengiz'in gözü önünde öldürüldü.” Nesevî, s.55.

287 “Daha sonra emri üzerine yedek atı çektiler. Ona binip bir defa daha timsah gibi belâ denizine daldı. Önündeki Moğol askerlerini geri püskürttükten sonra atından inip onun dizginini çıkardı ve zırhını üzerinden attı. Ata bir kırbaç vurup kendini on beş, yirmi metre aşağıda bulunan nehre bıraktı. Kükreyen bir aslan gibi nehri geçip kurtuluş sahiline ulaştı.” Cüveynî, s.348. “Hezimetten sonra nehir kenarında kendisini bulan Celâlû'd-dîn, karşıda annesini, oğlunun annesini, bütün karılarını gördü, bunlar esaret hakaretine düşmemek için bağıra bağıra öldürülmelerini diliyorlardı. Hepsinin nehre atılmalarını emreyledi. Hakikaten şu fevkalâde bir felâketti... En ufak bir firar vasıtası bile bulunmadığı, her tarafı tehlike kaplamış olduğu halde Celâlû'd-dîn arkasında

Sultan Celâlû'd-dîn'in Sind Suyu'ndan Geçışı

Derler ki, nehrin kenarından karşı kıyıya kadar on gezden fazla idi. Sultan'ın askerleri, onunla birlikte hareket ettiler. Cengiz Han nehrin kıyısına geldi. O sırada Moğollar da kendilerini nehre atmak istediler. Ancak Cengiz Han onlara engel oldu. Tatar ordusu, ellerini oklarını attılar. Öldürülenlerinden kanından Sind Suyu kırmızı (la'l) döndü.

Sultan, suda boğulmaktan kurtulduktan sonra orduya mukabele etmek için suyun kıyısına giderken, Moğolların ordugâhını yağmaladıklarını gördü. Cengiz Han, suyun kenarında öylece duruyordu. Sultan atından indi. Atın eyerini çözdü. Eyerin keçesini, oklarını ve elbisesini/kaftanını güneşte kuruması için yere serdi. Kılıcının kınına dolan suyu boşalttı. Çetrini, mızrağın başına geçirdi ve tek başına onun dibine çöktü/oturdu. İkinci namazı vaktinde, boğulmaktan kurtulan yedi kişi daha onun yanına geldi. Gün batar-ken o yedi kişiyle birlikte yola koyuldu.²⁸⁸ Bu durumu gören Cengiz Han durdu. Dişlerini sıkıp öfkeden kaftanının yakasını ısırdı:

harp kisvesile atını nehre sürdü. At, bereket versin, nehri geçti. Celâlû'd-dîn bu atı, binmeksizin, Tiflis fethine kadar sakladı." Nesevî, s.55-56.

288 "Celâlû'd-dîn'i terkeden Halac askerine gelince, Cengiz Celâlû'd-dîn ile kozunu pay ettikten sonra bunlar dağ tepelerinden, sarp yerlerden inmeğe icbar edilmiş, aşağı vadilere düşürülerek ele geçirildi. Deruzda kalesine iltica eden Azamülmülk muhasara edilerek ele geçirildi, işi bitirildi. Ziyaülmülk Alâû'd-dîn Mehmet bin Mevdut Ennesevî ki yüksek bir aileden pek cömert kimse-lerdendi; bana şunu anlattı: "Yüzmek hakkında hiçbir fikrim olmadığı halde suya atıldım, boğulma derecesine geldim; fakat nehrin ortasında debelenirken yanında şişirilmiş tulum bulunan bir çocuk gördüm. Çocuğu boğmak, elinden tulumu almak için elimi uzattım; çocuk bana: 'Beni öldürmeksizin kurtulmak istersen benimle beraber ol ben seni kenara çıkarırımı' dedi. Böylece ikimiz de selâmete çıktık. Biraz sonra çocuğu mükâfatlandırmak için çok arattım; kurtulanlar az oldukları halde, bulmak mümkün olmadı... Celâlû'd-dîn ordusundan takriben dört bin kişi de karşıya geçmişti. Bunlar yalınayak başkibak denecek mertebede çıplaktılar. Celâlû'd-dîn nehri geçtikten üç gün sonra da üç yüz kadar atlı kendisine iltihak eyledi. Sultanın nedimlerinden bulunan bu atlıları nehir akıntısı uzaklara atmıştı. Bunlar Celâlû'd-dîn'in ne olduğunu bilmiyor, çobanını kaybetmiş sürü gibi, perişan bulunuyordu. Nihayet Celâlû'd-dîn bunları buldu. Hepsi bayrama ermiş çocuklar gibi sevindi." Nesevî, s.55-56.

Kıta

Onu övdü ve dedi: Bu meşhur babayı

Yiğitlikte geçmiştir oğlu

Sahrada aslandı Firuz ceng gibi

Deryaya yiğittir timsah gibi

Çocuklarına bakıp “Böyle babadan, böyle oğlu olur.” dedi.²⁸⁹

Beyit

Dünyada kimse şimdi böyle bir cihangir görmedi

*Önceki namdarlardan hiçbiri işitmedi*²⁹⁰

Kılıcın afetinden ve suyun felaketinden kurtuluş sahiline ulaşınca ondan çetin olaylar ve büyük fitneler ortaya çıktı. Akıllı adam, onun işinden nasıl gafil olabilirdi.

Sultan’ın ordusundan Cengiz Han’ın eline geçenlerin hepsi kılıçtan geçirildi. [3362] Onun erkek evlatlarını, süt çocuklarına varıncaya kadar, ferman mucebince öldürüldüler. Cengiz Han, dalgıçların (gavvâsân) suya dalmalarını ve iki ordu karşılaştığı sırada Sultan’ın suya dökülen paralarını ve mücevherleri çıkarmalarını emretti. Bu olay, altı yüz yirmi senesinin Recep ayında (Ağustos 1223) meydana geldi.²⁹¹

289 “Cengiz Han, onun nehri geçtiğini görünce atını sahile sürdü. Sultan’ın peşinden nehre atlamak isteyen askerlerine engel oldu. Moğol askerleri, Sultan’la birlikte nehre atlamış olan Sultan’ın askerlerini ok yağmuruna tuttular. O savaşçı görenler, nehrin günlerce kan aktığını söylerler. Sultan, bir kılıç, bir mızrak ve siperiyle birlikte nehri geçti. Onu görenler hayretler içinde şöyle diyorlardı: “Dünyada kimse şimdi böyle bir kahraman görmediği gibi öncekiler de duymadı.” Cengiz Han ve Moğollar, hayretten parmaklarını ısırıldılar. Cengiz Han, onu uzun uzun seyrettikten sonra yanında bulunan oğullarına dönüp “Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! Su ve ateş gibi iki belâ girdabından kendini kurtarıp sahile vardı. O başımıza büyük işler açacak. Onun karşısında akıllı bir insan nasıl gafil durabilir?” dedi.” Cüveynî, s.348-349.

290 Cüveynî, s.349.

291 “Cengiz Han, onun canlı olarak yakalanmasını emrettiği için Moğol askerleri ona ok atıp mızrak kullanmada gevşek davranıyorlar, Cengiz Han’ın emrini yerine getirmeye çalışıyorlardı. Sultan Celâlü’d-dîn de bütün gücüyle karşı

Sultan'ın Hindistan Memleketlerinden Bazılarını Ele Geçirmesi ve İki Yıl Sonra Oradan Kirmân'a Dönüşü

Sultan Celâlü'd-dîn, Sind Nehri'ni geçtikten sonra iki gün ormanlık bir alanda bekledi. Bu sırada zamanenin idamlarını unuttuğu kendi askerlerinden elli kişi ona katıldılar. Bu gelişmeler yaşanırken, yakınlarda bulunan bir rindlerden ve Hindulardan bir taifenin fitne ve fesatla meşgul olduğunu işitti. Sultan, adamlarına o ormandan ellerine birer sopa almalarını emretti. O küçük topluluk ile o fesatçılara bir gece baskını verip onların büyük kısmını öldürdü. O taifenin merkeplerini ve silahlarını ele geçirdiler. Başka bir topluluğu da hizmete/yanlarına aldılar. Bu esnada Hindu askerlerinden dört bin kişinin o civarda olduğu haberi geldi. Sultan, yüz yirmi askeriyle birlikte onları karşıladı ve o topluluğun büyük kısmını cehenneme gönderdi. Düşmanlardan elde ettiği ganimetle askerlerinin durumunu düzeltti.²⁹²

koymaya devam ediyordu. Atı vurulup yere düşünce getirdikleri yeni bir ata binip Moğolların üzerine yürüdü. Sonra birden yıldırım gibi geri dönerek suya atladı ve rüzgâr gibi oradan uzaklaştı. Bunu gören Cengiz Han, Moğol askerlerinin onun peşinden suya atlamalarına engel oldu. Parmağını ısırarak, içinden “Böyle bir evlâda sahip olan babaya ne mutlu!” dedi. “İsfendiyar onun arkasından bakıp onu nehrin öte sahilinde görünce, ‘Ona insan demeyin, o her bakımdan bir file benziyor’ dedi. Bunu söyledikten sonra tekrar o tarafa baktığı zaman Rüstem’in oradan süratle uzaklaştığını gördü.” Bundan sonra Sultan Celâlü'd-dîn'in hayatta kalan askerlerinin hepsini kılıçtan geçirdiler. Kadınlarını ve çocuklarını esir aldılar. Erkeklerin hepsini süt emenlere varıncaya kadar öldürdüler. Sultan, düşmanın eline geçeceğini anlayınca yanında bulunan altın, gümüş ne varsa nehre atmıştı. Moğollar dalgıçlar göndererek onlardan çıkabildiklerini çıkardılar. 618 yılının Receb ayında (Ağustos 1221) meydana gelen bu olay çok meşhur oldu ve “Bir Receb yaşa, garip şeyler gör” atasözünü ortaya çıkardı.” Cüveynî, s.156.

292 “Sultan, o iki tehlike arasından yani Cengiz Han'ın gazap ateşiyle Sind ırmağının girdabından kurtulunca, feleğin suda boğamadığı, bela rüzgârının fena toprağına gönderemediği kölelerinden beş altı kişiyle ormana sığınıp bir iki gün orada bekledi. Onlara elli kadar asker daha katıldı. O arada Sultan'ın haber toplamak için gönderdiği casuslar, Hindli eşkiyadan meydana gelen yaya ve atlı bir grubun bir fersah yakında bulunduklarını haber verdi. Sultan'ın emri üzerine askerlerin herbiri kendisine bir sopa yaptıktan sonra Hindlilere

Sultan'ın geliş haberi, o diyarda yayılınca Belâle (بلالہ) ve Bengâle (بنگالہ) dağından altı bin atlı Sultan'a karşı hareket etti. Sultan, beş yüz adam hazırlayıp savaşmak için onların üzerine yürüdü. Safların çekilmesinden sonra ordusu, şeytanın ordusuna karşı galip geldi. Bazı askerler (mütecennide) onun huzuruna gelince yanındakilerin sayısı üç bine ulaştı.

Ondan sonra Dehli'ye yöneldi. Oranın hududuna varınca [3363] Sultan Şemsü'd-dîn İltutmuş'a bir elçi gönderip "Komşuluk hakkımızın kesinleştiği bu zamanda, iki taraf arasında kolaylıkta ve zorlukta, sıkıntıda ve rahatlık dostluk ve yardımlaşma olması, insaniyet gereğidir. Birkaç gün kalmak üzere sizden bize bir yer göstermenizi istiyorum." dedi.

Sultan'ın gazabının büyüklüğü, güç ve kuvvetinin çokluğu meşhurdu. Şemsü'd-dîn, bir süre ne cevap vereceğini düşündü. Âkıbetin kötü olmasından endişeleniyordu. Sonunda elçiyi zehirletip canını alarak ortadan kaldırdı. Ülkenin önde gelenlerinden (ayan-ı mülk) başka birini değerli hediyelerle birlikte Sultan'ın yanına gönderdi.

İltutmuş'un elçisinin, yurt verilmesiyle ilgili getirdiği haber, Sultan'ın istediği/beklediği gibi değildi. Mecburen oradan ayrıldı ve Belâle ve Bengâle dağlarına geldi. Oradan, Halaç meliki Tâcü'd-dîn'i Cudi Dağı'na gönderdi. Tâcü'd-dîn, yağma ve talan ateşiyle o diyara akınlar düzelyip birçok ganimet elde etti.²⁹³

gece baskını düzenlediler. Onların çoğunu ortadan kaldırarak, silâhlarını ganimet olarak ele geçirdiler. Çok geçmeden bazıları ata, bazıları da sığira binmiş olan bir grup daha gelip Sultan'ın yanında yerlerini aldılar. Yeni gelenler, 2-3 bin kişilik Hint askerlerinden oluşan bir birliğin yakında olduğunu haber vermeleri üzerine Sultan 120 askerle onların üzerine saldırdı. Çoğunu Hint kılıcından geçirdi. Onlardan aldığı ganimetlerle gücünü arttırdı" Cüveynî, s.349-350.

293 "Sultan, 2-3 gün içinde Dehli'ye vardı. Aynü'l-Mülk unvanını verdiği birini, Sultan Şemseddin'e elçi olarak gönderdi. Çünkü "Soylu kişi, soylunun halinden anlar." Sultan, ona gönderdiği mesajda, "Kaderin cilvesi beni sizin yanınıza attı. Şimdiye kadar rahat günüm pek olmadı. Eğer dostluk kadehlerimizi havaya kaldırıp, anlaşmazlıkları bir tarafa bırakarak, kardeşlik bağlarımızı kuvvetlendirirsek, iyi ve kötü günlerde birbirimizin yanında oluruz. Bu şekilde yapılacak işleri birlikte yaparız. Anlaştığımızı duydukları zaman düşmanlarımızın savaşçı dışları

Bu sırada Sultan'ın askerlerinin sayısı on bine ulaşmış idi. Yardım için güzel konuşan bir elçiye Raca (Ray) Kokar Sengin'e (کوکار سنکین) gönderip onun kızına talip oldu. Adı geçen Raca, bu isteği kabul etti. Oğlunu da bir orduyla birlikte Sultan'ın hizmetine gönderdi.²⁹⁴ O sıralarda Raca Kokar Senkin ile Sind vilayeti hâkimi Kabaça (قباچه) arasında kavga ve düşmanlık bulunmaktaydı. Kabaça, yirmi bin askerle Sind Nehri'nin kenarına kondu. Sultan, kayınpederine yardımı gerekli görüp, Cihan Pehlivan Özbek [Tay]'ı yedi bin adamla ona gönderdi. Özbek Tay, Kabaça'ya bir gece baskını verdi. Kabaça, münhezim oldu ve adada bulunan kalelerden birine, oradan da Multân'a²⁹⁵ gitti. Özbek Tay, Kabaça'nın ordugâhını ele geçirdi. Sultan'a bir müjdeci/haberci gönderdi. Sultan, Kabaça'nın askerlerinin üzerine yürüdü, menzilleri geçip onun sarayına (bargâh) kondu.²⁹⁶

kütleşir” diyerek ondan kendini birkaç gün misafir etmesini istedi. Sultan'ın gönderdiği bu haberi alınca Şemseddin, onun cesaretinin ve iyiliğinin, gücünün ve bilgisinin herkes tarafından bilindiğini göz önünde bulundurarak karar vermekte güçlük çekti. Birkaç gün kararsız olarak dolaştıktan sonra Sultan'ın ülkesini ele geçireceğinden çekinerek “Aynü'l-Mülk'e saldırıp canına kıydılar” deyip başka bir elçiyle Sultan'a “Burası her ne kadar geriden güzel görünüyorsa da havası ve suyu Sultan'a uygun değildir. Eğer isterse kendisine başka bir yer göstereyim. Orayı asilerden temizleyip mülk edinsin” mesajıyla birlikte değerli hediyeler gönderdi. Sultan, Şemseddin'den gelen bu haberi alınca oradan geri dönüp Balala ve Hilala bölgesine geldi. Orada dağılıp kaçmış olan askerler onun etrafından toplandılar. Kılıç artıkları onun yanında yerlerini aldılar. Bu şekilde askerlerinin sayısı 10 bini buldu.” Cüveynî, s.350-351.

294 “Daha sonra Tâcü'd-din Melik Halac komutasındaki bir orduyu Cud dağlarının bulunduğu bölgeye gönderdi. Tâcü'd-din, oraları yağmalayıp çok miktarda ganimetle geri döndü. Oradan bir elçi de Raca Kokar Sankin'e göndererek ondan kızını istedi. Raca, bu isteğini olumlu karşılayarak oğlunun komutasında bir orduyu da onun hizmetine gönderdi. Bu hareketine karşılık Sultan, ona Kutlug Han unvanını verdi.” Cüveynî, s.351.

295 “Pakistan'ın Pencap bölgesinde tarihî bir şehirdir. İndus nehrinin kollarından Cinâb suyunun doğusundaki bir ovada Hint alt kıtasının Orta Asya'ya açılan güzergâhında bulunur.” Multân hakkında geniş bilgi için bkz, Azmi Özcan, “Multân”, *DİA*, XXXI, s.548-549.

296 “Muharebe uzun ve şiddetli oldu. Hatta saçsaça, başbaşa gelinen günler oldu. Bizzat Celâlü'd-din meydana çıktı, bir okla alınından yaralandı. Bu yara üzerine yırtıcı bir kaplana benzeyen Celâlü'd-din geceyi gündüze kattı. Harbe

Havalar ısınmaya başlayınca Sultan, Cudi Dağı yaylağına doğru hareket etti. Yolda Besrâver Kalesi'ni (بس راور) kuşattı. Bu savaşta bir ok, Sultan'ın eline isabet etti. Kale fethedilince ahalinin hepsini öldürdüler. Geri dönerken yolu Multân civarına [3364] düştü. Kabaça savaş hazırlıklarına başladı. Sultan bu savaşta muzaffer ve mansur olarak onun üzerine yürüdü. Fakat oranın halkı isyan etti. Sultan şehri ateşe verip Sedusan (سدوسان) tarafına gitti. Kabaça'dan önce oranın hâkimi Fahrettin Salârî idi. Onun serleşkeri olan Lâçin-i Hıtâî savaşa girişti. Sultanın öncüsü (mukaddeme) Orhan (اورخان) ile mücadele etti. Ancak öldürüldü. Bunun üzerine Fahrü'd-dîn, kılıç ve kefen ile dergâh-ı âlem-penâhın huzuna geldi Sultan, şehre kondu bir ay orada kaldı. Fahrü'd-dîn'e iyi davranıp oranın emirliğini eskiden olduğu gibi ona verdi. Orduyu Nehrvala'ya (نهر واله) gönderdi.²⁹⁷

Sultan Celâlû'd-dîn'in Hindistan'dan Dönüşü

Bu sırada Sultan, kardeşi Gıyâsû'd-dîn'in Irak'a yerleşmiş olduğunu ve o beldelerin askerlerinin çoğunun Sultan'a hizmet arzusunda bulunduğunu işitti. Barak Hacib de Kirmân diyarında Gevâşîr şehrini kuşatmakla meşguldü. Sultan, kendi yâr ve diyârını hatırladı. Kîc ve Mekrân yolundan Hindistan'dan ayrıldı. Askerlerinin çoğu Kîc'de

devam etti ve nihayet şehri ele geçirdi. İçinde harp edecek bir adam, peçe tutacak bir kadın bırakmadı. Celâlû'd-dîn oradan Bermuzeç kalesi üstüne gitti. Burada bizzat meydana atıldı. Bir okla yaralandı, nihayet sükût eden şehir yağma ve şiddete maruz kaldı. Celâlû'd-dîn ile Kabaca arasındaki düşmanlığın esası budur. Kobaca memleketin elinden birer birer gittiğini gördü. Son kuvvetini sarfa karar verdi. Şemsû'd-dîn İltutmuş ile birlikte on bin atlı öcünü almağa kalkıştı. Celâlû'd-dîn yorgun askeriyle hasmı beklemekten ise onu karşılamak daha münasip olacağını kestirdi. İleri atıldı. Düşmana rasgeldiği gibi hemen etrafını sardı, nihayet kaçmağa mecbur etti." Nesevî, s.58.

297 Fahreddin Salarî'ye iyi davranıp şehrin yönetimini teslim ettikten sonra Deval, Damrila ve Çatisar'a doğru hareket etti. Sultan'ın geldiğini duyan o bölgenin yöneticisi kaçıp gemisiyle denize açıldı. Sultan, Deval ve Damrila yakınlarında konaklayıp Has Han'ı taarruz birliğiyle Nahrvala'ya gönderdi. Has Han, Nahrvala'dan çok sayıda deve getirdi. Sonra Sultan, Deval'daki bir puthâneysi mescit yaptırdı." Cüveynî, s.352.

hastalandı. Kirmân hududuna gelince Barak Hacib hediye ve armağanlar (nezl ve pîşkeş) gönderip sevinç gösterisinde bulundu.

Sultan oraya ulaşınca onun kızıyla nikâhlandı. Gevâşîr Kalesi kûtvâli, hisarın anahtarlarını Sultan'ın adamlarına (mülazımân-ı şehriyâr) teslim etti. Sultan Kirmân Kalesi'ne gidip zifafa girdi. İki gün sonra avlanmak ve otlakların durumunu incelemek için atına bindi. Barak Hacib ayakları ağrıdığı bahanesiyle gitmek istemedi ve Av yerinde (şikârgâh) Sultan'a onun hasta olmadığını, yalandan hastaymış gibi davrandığını söylediler.

Barak Hacib'in kedisine karşı bir tertibin içerisinde olduğunu anlayan Sultan, onu denemek için has adamlarından birini Barak Hacib'e gönderdi. Ona [3365] "Irak tarafına hareket kararı alındı. Sen ki, tecrübe sahibisin. O diyarın külli ve cüzi bütün işlerine vâkıfsın. Bunun için seninle meşveret yapmamız için av yerine gelmen gerekiyor" dedi.

Barak Hacib ise şöyle cevap verdi: "Sultan'ın bir an önce gitmesi gerekir. Bu bölge (arsa) onun askerleri ve adamlarına (haşem ve et-bâ) uygun değildir. Bu mülk ve kaleye bir kûtvâl atamalıdır. Bunun için hiç kimse benden daha münasip olamaz. Hem bende-i kadîm olarak ömrümü Hârezmşâh hanedanının hizmetinde geçirdim hem de bu diyarı kılıç çalarak aldım. Eğer Sultan, ona/başkasına rağbet eder, kaleye dönmeyi emrederse, müyesser olamaz."

Barak Hacib, elçileri gönderdi. Sultan'ın adamlarından şehirde kalanları kaleden çıkardı. Daha sonra da kapıların kapatılmasını emretti.²⁹⁸ Sultan'ın orada kalmaya/beklemeye takati ve intikam almaya kuvveti olmadığından çaresiz Şiraz yoluna koyuldu.

298 "Barak, ona cevap olarak, oraya gitmesine ve Sultan'ın emrini yerine getirmesine ayak ağrısının engel olduğunu, Sultan'ın yapacağı en doğru işin bir an önce Irak'a hareket etmek olduğunu, çünkü Cuvaşîr'in Sultan'ın ülkesine başkent olmaya uygun bir yer, Sultan ve askeri için rahat edebilecekleri bir şehir olmadığını ileri sürdükten başka, "Eğer Sultan oraya bir rıaib veya komutan tayin etmek isterse, onun hizmetinde saçlarını ağartmış, ona önemli faydaları dokunmuş, bu bölgeyi kendi imkânlarıyla ele geçirmiş olan benden daha iyisini bulamaz" dedi. Sultan'ın elçisini gönderdikten sonra Sultan'ın şehirde kalan askerlerini dışarı çıkararak şehrin kapılarını kapadı." Cüveynî, s.353-354.

Sultan'ın Şiraz'a Gidişi, Oradan İsfahân ve Tebriz Civarına Yönelmesi, Bağdat Ordusuyla Arasındaki Savaş

Sultan Celâlü'd-dîn, altı yüz yirmi bir (1224) senesi başlarında, Fars'a yöneldi. Atabeg Sa'd b. Zengî'ye bir elçi gönderdi. Atabeg, oğlu Salgur Şah'ı beş yüz atıyla onu karşılamaya çıkardı. Bundan önce “ömrüm boyunca hiç kimseyi karşılamaya çıkmayacağım ve bunun kefareti mümkün olmayacaktır” diye ağır yeminler ettiğini söyleyerek Sultan'ı karşılamaya bizzat gitmediği için özür diledi. Sultan onun özrünü kabul etti. Atabeg, Sultan'a altın paradan, mücevherden, cephaneden (zerrâdhâne), saraydan; şaraphane ve mutfak aletlerinden; Türk, Tacik ve Habeşî ve Hindî gulamlardan çok kıymetli hediyeler gönderdi. Atabeg hanedanının sedefinden parlak bir inciye Sultan'a nikâhladı. Sultan birkaç gün sonra [3366] İsfahân'a gitti.²⁹⁹

Büveyhî hanedanından olan Atabeg Sam Yezdî'nin oğlu Atabeg Alaüddevle, münasip hediyelerle Sultan'ın huzuruna geldi. İhtiyarlığından dolayı Sultan ona “baba” dedi ve yanına oturttu. Atabeg'in Türk gulamlarından bin çevik süvarisi vardı. Beş yüzünü Sultan'ın hizmetine bıraktı. Sultan onu İsfahân emâret ve eyâletine tayin etti. Atabeg, seksen dört sene yaşadıktan sonra altı yüz yirmi dört (1227) senesinde İsfahân'da şehadet şerefine nail oldu.³⁰⁰

299 “Ne orada kalmaya, ne de öc almaya niyeti olan Sultan, Şîrâz'ın yolunu tuttu. Gelişini bildirmek için Atabeg Sa'd'a bir elçi gönderdi. Atabeg Sa'd haberi alınca, “Bir defasında kimseyi karşılamamaya yemin ettiğim için sizi karşılamaya gelemiyorum” diyerek onu karşılamaya 500 kişilik bir süvari birliğiyle oğlu Salgur Han'ı gönderdi. Onun mazeretini kabul eden Sultan, Salgur Han'a büyük bir ilgi göstererek onu “Karındaş Han” lakabıyla şerefletirdi. Şîrâz hududundaki Pasa bölgesine varınca Atabeg Sa'd, böyle bir misafire yakışır özel giysiler, renkli kumaşlar, parayla dolu keseler, çok sayıda rahvan at, katır ve deve, silah yapım aletleri, mutfak gereçleri, her işten anlayan Türk ve Habeş gulâmlar hediye ettikten sonra onunla dostluk bağlarını güçlendirmek isteyerek iffet kalesinde ve hanedan sedefinde bulunan çok iyi yetiştirilmiş inciye Sultan'a verdi. Bu evlilik iki tarafı birbirine güçlü bağlarla bağlanıp dostluk ve barışın temellerini oluşturdu. Sultan orada kısa bir süre kalarak İsfahan'a gitti.” Cüveynî, s.354.

300 “O sırada Atabeg Sa'd, Yüce Tanrı'nın ona vâris yaptığı oğlu Atabeg Muzaferrü'd-dîn Ebu Bekr'i, sedefin içine hapsedilmiş bir inci gibi hapsedmişti. Çünkü

Sultan, İsfahân'a vardığında kardeşi Gıyâsü'd-dîn'in devlet erkânı ve ordunun ileri gelenleri ile birlikte Rey'de olduğu haberini aldı. Güzîde atlılardan oluşan bir süvari birliğiyle (cerîde) ve Moğol âdetince beyaz tuğlar yükselterek (توقهای سفید) ansızın onların üzerine hücum etti. Korkuya kapılan Gıyâsü'd-dîn ve bazı komutanlar etrafa dağıldılar. Sultan, Gıyâsü'd-dîn'in annesine bir haber gönderdi. "Fitnenin yaygın olduğu bu kargaşa ortamında ve düşmanların ülkenin her yerinde üstün olduğu bir zamanda çatışmak uygun olmaz." dedi. Gıyâsü'd-dîn ona güvendi ve has adamlarıyla Sultan'ın hizmetine girdi. Sultan onu iyi çok karşıladı. Emirlerden herbirine bir mertebe verdi. Memurlara (ummâl), malların tahsili ve işlerin zabtı için menşur ve misâl verdi. Böylece mülk ü millete yeniden doğruluk ve düzen geldi.³⁰¹ Sultan'ın ayânından biri olan Münşî Nûrû'd-dîn bu sırada bir kasîde söyledi ki, başı şöyledir:

o, Sultan Muhammed'in yanından döndüğü zaman babasıyla kavga etmiş ve onu yaralamıştı. Sultan, onun serbest bırakılmasını isteyince Atabeg Saad, "Öğlum Ebu Bekr, babalık haklarımı çiğneyerek kendini ateşe attı" diyerek üzerinde kan izleri bulunan gömleğini Sultan'a gönderdi. "Buna rağmen bu can bu tende oldukça sizin emirlerinizi uygulayacağım. Siz hareket ettikten sonra hapisten çıkarır ve yanına asker katarak sizin yanınıza gönderirim" dedi. Saad, sözünde durarak çok geçmeden Atabeg Ebu Bekr'i ona gönderdi." Cüveynî, s.354.

301 "Sultan, İsfahan'a varınca, kardeşi Gıyâsü'd-dîn'in, babasının komutanları ve yakınlarıyla birlikte Rey'de olduğunu öğrendi. Hemen bir süvari birliği hazırlayıp onlara Moğol askerlerinin giydikleri elbiseleri giydirek onların nişanlarını takıp kardeşinin üzerine gönderdi. Sultan'ın askerleri güvercin sürüsüne dalmış şahin gibi kardeşi Gıyâsü'd-dîn'in adamlarını darmadağın etti. Onun üzerine Sultan, paniğe kapılmış olan kardeşini, annesini ve yakınlarını çağırarak için adamlar gönderdi. Adamlarına, soylu misafirlere iyi davranmalarını buyurduktan sonra, onlara karşı hiçbir kırgınlığı olmadığını, onların gönül rahatlığıyla gelip devletinde makam ve mevkilerini almalarını, kalplerinde şüphe ve korkuya yer vermemelerini bildirdi. Sultan'ın bu davetine babasının komutanlarının çoğu olumlu cevap vererek, Sultan'ın yanında ilgi ve sevgi gördü. Gıyâsü'd-dîn, herkesin kardeşinin tarafına geçtiğini görünce az sayıda sadık adamıyla birlikte içi yanarak kardeşinin huzuruna vardı. Sultan, yeni gelenlerin her birini lâıyk olduğu bir göreve tayin etti. Onlara menşur ve beratlar (misâl) verdi. Onun üzerine şehirde ve köyde yaşayanlar, Sultan Celâlû'd-dîn'in sayesinde barış ve huzur ortamının yeniden kurulacağından ümitlendiler." Cüveynî, s.355.

Beyt

Ey can, oldu âlem bir kez daha hoş ve rengin

İşığıyla hüsrev-i azam uluğ Sultan Celâlü'd-dîn'in

Sultan Celâlü'd-dîn'in Bağdâd'a Yönelmesi

Bu olaylardan sonra Sultan Tuster'e yürüdü. Orada kışlak kurup kışladı.³⁰² Oradan Bağdâd'a hareket etti. [Abbasi halifesi] Nâsır Li-dînillah'ın kendisine düşmanlarını defetme konusunda yardım edeceğini umuyordu. Geldiğini haber vermek için Dârü'l-hilâfe'ye bir elçi gönderdi. [3367] Halife, babasından ve dedesinden çektiği sıkıntıyı unutmadığından, bendelerinden biri olan Kuştemur'u (قشتمور), yirmi bin atlı ile Sultan'ı memleketten sürüp çıkarması için ona karşı gönderdi. Erbil tarafına da güvercin salıp Muzafferü'd-dîn Gökböri'nin on bin kişi ile Kuştemur'a katılmasını emretti. Mis kokulu kalem, bu konuyu yazmaya başlayınca şu hikâyeyi hatırladım:

Hikâye

Rivayet ederler ki: Bir adam uzun ve uzak bir yola yaya olarak gidiyordu. Yorulunca dua kıblesine dönüp “İlahi, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan yüce dergâhından isteğim, bana üzerine binip bu çölü geçeceğim bir inayet atı vermendir. Zira yürümeye takatim kalmadı.” Bunun üzerine bir atlı peyda oldu. Bir kısrağa binmişti

302 “Celâlü'd-dîn Fars bölgesinden ayrılıp Hûzistân'a gelmiş ve burada bu yılın muharrem (1225 Ocak-Şubat) ayında Tuster'i muhasara etmişti. O sıralarda Tuster Halife en-Nâsır Lidinillâh'ın kölesi bulunan ve “Vech es-Subu” diye tanınan Muzafferüddin tarafından korunmakta idi. Tuster'-in muhasarası üzerine şehrin emîri olan Muzafferüddin burayı korumak hususunda bir hayli gayret etmiş ve gayet mükemmelce tedbirler almıştı. Şehrin muhasarası sırasında Hârezmli askerler etrafa dağılarak yağmaya koyulmuşlar ve hatta onlardan bir kısmı Bâdrâyâ ve Bâksâyâ ve çevresindeki diğer yerleşim merkezlerine kadar ulaşmıştı. Onların bazıları Basra çevresine bile ulaşmışlardı. Buraları da yağmalayan Hârezmli askerlerinin bu davranışı üzerine Basra şahnesi olan Emîr Biltekin onlara karşı koymuş ve aralarında çarpışmalar meydana gelmiş, bir kısmı öldürülmüştü. Tuster muhasarası iki ay müddetle devam etmiş ve nihayet Celâlü'd-dîn aniden muhasaraya son vererek oradan ayrılmıştı.” İbnü'l-Esîr, XII, s.386.

ve kırsağın yanında da bitkin halde bir tayı vardı. Atlı, zorla o tayı yaya adamın boynuna koydu/sırtına yükledi. Adam birkaç adım attıktan sonra bir kez daha daha yüzünü göğşe döndü ve birkez daha yalvarıp yakararak münacaatta bulundu. Dedi ki: Ey Allah'ım. Sen biliyorsun ki, ben binmek için bir at istedim. Lakin sen öyle bir şey gönderdin ki, onu benim boynuma koydular. İlahi ne yapayım ne düşüneyim bilemedim, ya sen yanlış işittin yoksa ben mi duayı yanlış yaptım.

Kuştemur'un Ölümü

Kuştemur, kendi askerlerinin fazlalığına ve Sultan'ın askerinin azlığına mağrur oldu. Erbil Hâkimi Muzafferü'd-dîn'in kendisine katılmasını beklemeden, cüret ve cesaret yolundan adımını atıp harekete geçti. Sultan beş yüz adamdan oluşan bir bölüğü (fevc) pusuya yatırmıştı.

Beyt

Bazen uğurla ve bazen selamette

Bazen de kalp tarafından geldi o namdar

[3368]

O sırada [Sultan'ın birlikleri] geri çekildiler. Karşı taraf onların kaçtığını sandılar ve fırsatı ganimet sayıp Sultan'ın peşine düştüler. Pusu bölgesine gelince ordunun yiğitleri gizlendikleri yerden çıkıp onlara saldırdılar. Sultan da geri dönünce savaş alevlerini yükseltti. Kuştemur öldürüldü. Bağdâdlılar kaçtılar ve rezil rüsva şekilde Dârü's-selâm'a gittiler.³⁰³

303 "Sultan, onlara yaklaşıncı Kuş Temür'e bir adam göndererek, "Bizim buraya gelişimizin sebebi, güçlü bir düşman ordusunun ülkemizi tehdit ettiğini bildirmek ve hiçbir ordunun karşı koyamayacağı o orduya karşı Müminlerin Emirinin gölgesine sığınmak içindir. Eğer Müminlerin Emiri, beni desteklerse, o hastalığın çaresini bulmak ve o kavmi defetmek benim için kolaylaşır" dedi. Kuş Temür, onun sözlerine kulağını tıkayıp saldırıya geçti. Mecburiyet karşısında kalan Sultan da ona karşılık verdi. Askerlerinin sayısı, karşı tarafının onda biri kadar olduğu için bir kısmını tuzak kurmak için ayırdıktan

Muzaferü'd-dîn Gökböri'nin Hilesi ve Sultan Celâlü'd-dîn'in Tedbiri

Sultan, Dakuk tarafına gidip yağma ve talan ateşini o diyara düşürdü. Sonra Tikrit'e geçmek istedi. Casuslar Muzafferü'd-dîn Gökböri'nin bir hile düşündüğünü, öncülerin ardından bir topluluğu yola çıkardığını, kendisinin ise aniden Sultan'a saldırmak üzere arkadan geldiğini haber verdiler.

Sultan, bir miktar süvari ile hücum edip kendisinden bihaber olan Muzaferü'd-dîn'e ulaşarak onu esir etti. Onun yaptıkları için tövbe edip çok üzüldüğünü bildirmesine ve kendisinden özür dilemesine müsaade etti. Sultan göz yumma, affetme yolunu tuttu. Muzafferü'd-dîn yaptıklarından dolayı özür ve af dileyip çok üzüldüğünü söyledi. Sultan onun özrünü kabul ettikten sonra onu övüp güzel sözler söyledi. Ona hediyeler vererek yanından ayrılmasına izin verdi.³⁰⁴ Kendisi de Tebriz tarafına yürüdü.

sonra 500 kişilik bir süvari birliğiyle önce karşı tarafın merkezine, daha sonra da sağ ve sol kanatlarına iki üç saldırıda bulunarak geri döndü. O geri dönerken, Kuş Temür onların kaçtığını sanıp peşine düştü. Pusuda bekleyen Sultan'ın askerleri Kuş Temür'ün askerlerini arkadan sardı. Sultan, geri dönüp onların üzerine yürüdü ve hezimete uğrattıktan sonra onları Bağdâd yakınına kadar kovaladı." Cüveynî, s.356-357.

304 "...Casusları, Muzaferü'd-dîn'in Erbil ordusuyla ilerlediğini, önden yüklerini gönderdiğini kendisi de arkadan askerleri savaş düzenine sokarak Sultan'ı tuzağa çekmek istediğini haber verince Sultan, yüklerini normal yollardan gönderip kendisi de kahraman süvarileriyle beraber dağ yolunu tuttu. Muzafferü'd-dîn, dağ yoluna girince ansızın onun ve askerlerinin tepesine indi. Sultan, onlardan üstün durumda olduğunu görünce, Muzafferrü'd-dîn'in yanında bulunanlara iyilik ve sevgi gösterdi. Fakat Muzafferü'd-dîn'in yukarı çıkmasına izin vermedi. Bunun üzerine Muzafferü'd-dîn, yaptıklarından dolayı utanıp tövbe ederek üzüntülerini bildirdikten sonra, "Şimdiye kadar sizin iyi kalpli, sabırlı ve yiğit biri olduğunuzu bilmiyordum" dedi. Bunun üzerine Sultan, ona padişahmış gibi davrandı. Ona iyi davranmasının bir sebebi de onun hacıların kadınlarını helâl sayan Lor ve Kürt insanlarına rağmen yolların güvenliğini sağlamış ve karışıklıkları önlemiş olmasıydı. Onu övüp güzel sözler söyledikten sonra hediyeler vererek evine döndü. Müzafferü'd-dîn, daha sonra Sultan'ın hizmetinde önemli görevler yaptı ve onun yakını oldu." Cüveynî, s.357.

Sultan'ın Tebriz Tarafına Gidişi

O zamanlarda Tebriz hâkimi olan Cihan Pehlivan'ın oğlu Atabeg Özbek, Alıncak Kalesi'ne (النجق) kaçtı. Hatunu, Selçuklu Sultanı Tuğrul'un kızı olan Melike Hatun'u şehirde bıraktı. Altı yüz yirmi iki (1225) senesi içinde Sultan Celâlü'd-dîn, Tebriz önlerine konup kuşatmayı başlattı.³⁰⁵

Bir gün Melike Hatun sura/hisara çıktı. Şehriyar-ı âlinin ordusunun kalabalıklığını gördü. Sultan'ın, şehristan aşkı/shehir ele geçirme isteği, onun bedenini istila etti. İçinden onunla evlenmek isteği geçti. [3369] Kocasının onu boşadığını iddia etti. Kadı Kıvâmü'd-dîn Bağdâdî, bu iddianın gerçek olmadığını öğrenince ona iltifat etmedi/onu dikkate almadı. Erbâb-ı diyanetten bir başkası

305 “Azerbaycan ve Arrân emîri olan Özbek b. Pehlivan, Celâlü'd-dîn'den olan korkusundan dolayı Tebriz'den ayrılıp Gence'ye gelmişti. Buraya ulaşan Celâlü'd-dîn Tebriz'de bulunan vali, emir ve bütün reisler haber göndererek askerlerinin şehre gelip ihtiyaçlarını karşılayacaklarını ve buradan gıda maddeleri alacaklarını bildirmişti. Tebriz'de bulunan görevliler Celâlü'd-dîn'in bu isteğini kabul edip ona itaat edince, Hârezmli askerler Tebriz'e gidip gelmeğe, buradan arzu ettiklerim, her türlü yiyecek ve giyecek maddeleriyle benzeri şeyleri alıp satmaya başlamışlardı. Fakat bu askerler halkın mallarına ellerini uzatarak arzu ettikleri bir şeyi satın alırlar, ancak karşılığında kendi diledikleri bedeli öderlerdi. Bunun üzerine Tebriz halkı durumu Celâlü'd-dîn'e bildirerek bu durumdan şikâyetle bulunmuştu. Celâlü'd-dîn Tebriz halkının bu şikâyeti üzerine derhal şehirde bir şahne görevlendirerek Tebriz'de ikâmet edip şehri yönetmesini ve askerlerin ahalinin malına el uzatmalarını engellemesini emretmişti. Askerlerden halka eziyet edip malarına el uzatanların derhal idamını talep etmişti. Bu şahne Tebriz'de ikâmet edip askerlerin bu gibi davranışlarını ve halka olan eziyetlerini önlemiş, hiç kimsenin kimseye zararı dokunmaz olmuştu. Diğer taraftan Özbek'in hanımı kocasının ülkesinde yönetimi tamamen eline geçirmişti; kocası Özbek eğlence, içecek ve yiyeceklerle uğraşp durduğundan, içki âlemlerine daldığından dolayı memleketi o yönetmekte idi. Özbek'in bu hanımı Sultan Melikşâh'ın oğlu Muhammed'in oğlu, Tuğrul'un oğlu Arslanşâh'ın oğlu Sultan Tuğrul'un kızı idi. Daha sonra Tebriz halkı bu şahneden de şikâyet etmeğe başlamış ve Celâlü'd-dîn'e haber gönderip şöyle demişlerdi: “Bize gücümüzün çok üstünde yükümlülükler getiriyor.” Bunun üzerine Celâlü'd-dîn güç yetirebileceklerinin dışında her hangi bir şey ödeme-melerini emretmiş, onlar da bu emre uymuşlardı.” İbnü'l-Esir, XII, s.392-393.

olan İzzü'd-dîn Kazvinî, “Eğer kadılık makamı (mansıb-ı kaza) bana verilirse bu kavuşmayı/evliliği tamamen erdiririm” dedi. Onu kadı yaptılar. O, Melike’yi Sultan’la evlendirip şehri teslim etti.³⁰⁶

306 “O sırada Melike, Sultan’ı yenmenin mümkün olmadığını anladığı ve bir yandan da kendini bırakıp kaçmış olan Atabeg’e kalbi kırık olduğu için Sultan’a gizli olarak bir adam gönderip ona, kocasıyla arasındaki bağların koptuğunu ve ondan boşandığını göstererek Bağdâd ve Şam imamlarından aldığı fetvayla beraber savaş durduğu zaman çeyizini alıp Nahcivan’da sultanla evlenebileceğini bildiren bir mektup gönderdi. Bu haberi alan Sultan, ona aynı elçiyle bir nişan yüzüğü yolladı. İki gün sonra Melike, şehrin büyüklerini ve emirlerini çağırıp, onlara, “Şehrin önünde güçlü bir padişah var. Atabeg, ona karşı koymaya cesaret edemeden kaçtı. Eğer onunla anlaşılıp şehri ona teslim etmezsek, şehri zorla alır ve babasının Semerkand halkına yaptığını yapar. Eğer kabul ederseniz kadıları ile şehrin ileri gelenlerini ona gönderip Atabeg’in haremine dokunmaması ve onları serbest bırakması şartıyla şehri teslim edelim. Atabeg’in yakınları olan sizlerin başka görüşleri varsa onları da dinleyelim” dedi. Orada bulunan herkes Melike’nin fikrine uydu ve onun görüşünü makul buldu. Sonra fazılların büyüğü ve devrin âlimlerinden olan baş kadı (kadiyü’l-kudat) İzzettin Kazvinî’yi birkaç saray görevlisi ile Sultan’ın yanına gönderdiler. Ondan bağışlanmalarını diledikten sonra Atabeg’in haremine dokunmaması ve onların nereye isterlerse oraya gitmelerine izin vermesi konusunda söz istediler. Sultan onların teklifini kabul etti.” Cüveynî, s.358. “Sonra Celâlû’d-dîn Tebrîz üzerine yürüyerek şehri beş gün müddetle muhasara altında tutmuş ve halkıyla son derece şiddetli çarpışmalara girişmişti. Celâlû’d-dîn askerleri surlara hücumla geçmiş halkın zor duruma, düştüğünü anlaması üzerine ona gönderdikleri haberde itaat ettiklerini ve ondan emân dilediklerini bildirmişlerdi. Çünkü Celâlû’d-dîn Tebrîz halkını kınıyor ve şöyle diyordu: “Onlar Müslüman kardeşlerimizi öldürüp başlarını keserek Moğol kâfirlerine gönderdiler.” Bu olay da 621 (1224) yılında vuku bulmuştu. Bunun için Tebrîzli bir hayli korkuya kapılmış ve emân dilemişlerdi. Fakat Celâlû’d-dîn, babasının adamlarına ve askerlerine yaptıklarını hatırlatarak buna emân vermemişti. Yine de onlar özür dileyip kendilerinin böyle bir davranışta bulunmadıklarını, bunu başkalarının yaptığını ve onları da bundan alıkoymaya o gün için güçleri olmadığını bildirmeleri üzerine Celâlû’d-dîn özürlerini kabul ederek onlara emân vermişti. Ayrıca halk Özbek’i hanımına da emân verilmesini ve Azerbaycan’da ona ait olan Hoy şehri ve çevresine de dokunulmamasını, burada kendisine ait olan malların alınmamasını talep etmişlerdi. Sultan Celâlû’d-dîn de bu isteklerine olumlu cevap vermişti. Sultan Celâlû’d-dîn Tebrîz’i bu yılın 17 recep (25 Temmuz 1225) günü ele geçirdikten sonra Özbek’in hanımını

Sultan saltanat tahtına oturdu. Tebrizliler tebrik merasimleri düzenlediler. Bu haber Atabeg Özbek'e ulaşınca, üzüntüsünden can verdi. Böylece Atabegler idaresi (hükûmet) sona erdi.³⁰⁷ Etraf ve yörelerde bulunan asker ve hizmetkârlar (haşem ve hadem), yüzlerini dergâha çevirdiler.³⁰⁸

yanına kattığı bir miktar asker ile birlikte ve başlarına da itibarı olan yaşlı bir zatı verip Hoy'a gönderdi. Bu askerlerine Özbek'in hanımına hizmette kusur etmemelerini ve onu Hoy'a ulaştırdıktan sonra geri dönmelerini istemişti." İbnü'l-Esir, XII, s.393-394.

307 "Sultan şer'an ispat olmak şartıyla bu teklifi kabul etti. Erekan kadısı ile diğer bir adam Tuğrulun kızının kocası olan Atabey Özbey'in bir meseleden nikâha şart ettiğini söylediler. O zaman Tebriz kadısı olan İzzü'd-dîn Kazvinî nikâhın bozulduğuna hükmeyletti. Hatun halka dağıtmak için birçok para gönderdi, sonra nikâh oldu. Sultan hemen Hoy'da güvey girmeye gitti. Karısına Hoy mukattaasına ilâve olarak Selmas'ı verdi. Atabey Özbey'in vekili Rebibü'd-dîn bana şunu anlattı. Atabey Nahcivan nahiyelerinden Alıncah'ta iken Sultan'ın yavaş yavaş yerlerini aldığını kendisine söylediler. O da dedi ki: "Yer Allah'ındır, kullarından istediğine verir. Fakat büyük mükâfat ancak Allah'tan korkanıdır." Karısının evlendiğini işittiği zaman, bunu kendisine söyleyince "Hatun'un rızasıyla mı oldu, yoksa mecbur mu ettiler" diye sordu. "Hatun bunu cidden istiyordu. Bunu kaç kere istedi. Talâk şahitlerine hil'atlar giydirildi, onları nimete garketti." cevabı verildi. Atabey başını yastığa koydu, hemen hummaya tutuldu ve bundan kurtulmadı." Nesevî, s.74. Ayrıca bkz, Nasırabadi, ag.m., s.94-95.

308 "Sultan Celâlüd-dîn Tebrîz'den ayrılırken adamlarına Tebrîz halkının kendisiyle konuşmak istemeleri halinde kesinlikle alıkomamalarını emretmiş, bunun üzerine Müslümanlar tek tek gelip engellenmeksizin sultanla görüş-türülmüşlerdi. Sultan, onlara birçok ihsanlarda bulunmuş, son derece âdil davranmış ve onlara karşı bu davranışını sonuna kadar sürdüreceğini söylemiş ve şöyle ilâve etmişti: "Merâğa şehri tamamen harabeye dönmüşken halkına karşı nasıl davranıp, orayı tekrar nasıl imâr ettiğimi gördünüz ve siz de aynı şekilde ileride bu şehirde uygulanacak adaleti ve şehrinizin mükemmelce nasıl imâr edileceğini göreceksiniz." Sultan Celâlüd-dîn Tebrîz'de Cuma gününe kadar ikâmet edip Cuma günü camiye gidip Cuma namazını kılmış ve hatibin hutbede halifeye dua ettiği sırada ayağa kalkarak dua bitinceye kadar öylece dikilip kalmıştı. Sonra Sultan Celâlüd-dîn, Özbek'in inşâ ettirdiği gayet mükemmel bir köşke gidip bu köşkü seyretmişti. Köşk gerçekten çok para harcanmış mükemmel bir mimarî eser olup önünde bulunan mükemmel bahçelere bakmakta, gayet iyi bir manzaraya sahip bulunmakta idi. Sultan

Sultan, otuz bin adam kişiyle Gürcistan'a yürüdü.³⁰⁹ Gürcülerin, bir süre önce bir fırsatını bulup Naḥcivan ve Merend'i yağmalamış olduklarından intikam almak istiyordu. Onlara Kerbi Deresi/Vadisi'nde uygun bir vakitte ulaştılar. Hemen hücum edip Gürcü askerlerini ve aralarında Şalva ve İvane'nin de bulunduğu Gürcü kumandanlarını (serveran) zincirlere ve boyunduruklara çekip Sultan'ın huzuruna getirdiler.³¹⁰

Büyük bir kâfir olan Şalva, iri cüsseli ve güçlü biriydi. Sultan ona "Senin o kudret ve kuvvetin nerede, hani? 'Zülfikar'ın sahibi nerededir, ona ateş saçan mızrağımı ve keskin kılımcı göstereceğim" diyordun." diye sordu. Şalva cevap olarak şöyle dedi: "Sultan'ın baht ve talihi (devlet) galip geldi" dedi. Sultan mutluluk içinde Tebriz'e dönme dönüş emrini verdi. Şalva ve İvane'ye, Gürcistan'ın ele geçirilmesi konusunda yardımcı olurlar düşüncesiyle izzet ve ikramda bulundu. Merend, Selmas ve diğer bazı memleketlerin idare

Celâlû'd-dîn köşkü dolaşp çıktıktan sonra şöyle demişti: "Burası tembellerin mekânıdır, bize pek yaramaz." Şehirde bir müddet daha ikâmet ettikten sonra burayı tamamen kendisine bağlamış ve çevresindeki şehirleri de istila edip askerlerini Gürcüler üzerine göndermişti." İbnü'l-Esir, XII, s.393-394.

309 Bu dönemde Gürcüler hakkında bkz, Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Hârezmşâhlar*, s.26-27.

310 "O arada iffetsiz ve dinsiz Gürcüler, Müslüman ülkelerine sahip olma arzularına yenilip Sultan'ı sürmek, Tebriz'i işgal etmek ve daha sonra da Bağdâd'a girip Halife'nin yerine papazı oturtmak, camileri kilise ve halkı da batıl yola sokmak istediler. Bu boş hayalleri gerçekleştirmek için 30 bin kişilik bir orduyu hazırlayıp harekete geçtiler. Bu haber Sultan'a ulaştığı zaman yanındaki askerinin sayısı çok az ve durumu da iyi değildi. Fakat buna rağmen hiç tereddüt etmeden yanında bulunan askerlerle Gürcülerin üzerine yürüdü. Sabah ışığının akşam karanlığını kovduğu sırada Gürcülerin kamp kurdukları yere vardı. Hepsini Garni deresinde sarhoş ve bitkin bir vaziyette buldu. Gürcüler, henüz ellerini silâhlarına atmadan Sultan onlara saldırıp büyük bir zafer kazandı. Gürcü askerlerinin çoğu atlarıyla birlikte Garni vadisinde bulunan, ağzı tek bir insanın atıyla beraber girebileceği genişlikte, derinliği ise en akıllı kimse-lerin düşüncelerinin inebileceği kadar derin bir mağaraya kendilerini atırlar. O arada fitne çıkaranların başı ve zamanın en kötü insanı olan Şalva, İvan ve diğer Gürcü ileri gelenlerini yakalayıp zincire vurarak Sultan'ın huzuruna getirdiler." Cüveynî, s.359-360.

dizginini, onların eline bıraktı. Daha sonra çok kalabalık atlı ve yaya birbikler toplayıp cihad niyetiyle Gürcistan (Gürc) vilayetlerine yürüdü.³¹¹ [3370]

Sultan'ın Gürcistan Tarafına Gitmesi, Şalva ve İvane'nin İhaneti, Diğer Bazı Olaylar, Haraplık ve Perişanlıktan Sonra Mülkün İmarı

Gökyüzündeki yıldızlar kadar [kalabalık] saf saf, sınıf sınıf askerler, Sultan Celâlü'd-dîn'in dergâhında toplanınca gaza ve düşmanın kökünü kazıma niyetiyle Gürcistan'a yürüdü.³¹² O hududa ulaşınca Şalva ve İvane, o diyarın hâkimine gizlice bir haberci (kâsıd) gönderip "Biz, Sultan falan yoldan gitsin diye yok gösterip, kılavuzluk edeceğiz. Gürcülerin meşhur savaşçılarından pusuda beklemeleri lazım ki, el birliğiyle onu yakalayıp intikam alalım." dediler.

311 "Şalva, Ad kavminin reisi gibi iri cüsseli ve dik kafalı bir adamdı. Sultan ona dönüp, "Zülfikârın sahibi, benim keskin kılıcımı tatsın da gününü görsün, deyip yüksekten atıp tuttuğun ne oldu? Şimdi kendini göstermenin zamanıdır" deyince Şalva, "Şimdi Sultan'ın arkasında devlet var" diye cevap verdi. Sonra Şalva'ya İslamiyet'i kabul etmesini söyledikleri zaman, "Bahçıvanların bir âdeti var. Bahçelerine nazar değmesin diye her karığın başına ölmüş eşek kafası dikerler. Şalva da İslâm bahçesine eşekbaşı olabilir. Ancak dinleyenlerden özür dilerim, o eşeğin başı değil kılıcıdır" cevabını verdi. Velhasıl, Sultan amacına ulaşmış ve muzaffer olarak başkent Tebrîz'e döndü. Heybeti bütün kalplere korku saldı. Askerlerinin sayısı arttı. Yanında getirdiği Şalva ve İvan'a, Gürcistan'ın fethi konusunda yardımcı olur düşüncesiyle izzet ve ikramda bulunarak Merend, Selmas, Urumiye ve Uşni şehirlerinin yönetimini verdi." Cüveynî, s.360.

312 "Sultan, Gürcistan seferine çıkmak için yaya ve atlılardan meydana gelen bir ordu hazırladı. Sultan'a yardım etmeye söz vermiş, onun emirlerini yerine getirmeyi üstlenmiş, boş ve yerine getiremeyeceği vaatlerle onu aldatmış, çürük iple onu derin bir kuyuya salmış, tilkice bir oyunla o aslan tabiatlı insanı kendi arzularının ipine bağlamış olan Şalva ve İvan'ı da orduyla birlikte gönderdikten sonra altın karşılığı satın aldıklarıyla değil asil bir kadınla Hoy'a hareket etti. Oradan da Gürcistan'a yöneldi. Gürcistan sınırı Duvin'de daha önce gönderdiği ordusuna yetişti. Melik-i taştdar'ı bütün Gürcistan'ın hâkimi olan Kız Melik'e (Rosudan) elçi olarak gönderdi." Cüveynî, s.361.

Gürcistan padişahının gitmek üzere yol yola çıkmış olan Sultan'ın elçisi, bu durumu, sarhoş bir keşişten öğrenip hemen geri döndü. Durumu Sultan'a arz etti.³¹³

Sultan; Şalva, İvane ve Gürcülerin diğer emir ve ileri gelenlerinden kırk kişiyi toplayıp onları imtihan etmek için "Hangi yol maksada, gitmek istediğimiz yere daha yakın ve korkudan uzaktır?" diye sordu. Onlar Sultan'a, kararlaştırdıkları yanlış yolu Sultan'a gösterdiler. Münafıkların kirli/pis düşüncesi gönül gözünü açıp aydınlatınca, yerinden kalktı ve elinde tuttuğu bir kılıçla, Şalva'yı ikiye böldü. Daha sonra da o topluluktan geri kalanların da idam edilmesini emretti. Ardından Gürcistan'a girip kale ve sarayları ele geçirdi.³¹⁴ O ve muhalifleri arasında muharebe başladı. Bütün sa-

313 "Bir gün Melik-i taştardar, Kür ırmağının sahilinde otururken Şalva'nın yanına sarhoş bir keşiş gelip ona hakaret ettikten sonra, "Kız Melik'in oğlu hazırladığı bir ordusuyla Sultan'a gereken cezayı verecek" deyince, Melik-i taştardar, keşişi anında öldürüp bir güvercin hızıyla Sultan'ın huzuruna varmak için at koşturdu. Müezzinlerin sesinin dindarları uyandırdığı sabah vakti Sultan'ın yanına vardı. Ona, çevrilen dolapları ve münafıkların ihanetini haber verdi. Bunun üzerine Sultan, onun söylediklerinin gerçek olup olmadığını öğrenmek için Şalva ve İvan'ı 40 emirle birlikte huzuruna çağırıp onlara, "Size soruyorum, Gürcistan'a gitmek için Kars yolu mu, yoksa Markab vadisi mi daha uygun" dedi. Şalva hemen ileri çıkıp, "Kars yolunun üzerinde sağlam kaleler ve güçlü devletler var. Oradan geçmek çok zordur. Buna karşılık Markab yolu, sizi Tiflis'e götürecek yolların en kısasıdır. Oraya varınca askerleri dağıtır, kendi ellerimle şehri size teslim ederim" diye cevap verdi." Cüveynî, s.361.

314 Sultan'ın darbesini yiyen Gürcüler kaçmaya başladılar. Şehir girişinin Sultan'ın askerleri tarafından tutulmuş olduğunu görünce nehir tarafına yöneldiler. Korkudan atları ve silâhlarıyla birlikte kendilerini felâket suyuna atıp cehennem ateşinde yandılar. Tiflis kalesindekiler, o durumu görünce savaşımaya kalkıştılar. Sultan'ın öncü birlikleri oraya yetişince, yıldızlan mihlayan ve ciğerleri delen oklarıyla kaledelikleri aciz bıraktılar. Onlar, Kız Melik'in hazinesini kalenin dışındaki nehre atıp aman dilediler. Sultan onların isteğini kabul ettikten sonra birçok yerden geçerek Abhazın bölgesine vardı. Tiflis ve çevresinde bulunan ve içi iblislerle dolu olan kalelerin hepsini yerle bir etti. Askerleri çok miktarda ganimet topladı. Sultan, eski zamanlardan beri büyük masraflarla yaptırılmış olan Tiflis Kilisesini yıktırarak yerine mescitler yaptırdı." Cüveynî, s.362-363.

vaşlarda muzaffer ve mansur oldu. Kiliseleri viraneye çevirip onların yerine camiler ve mescidler bina etti.³¹⁵

315 “... Bu yıl gelip çattığı Şaban (1225 Temmuz-Ağustos) ayında Celâlû'd-dîn b. Hârezmşâh ile Gürcüler arasında savaş oldu. Celâlû'd-dîn, Azerbaycan'a geldiği günden beri sürekli olarak şöyle diyordu: “Gürcüler'in ülkesine bir akın yapmayı, onları kılıçtan geçirerek ülkelerini ele geçirmeyi düşünüyor ve arzu ediyorum.” Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Gürcüler'e haber göndererek onlara karşı savaşa gireceğini ilân etmişti. Gürcüler ise Celâlû'd-dîn'e gönderdikleri cevapta şöyle demişlerdi: “Baban senden çok daha güçlü olup emrindeki ordular şu anda senin emrinde bulunanlardan bir hayli daha kalabalık idi. Hatta bildiğin gibi o senden de güçlü bir hükümdardı. Ayrıca Moğollar ülkenizi istilâ ettiği hâlde biz onları rahatlıkla durdurmuştuk ve onların bize karşı yapabilecekleri en iyi davranış bizden uzak durmak olmuştu. Bunları hatırlatırız.” Gürcüler Celâlû'd-dîn'e bu cevâbı verdikten sonra sür'atle ordularını toplamağa başlamış ve yetmiş bin civarında askeri bir araya getirmişlerdi. Buna rağmen Celâlû'd-dîn, bu söylediklerine aldırış etmeden harekete geçti Gürcüler'in Müslümanlardan almış oldukları Dovin (Duvın veya Dvin) şehrini tekrar Gürcülerin elinden geri aldı. Celâlû'd-dîn Hârezmşâh, Dvin'i tamamen ele geçirdikten sonra buradan da ileriye hareket ederek Gürcüler'le karşılaşmış ve iki taraf son derece şiddetli bir savaşa tutuşmuşlardı. Her iki taraf bir hayli kahramanca savaşmış ve hasmına karşı iyice direnmişti. Ama sonunda öğrendiğimize göre Gürcülerden yirmi bin civarında adam öldürülmüştü. Başka bir rivayette ise bu öldürülenler yirmi binin çok üstünde idi. Yine anlatıldığına göre, bu savaşta bütün Gürcü askerleri tamamen kılıçtan geçirilmişti. Bir kısmı da dağılıp gitmiş, büyük bir ekseriyeti esir almıştı. Bu esir alınanlar arasında Gürcülerin ileri gelen yönetici ve kumandanları da vardı. İşte bu yönetici ve kumandanlardan Şalva, esirler arasında bulunuyordu. Nihayet savaş Gürcüler'in hezimetıyla sona ermiş, Gürcülerin en büyük kumandanı İvan perişan bir şekilde kaçıp gitmişti. İvan Gürcülerin hiç bir işlerini ona danışmadan yapmadıkları, en üst müracaat kaynağı ve yegâne başkumandanları idi. O dönemde Gürcülerin başında bir kral değil de bir kraliçe hüküm sürmekte idi. Gürcü kumandanı İvan mağlup olup kaçarken arkasından onu takip eden İslâm askerleri peşini bırakmamış, nihayet İvan kendi topraklarında bulunan müstahkem bir kaleye girip orada kapanmıştı. Celâlû'd-dîn, derhal İvan'ın buradan çıkmasını engelleyecek bir miktar askeri kalenin muhasarası için ayırdıktan sonra geri kalan askerlerini Gürcü diyarına salmıştı. Bunlar her tarafı diledikleri gibi yağmıyor, önlerine çıkkanı öldürüyor, kimini esir alıyorlar. Daha evvel onların İslâm topraklarına karşı

Sultan'ın Gürcistan'dan Kirmân'a Gidişi

Bu esnada barış ve dostluk kemendini/tasmasını boynundan çıkararak Barak Hacib'in, Irak'a yürüdüğü haberi geldi. Sultan yıldırım hızıyla hareket edip [3371] sayılamayacak kadar çok askerle hücum başladı. Askerlerin çoğunun atı, uzun süre yol gitmekten yorgun düşmüştü. Onlar mecburen menzillerde ve yollarda Sultan'ın rikâb-ı âlisinden geride kaldılar. Sultan on yedi günde üç yüz süvari ile Tiflis'ten³¹⁶ Kirmân hududuna ulaştı. Barak Hacib, Sultan'ın geldiğini işitince ona layık değerli hediyeleri huzuruna gönderip, başkaldırdığı için af ve özür diledi.³¹⁷

giriştikleri saldırılar gibi, ülkeleri tamamen tahrip ediliyordu. Eğer Tebrîz'den gelen haberle Celâlû'd-dîn'in mutlaka geriye dönmesi gerekmemiş olsaydı o rahatlıkla bütün Gürcü diyarını gayet meşakkatsiz ve yorulmadan tamamen ele geçirebilirdi. Çünkü Gürcüler'in orduları tamamen dağılmış, halkı perişan olmuş, kimisi öldürülmüş, kimi esir alınmış ve kimisi de kaçıp gitmişti." İbnü'l-Esîr, XII, s.395-396.

316 Celâlû'd-dîn Hârezmşâh, 622 (1225) düzenlediği Gürcü seferinden bir yıl sonra 8 Rebiyülevvel (9 Mart 1226) günü Tiflis'i Gürcülerin elinden almıştı. Bkz, İbnü'l-Esîr, XII, s.412-415.

317 "Bu yılın Cemâziyelâhîr (1226 Mayıs-Haziran) ayında Celâlû'd-dîn, Kirmân'daki naibi Hâcib Barak'ın isyan ettiği haberini almıştı. Barak, Celâlû'd-dîn'in uzakta oluşundan istifade ederek kendisine yakın bölgeleri hâkimiyeti altına almayı tasarlamış, onun Gürcülerle ve diğerleriyle meşguliyetini fırsat bilerek isyan etmişti. Hacib Barak'ın isyan ettiği yetmiyormuş gibi, diğer taraftan Moğollara Celâlû'd-dîn'e ait gizli haber ve sırları ulaştırıp ülkesinin genişliğini ve mallarının çokluğunu anlatıp durmuş, şayet bu geniş ülkeye claha da toprak katacak olursa memleketinin genişleyeceğini, askerlerinin çoğalacağını ve böylece ellerindeki şehirleri tekrar onlardan geri alabileceğini hatırlatmıştı. Ahlat üzerine yürümekte olan Celâlû'd-dîn Hârezmşâh, Kirmân'daki görevlisinin isyan ettiğini öğrenince bu seferini yarıda kesip yola koyulmuş, uzun merhaleleri kısa süre içinde katederek hızlıca Kirmân üzerine yürümüştü. Celâlû'd-dîn önceden Kirmân'daki emirle görüşmek üzere bir elci göndermiş, ona çeşitli hil'âtlar ulaştırıp gönlünün mutmain olmasını, onunla çatışmaya girmeğe niyeti olmadığını göstermek istemişti. O, Barak'ın her hangi bir hazırlığa girişip itaatsizlik etmesini önlemek için böyle davranmıştı. Ancak Celâlû'd-dîn'in gönderdiği bu elçi Kirmân'a varınca Hâcib Barak daha evvelki tecrübelerinden

Sultan onun özrünü kabul edip İsfahân tarafına hareket etti. O vilayette birkaç gün kaldı. Askerin ve halkın (raiyyet) durumunu düzelterek refaha erdirmek ve memleketi bayındır hale getirmek için elinden gelen bütün çabayı gösterdi. Irak'ın büyükleri, hatta en ki-birlileri bile yüzlerini onun eşiğine sürdüler. Kemalü'd-dîn İsmail, o sırada ağzını Sultan'ı medhe açıp bir kaside söyledi. Bu üç beyit, o kasideden yazıldı:

Şiir

Adaletin yüzündeki karanlık örtüyü sen kaldırdın.

İmanın yanağındaki küfür perdesini sen attın.

Senin burak gibi olan azmin, Hindistan'dan kalkıp

Erran bölgesine ayağını koydu.

Senden başka zamanın padişahlarının hangisi,

Erkek atını Tiflîsten, suyunu da Umman'dan getirdi³¹⁸

ve Celâlû'd-dîn'in stratejilerinden haberdar olduğu için bunun bir tuzak olduğunu anlamış, çoluk çocuğundan ve ailesinden kendisine yakın olanlar, sevdiği ve değer verdiği mallarla birlikte oradan ayrılıp son derece müstahkem ve ulaşılmaz bir kaleye kapanmış, adamlarından güvendiği kimseleri ise Kirmân'ı korumak üzere görevlendirip Celâled-dîn'e haber göndererek şöyle demişti: "Ben senin kapında bir kulum. Senin buralara tekrar geri gelmek istediğini haber aldığımda gelip yerleşsin diye bu şehirleri boşalttım. Eğer buraları tekrar bana vereceğini bilsem, senin kapma gelir yüz sürerim; ancak başıma bir felâketin gelmesinden de korkmaktayım." Celâlû'd-dîn'in gönderdiği elçi Hâcib Barak'a hep Celâlû'd-dîn'in Tiflîste olduğunu söyleyip durmuş ve bu konuda bir hayli yemin etmiş olduğu hâlde, Hâcib Barak hiç de bu elçinin yeminlerine iltifat etmemişti. Elçi geri dönünce Celâlû'd-dîn şu an için Hâcib Barak'ın elinde bulunan kaleleri almağa imkânı olmadığını, bunları kuşatabilmek için de uzun 'bir müddete' gerek olduğunu anlamış, İsfahan yakınlarında bir yerde konaklayarak Hâcib Barak'a çeşitli hil'âtlar göndermiş ve onu yine Kirmân'a tayin etmişti. Celâlû'd-dîn burada bulunduğu bir sırada Tiflîsteki vezirinden kendisine bir elçi gelmişti. Bu elçinin getirdiği mektupta vezir Ahlar'ta el-Melikü'l-Eşref'in askerlerinin kendi askerlerini mağlup ettiğini ve onları perişan edip geri çevirdiklerini anlatıyor, tekrar Tiflîs'e dönmesi hususunda onu teşvik ediyordu. Bunun üzerine Celâlû'd-dîn, sür'atle Tiflîs'e doğru hareket etmişti." İbnü'l-Esîr, XII, s.416-417.

Sultan'ın Azerbaycan'a Dönüşü

Bu sırada Sultan Gürcistan'ın birleştiğini, Tiflis'in zaptı ile görevlendirilen Vezir Yılduzçî'nin, yolda karşılaştığı sıkıntılar yüzünden Tebriz'e gelmek zorunda kaldığını, Şâm'dan Melik Eşref'in, Hacıb Ali'yi Ahlat'a gönderdiği, onun birkaç gün orayı ve civar memleketleri yağma ve talan ettiğini ve Melike'nin Ahlat'a gittiğini, Hacıb'in onun dostu olduğunu öğrendi. [3372]

Sultan bu haberlere çok üzüldü. Üzüntüsünden ölecek gibi oldu. Askerleriyle birlikte Azerbaycan tarafına yürüdü. Birkaç gün sonra da Ahlat tarafına gitti. Askerler buldukları herkesi öldürdüler, gördükleri her şeyi yağma ettiler. Ahlat'a kadar böyle devam ettiler. Kendilerini şehre atıp yağma ve talana başladılar. Kadınlardan ve erkeklerden feryat ve figanlar yükseldi. Havassdan bir taife, askerleri şehirden çıkarmak için gönderildi. Avam halk da mücadele edip askerlerden bazılarını öldürdüler. Geri kalanını da yaraladılar. Şehirli-ler kapıları kapatıp onların şehre girmesine mani olmaya çalıştılar.³¹⁹

319 Celâlû'd-dîn bu yılın 13 zilkade (5 Kasım 1226) cumartesi günü Malazgirt önlerine gelip konaklamış, sonra oradan ayrılıp iki gün sonra 15 zilkade (7 Kasım) pazartesi günü Ahlat önüne gelerek sür'atle şehre hücumla geçip halkıyla şiddetli bir savaşa tutuşmuştu. Celâlû'd-dîn'in askerleri şehir surlarına gelip dayanmış, gerek şehri savunanlardan ve gerekse kuşatanlardan birçok kimse hayatını kaybetmişti. Bu ilk şiddetli çarpışmalardan sonra Celâlû'd-dîn ikinci büyük bir hücumla tekrar saldırmış, şehri müdafaa edenlerle aralarında şiddetli çarpışmalar meydana gelmişti. Bu arada Celâlû'd-dîn'in askerlerinin Ahlat halkına yaptıkları saldırılar bir hayli şiddetlenmiş, surlara kadar ulaşp alçak yerlerinden şehre doğru tırmanarak halkın mallarını yağmalamağa ve kadınları esir almaya başlamışlardı. Bu durumu gören Ahlat halkı gayrete gelerek birbirlerini teşvik edip birbirlerinden cesaret alarak tekrar savunmaya başlamış ve Celâlû'd-dîn'in askerleriyle çarpışıp onları şehirden dışarıya atmışlardı. İşte bu son çarpışmalarda bir hayli kimse öldürüldüğü gibi, Celâlû'd-dîn'in askerlerinden ve Ahlat'ın ileri gelenlerinden karşılıklı olarak bir çok kimse esir alınmış, hatta Ahlat ümerâsından bazıları hayatlarını kaybetmişlerdi. İşte bu çarpışmalar sırasında şehrin naibi Hüsâmeddin Ali düşman saflarının arasına dalmış ve bir hayli yara almıştı. Celâlû'd-dîn askerlerini bir müddet dinlendirdikten sonra ilk gün yaptığı o şiddetli hücumla benzer bir hücum daha yapmış, fakat Ahlat halkı onu ve askerlerini tekrar şehirden uzaklaştırmışlardı.

Moğollar İle Savaş

Bu sırada Sultan'ın kulağına, Tatar ordusunun Irak'a yürüdüğü haberi geldi. Kaçacak yer olmadığından Tebriz tarafına döndü. Oradan Isfahân'a gitti. İleri gelenleri ve ordunun kumandanlarının gönlünü aldı. Onları gaza ve cihada teşvik edip hırslandırarak savaşa hazırladı.³²⁰

İki taraf birbirine yaklaştığında³²¹, şanı yüce Sultan'ın her şeyi cefa olan vefasız kardeşi Gıyâsü'd-dîn, dizgini büküp Loristan'a kaçtı.

Gerçekten Ahlatlılar çarpışmalarda son derece ciddi bir tavır içine girmiş, gayet büyük bir hırsla kendilerini ve şehirlerini müdafaa etmişlerdi. Özellikle Hârezmli askerlerin şehre girip halka karşı son derece kötü davranmalarından halkın mallarına el uzatıp kadınlarını esir almalarından sonra bunların kötü hâllerini görmüş ve canını, malını, ırz ve namusunu savunmak üzere çarpışan bir kitle olarak gayet mükemmelce çarpışmış, Celâlû'd-dîn ile askerlerini şehre sokmamışlardı. Celâlû'd-dîn, kış mevsimi yaklaşıncaya kadar burada beklemiş, nihayet şiddetli soğuklar başlayıp biraz da kar yağınca bu yılın 23 Zilhicce (16 Aralık 1226) günü Ahlat önlerinden ayrılmıştı. Celâlû'd-dîn'in Ahlat önlerinden ayrılması, karın yağmağa başlaması ve soğukların artması yüzünden olduğu kadar ülkesindeki Yıva Türkmenlerinin çıkardıkları karışıklıkları bertaraf etmek içindi." İbnü'l-Esir, XII, s.422-423.

320 "Taymas ve Taynal'ın Irak'a doğru yürüdükleri haberi ulaşınca orada kalmanın uygun olmadığını anlayan Sultan, Irak'a gitmek için Tebrîz'e vardı. Oradan da Isfahan'a gitti. O arada askerler, akın akın gelip Sultan'ın yanında yerlerini aldılar. Moğol ordusunun Rey'e geldiği duyulunca Sultan, savaş hazırlıklarına başlayıp devlet büyüklerini ve komutanlarını yanına çağırdı. Onlara, "Önemli bir iş ve büyük bir belâ kendini gösterdi. Eğer âciz davranır, sırtımızı düşmana dönersek, hiçbirimizin sağ kalması mümkün olmaz. Karşı koyma ve sabretme bizim tek yapacağımız iştir. Eğer Allah'ın yardımı bizimle olursa, hepimiz kurtuluruz. Eğer başka türlü olursa, şehitlik saadetinden ve faziletinden mahrum kalmayız. Yüce Allah şöyle buyuruyor: "Ey inananlar, bir toplulukla karşılaşırsanız, dayanın; başarıya erişebileniz için Allah'ı çok anın" dedi. Herkes gönül ve söz birliği ile Sultan'ın dediklerini kabul ettiler. Sultan, savaş hazırlıklarını tamamlamak için kanatları tayin etti. Sağ kanadı, vefasız ve zalim kardeşi Gıyâsü'd-dîn'e emanet etti. Sol kanada [...] görevlendirdi. Kendisi de merkeze yerleşerek savaş düzenini aldı." Cüveynî, s.366.

321 "Celâlû'd-dîn Hârezmşâh, İsmâiliyyelilerle ilgilendikten sonra Moğollardan kalabalık bir grubun gelip İslâm diyarına girmek üzere Rey yakınlarındaki Dâmagân'a ulaştıklarını ve kendilerine doğru yöneldiklerini haber almıştı. Derhal bu düşmana karşı harekete geçen Celâlû'd-dîn Moğollarla karşılaşmış

Sultan'ın kalbine bir zayıflık/ümitsizlik düşmesine rağmen geri dönmedi. Moğol ordusunun merkezine (kalb) hücum etti. Moğolların sağ kanadı, Sultan'ın sol kanadığını bulundukları yerden söküp münhezim etti. Askerler birbirine karışıp kıyametin alameti belirdi. Sultan, merkezde kalmış, Tatar askeri onun etrafını sarmıştı. Sultan şiddetle savaşıp yiğitlikler göstererek savaş meydanından/o çemberden çıkmayı başardı. Kaçanlardan bir topluluğun gelip kendisine katılması için bir süre Loristan Dağı'nın geçitlerinden birinde bekledi.³²²

onlarla savaşmış, aralarında şiddetli bir çatışma vuku bulmuş, nihayet hezime uğrayan Moğollar geriye doğru kaçarlarken Celâlû'd-dîn onları kovalayıp bir hayli adamlarını öldürmüştü. Onlar bir kaç gün sürekli olarak kaçıyor, Celâlû'd-dîn de kovalayıp öldürdüklerini öldürüyor, bir kısmını esir alıyordu. Bu durum böyle devam ederken Celâlû'd-dîn Rey yakınlarında Moğollardan çok daha kalabalık bir kitlenin gelmesinden endişe ederek burada bekleyip durmuş, gerçekten de kalabalık bir Moğol kitlesinin kendisine doğru gelmek üzere yolda olduğunu öğrenmişti. Celâlû'd-dîn, bu Moğol kitlesini beklemeğe koyulmuştu." İbnü'l-Esîr, XII, s.432. "Bu yılda 625 (1227-28) Moğollar tekrar Rey taraflarına doğru gelmiş ve Celâlû'd-dîn ile aralarında bir hayli savaşlar meydana gelmişti. Bize bu çatışmaların sayısını nakledenler muhtelif rivayetlerle savaşların adetlerini bildirmişlerdi. Bu savaşların büyük bir kısmı önceleri Celâlû'd-dîn'in aleyhinde seyretmiş iken sonunda zafer Celâlû'd-dîn'in olmuştu..." İbnü'l-Esîr, XII, s.439-440

- 322 "Sağ ve sol kanatlara saldırı emrini verecekken kardeşi Gıyâsü'd-dîn, Elçi Pehlivan ve yakınlarıyla kaçmaya başladı. Sultan'ın bu durum karşısında ümidi kırıldıysa da düşmana sırtını dönmedi. Onların merkezine saldırdı. Moğolların sağ kanadı Sultan'ın sol kanadını, Sultan'ın sağ kanadı da Moğolların sol kanadını yerinden oynattı. Kısa zamanda ordular birbirine girdi. Moğol ordusu Sultan'ın merkezini ele geçirerek Sultan'ın bayrağını yerinden indirdi. Moğolların sağ kanadı Sultan'ın sol kanadını bozguna uğratarak kovalamaya başladı. Kimin galip kimin mağlup olduğu anlaşılamadı. O arada Sultan, merkezde atından düşmüş, yedek atını çeken de ortadan kaybolmuştu. Moğol askerleri Sultan'ı çepeçevre sardılar. Sultan, onların arasında dairenin içindeki bir nokta gibi kaldı. Aniden birinin üzerine atılarak onu atından düşürdü ve atını alarak çemberi yarıp kaçmayı başardı. Loristan tarafında bulunan bir vadiye saklandı. Kaçabilmiş olan askerleri birer birer gelip onun yanında yerlerini aldılar. İsfahanlılar ve Sultan'ın askerlerinin çoğu Sultan'ın gerçek durumunu bilmiyorlardı. Bazıları onun esir düştüğünü, bazıları da öldürüldüğünü söylediler." Cüveynî, s.366-367.

Bazı İsfahânîliler, Sultan'ın savaş meydanında şehid olduğunu zannetmişlerdi. Birden haberciler (mübeşşirân) gelip Sultan'ın o tarafa geldiğini müjdelediler. Şehrin büyükleri ve devletin ileri gelenleri onu karşılamaya çıktılar. Sultan tahta oturdu. Savaş günü zayıflık ve gevşeklik gösteren askerin ileri gelenlerine ve ordunun kumandanlarına peçeler takıp pazarlarda ve mahallelerde dolaştırmalarını emretti. Emirlik rütbesine sahip olmayan, ancak o savaş meydanında ayak direyip, elini celadet yeninden çıkararak yiğitlik gösteren bir topluluğa ise lütuf ve ihsanlarda bulundu. Onlara hanlık lakabı verip meliklik ismiyle isimlendirdi.³²³ [3373]

323 “İsfahan’a kadar gelen Moğollar şehri muhasara altına almışlardı. Moğolların İsfahan’ı kuşatmaları üzerine İsfahan halkı Celâlü’d-dîn’in öldürüldüğünü zannetmişti. İsfahan, halkı bu şekilde düşünüp dururken ve Moğol muhasarası ela devam ederken o sıralarda Celâlü’d-dîn’den kendilerine bir mektup gelmişti. Celâlü’d-dîn bu mektupta hayatta olduğunu ifade ediyor ve onlara şunları yazıyordu: “Ben askerlerimden dağılanları toplamak üzere bölgede dolaşıyorum. Ordularımı topladığım anda tekrar yanınıza gelecek ve birlikte Moğollar’ı İsfahan kuşatmasından uzaklaştıracamız. Yanınıza varacağım, sizinle birlikte onları mağlup edecek ve buradan uzaklara süreceğiz.” Celâlü’d-dîn’in bu mektubunu alan İsfahanlılar derhal kendisine yazdıkları cevapta ondan yardım istiyor ve bir an evvel gelmesini talep ediyorlardı. Geldiği takdirde onunla birlikte düşmana karşı savaşmak üzere şehirden çıkacaklarını bildirmişlerdi. Gerçekten İsfahan halkı son derece cesur bir halk idi. Celâlü’d-dîn onlara doğru yürümüş ve İsfahanlılarla bir araya gelince, İsfahan halkı şehirden bir çıkış hareketi yapmış ve düşmanı iki ateş arasında bırakmışlardı. İşte bu çatışmalarda Moğollar son derece kötü bir mağlûbiyete uğrayınca gerisin geriye kaçmağa başlamışlar ve Celâlü’d-dîn de onları Rey’e kadar takip etmiş, yakaladığını öldürmüş, bir kısmını da esir almıştı. Moğolları Rey’den uzaklaştırdıktan sonra burada ikâmet eden Celâlü’d-dîn’e, Cengiz Han’ın oğlundan gelen bir mektupta şunlar yazılı idi: “Sizinle savaşan bu kitleyi biz ülkemizden kovmuş ve yanımızdan uzaklaştırmış bulunuyoruz. Bunlar kesinlikle bizim adamlarımız değildir.” Celâlü’d-dîn gelen bu mektuba göre Cengiz Han’ın saldırısından emîn olunca Azerbaycan’a geri dönmüştü.” İbnü’l-Esir, XII, s.439-440. “Savaştan sonra Moğol ordusu İsfahan önlerine geldi. Fakat orada durmayarak büyük bir hızla üç gün üç gecede Rey’e vardı. Oradan da Nişâbûr’a hareket etti. Sultan ise, İsfahan’a doğru yola çıktı. Geldiğini bildirmek için müjdeciler gönderdi. Onun geldiğini duyan kadın erkek bütün İsfahanlılar onun gidişini felaket, gelişini kutlu olarak kabul ettiler. Sultan

Sultan'ın Bir Kez Daha Gürcistan'a Asker Çekmesi

Sultan Celâlü'd-dîn, altı yüz yirmi beş (1228) senesi içinde Gürcüleri ortadan kaldırmak için İsfahân'dan ayrıldı. Şâm, Rûm, Ermen, Gürcistan sultanları ve o bölgelerin büyükleri, Sultan'ın güç ve kuvvetinden korkmakta idiler. Onu def için Gürcülerle anlaşarak onlara yardım ve destek vermeyi kabul etmişlerdi.³²⁴ Sultan, Gürcistan hududuna vardığında, kendi askerinin azlığından, düşman askerinin ise çokluğundan endişeye kapıldı. Bütün bulara rağmen tevekkülü şiarı yapıp hazinelerini açtı. At sürülerini hazırlayıp sıradan ve seçkin bütün askerlerine (mütecennide) dağıttı. Şeytanın hizibleri (ahzâb-ı şeytân) de gelip Sultan'ın dostlarının/adamlarının karşısına saf çektiler.³²⁵

savaşta ordusunun ileri gelenlerinin bazılarına çok kızmıştı. Devletinde şöhere kavuşmuş, sayesinde önemli makamlara gelmiş olduğu halde savaş günü görevlerini yapmamış olanları emri üzerine huzuruna getirip onlara kadın elbiseleri giydirerek şehrin sokaklarında dolaştırdılar. Hiç rütbesi olmayan bir gruba da kıyamet gününe benzeyen o savaşta fedakârlıklar gösterdikleri ve kendilerini tehlikeye attıkları, canla başla dövüştükleri için meliklik hil'atine kadar çeşitli unvanlarla donatıp, onlara ilgi ve sevgi gösterdi." Cüveynî, s.367.

324 Onun intikamından ve gazabından korkan Rum ve Suriye bölgelerinin sultanları, Gürcü, Alan, Sarir, Lagz, Kıfçak, Suan, Abhaz, Şanet yöneticileri, zamanın ateşinde pişmiş, savaş gününün gözdeleleri olan askerleriyle Sultan'ı defetmek için bir araya gelmişler ve bir kılıç gibi olmuşlardı." Cüveynî, s.368.

325 "Sultan, kendisine karşı birleşmiş olanların ülkesinin yakınında bulunan Mindor'a vararak orada kamp kurdu. Savaş âletlerinin ve savaşçılarının azlığı, düşman birliklerinin üstün oluşu ve feleğin ne göstereceğinin belli olmayışı onun kafasını meşgul ederken Yulduzcu ve diğer vezirlerinin görüşlerini aldı. Yulduzcu, söz alarak, "Askerlerimizin sayısı, düşmanınkinin onda biri kadar bile olmadığından buradan gidip onların suyunu keselim. Bu şekilde onlar sıcakta susuzluktan zayıf ve halsiz düşerlerken dağınık vaziyette olan askerlerimiz gelir bize katılır. O zaman güçlenmiş olarak düşmanın üzerine yürürüz" diye görüş bildirdi. Bu sözlere çok sinirlenen Sultan, önündeki mürekkep şişesini onun başına çaldı ve "Onlar koyun sürüsünden farksızdır. Aslanın, ceylân sürüsünün kalabalık oluşundan ne korkusu olur?" dedi. Sarf ettiği sözlerden dolayı pişman olan Yulduzcu, kendini affettirmek için Sultan'a 50 bin Dinâr verdi. Ondan sonra Sultan söz alarak, "Her ne kadar işimiz zor ise de, tek çaremiz savaşmak ve Allah'a tevekkül etmektir. Kimin kimden üstün olduğu şimdiden

Sultan düşmanların kalabalıklığına karşı çare düşünürken, onları görebilmek için bir tepeye çıktı. Birden gözü Gürcü ordusunun sağ kanadında (meymene) bulunan Kıpçak kavminin alemlerine düştü. O topluluğun sayısı yirmi bine ulaşıyordu. Vaktiyle Sultan Muhammed Hârezmşâh, Kıpçak kumandanlarını tutuklayıp onları idam ederek yok etmeyi düşünürken, Sultan Celâlü'd-dîn, babasının önüne geçip şefaathçi olmuş ve o kavmi o tehlikeden kurtarmıştı. Sultan haslarından birini bir ekmek ve biraz tuz ile onların yanına gönderip şöyle dedi: “Yoksa borçlu olduğunuz o eski hakkı, bana kılıç çekerek mi ödeyeceksiniz?” Kıpçaklar utandılar. Merkezlerini bırakıp diğer tarafa gittiler. Gözlerini açıp beklediler.³²⁶

Sultan, Gürcü ordusunun komutanlarına³²⁷ haber gönderip “Bugün atlar yorgun, askerler bitkindir. Eğer uygun görülürse iki taraftan yiğitler teke tek çıksınlar ve birbirleriyle mücadele etsinler.” dedi. Bu söz Gürcü ordusunun komutanı tarafından uygun görüldü. Düşmanlardan dağ gibi iri cüsseli bir yiğit, bu taraftan ise Sultan meydanın ortasına çıktı.

Beyit

Aslanlar gibi ordunun önünden ileri çıktı

*Yiğitçe Hucir'in önüne dikildi.*³²⁸

[3374]

bilinmez” dedi. Daha sonra emri üzerine hazinenin kapılarını açtılar ve at sürüsünü oraya getirdiler. Her sınıftan insanlar gelip ihtiyacı olanları aldılar ve savaş hazırlığına başladılar. Düşman askerleri yaklaşıncı, davul (tabl) ve boruların (buk) sesi, erkek ve dişi develerin sesiyle birbirine karıştı. Askerler, saf saf savaş düzenine girip hazır vaziyette beklediler. Karşı tarafın ordusuna kıyaslayınca Sultan'ın ordusu, denizin karşısında nehre, top sahasının karşısında topa benziyordu.” Cüveynî, s.368-369.

326 “Sağ tarafta 20 bin kişilik seçkin adamlarından meydana gelen Kıpçak ordusunun sancak ve bayraklarını görünce Kaşgar sultanını yanına çağırarak, ona bir ekmek ve bir miktar tuz verip onları Kıpçaklara götürmesini ve onlara, “Onların esir olup zincire vuruldukları sırada babasının onları o beladan nasıl kurtardığını hatırlatmasını ve o iyiliğe karşı “Yoksa onunla savaşarak mı cevap vereceksiniz?” diye sormasını emretti.” Cüveynî, s.369.

327 “Sultan, onların komutanı İvan'a bir elçi göndererek...” Cüveynî, s.369.

328 Cüveynî, s.370.

Sultan hemen ona bir mızrak (nîze) darbesi indirdi. O melun atından düşüp canını sahibine teslim etti. Ardından onun üç oğlu da Sultan'ın karşısına çıktı. Babalarının ardından cehenneme gittiler. Onların ardından Bistun Dağı'na benzer cüssesi ve elindeki sütun gibi mızrağıyla bir Aznavur (ازنور) yığidi çıktı. Sultan'ın üzerine peş peşe hamleler yaptı. Sultanın atı o kadar hareketten sonra çok yorulmuş, bitkin düşmüştü. Sultan onun hamlelerine el çabukluğu ile karşı koyuyordu. Az kaldı nazara geliyordu. Şehriyâr-ı din perver, o Azvanur kâfirinin darbesiyle sarsıldı/düştü.

O rezil bir kez daha hamle yapınca Sultan atından sıçrayıp mızrağını onun atının başına vurdu ve yere düşürdü. İki taraf da Zaloğlu'nun bile benzerini yapamayacağı o durumu/hamleyi görünce hayretler içinde kaldılar. Övgü ve hayranlık sesleri gökyüzünün en yükseklerine kadar ulaştı. O rezilleri korku ve dehşet kapladı. Ehl-i İslâm'ın üzerinde ise korku kalmadı.

O sırada Sultan, kırbacının ucu ile işaret verdi ve din mücahidleri, intikam kılıçlarını kınlarından hücumla geçtiler. Gürcüler, bu taarruz karşısında çareyi kaçmakta gördüler. Ölülerin çokluğundan, o meydanın (sahra) giriş çıkış yolu kapandı. O sahraya (hâmûn) o kadar çok ceset düştü ki, yeryüzü bu yükün ağırlığından bitip tükendi. Feryad ve figânı gökyüzüne ulaştı. Sultan'ın askerlerini eline, birçok ganimet ve sayılamayacak nimetler geçti.

Ahlat'ın Fethi

Bahtiyar Sultan, bu meşhur fetihten sonra Ahlat'ı ele geçirmeye niyetlendi. Şehrin ileri gelenlerine elçiler gönderip onları iz'an ve itaate davet etti. Onlar bunu kabul etmeyip hisarın dayanıklılığına, zahirenin bolluğuna, ileri gelenlerin ve yardımcılarının çokluğuna aldanıp mağrur oldular. Kapıları kapatıp sapmış dilleri ile hakaret ve küfür ettiler.

Sultan, askerlerin şehrin dışında evler (menazil) inşa etmelerini ve mancınık, arrade ve diğer kale kuşatma araç gereçlerini hazırlamalarını emretti. İki taraf da harb, darb, kavga, kıtal ve öldürmeye başladı. Kuşatma süresince gece gündüz muharebe değirmeni

döndü, can yakan ok mancınıkları (tîr-i çarh) [3375] ve oklar (nâ-vek) işledi, muhasara uzadı.³²⁹

Bu süre zarfında her ne kadar gazap şimşeklerinin çakmasından ve kahr fırtınalarının esmesinden perişan olmaları, kıyamet gibi asker denizinin çalkalanmasından korkup yiğitlikle kulluk ve itaate gelmeleri, pişmanlık, özür ve af dileyip hisarın anahtarlarını getirerek kapıları açmaları için onlara gözdağı verip rahmet ve öfkesini gösterse de fayda etmedi. Gün be gün o topluluğun savaş gayreti artıyordu. Saat be saat başkaldırı ve isyan daha fazla görülüyordu.

Birkaç ay³³⁰ bu şekilde geçtikten sonra kuvvetlerinin azlığından

329 “Sultan, sözünü onlara kabul ettirmekten ümidini kesince askerlere, şehri kuşatmalarını, kulübeler yapmalarını, mancınıkları yerleştirmelerini, ok atan çarkları (tîr-i çarh) ve nefit hazırlamalarını emretti. Şehirdekilerde savaş hazırlıklarına başladılar. Bir süre sonra her iki taraf da mancınıkları harekete geçirdi. Dışardakiler, gece gündüz demeden şehir kapılarını açmak, şehirdekilerde onlara engel olmak için çaba harcadılar. Bu şekilde günler ve aylar geçince şehirde kıtlık ve yokluk baş gösterdi. Şehrin ileri gelenleri, Sultan’ın nezdinde şefaatte bulunsunlar diye gizlice Bağdâd’a Anadolu’ya ve Suriye’ye elçiler gönderdiler. Bunun üzerine müminlerin Emiri el-Mustansır Billah ile Anadolu ve Suriye sultanları birkaç defa araya girip iki tarafı barıştırmaya kalkıştırsa da Ahlat’ın ileri gelenleri, Sultan’a boyun eğmeyi kabul etmedikleri gibi cahilliklerinin ve kafalarındaki boş hayallerin verdiği cesaretle Sultan’a kötü sözler söyleyip hakaret ettiler.” Cüveynî, s.372.

330 Cüveynî’ye göre kuşama on ay sürmüştür. (Cüveynî, s.372). İbnü’l-Esir’e göre ise sekiz aydır. “Celâlû’d-dîn Hârezmşâh bu yılın Şevval ayı başlarında (Ağustos sonu) el-Melikü’l-Eşref’a ait olup hâlâ içinde askerlerinin bulunduğu Ahlat şehrini muhasara altına almıştı. Askerler şehri teslim etmeğe yanaşmamış, şehir halkı da Celâlû’d-dîn Hârezmşâh’ın askerlerinin reayanın hukukuna riayet etmediklerini bildiklerinden dolayı askerlere yardım etmişlerdi. Şehir halkı Celâlû’d-dîn’e ve adamlarına sürekli küfür yağdırıp durduklarından Celâlû’d-dîn de burada ısrarla muhasarayı sürdürmüş ve bulun kış boyunca şehri muhasaraya devam etmişti. Celâlû’d-dîn şiddetli soğuklar ve aşırı kar yağmasından dolayı askerlerinin büyük bir kısmını çevrede bulunan yakın köy ve şehirlere göndermişti. Çünkü Ahlat şehri bölge şehirlerinin en soğuk olanı ve karların en çok yağdığı bir şehirdi. Gerçekten Celâlû’d-dîn bu muhasarası sırasında muazzam bir kararlılık ve akıllara hayret verecek kadar büyük bir sabırla direnmişti. Şehrin etrafına sayısız mancınıklar yerleştirmiş ve sürekli olarak şehir surlarını yıkıncaya kadar taşlarla dövmüştü. Şehir halkı

bitkin düştüler.³³¹ Onların zaaf ve perişan hali aşikâr olunca Sultan'ın ordusu, ferman mucibince üç gece ve gündüz Sultanî savaşa (ceng-i Sultanî) başladılar. Hisarın etraf ve yörelerine delik/gedik açıp kendilerini şehre attılar. Sultan inad ve fesad erbabının, kötü söz ve küfürlerinden öfkelenince muhaliflerin devletinin zevâle erdiği güneşin doğuşundan kuşluk vaktine kadar onların kılıçtan geçirilmesini, şehrin yağma ve talan edilmesini emretti.³³²

Sultan, öfkesi dindikten sonra sağ kalan şehir halkına merhamet etti. İnci saçan diliyle “Biz cahil ve sefih biri elinden/yüzünden yaşanan bu hatalardan ve günahlardan geçtik. Askerler, öldürmeyi

bu yıkılan surları tekrar tamir etmelerine rağmen Celâlü'd-dîn sürekli olarak surları dövmüş ve 627 yılı Cemâziyelevvel (1230 Mart-Nisan) ayına kadar iyice bilenmişti. Nihayet Celâlü'd-dîn, 28 Cemâziyelevvel (14 Nisan 1230) pazar günü şehir üzerine muazzam bir hücumla saldırıya geçip şehri kılıç zoruyla ele geçirmiş ve emirlerinden birisine teslim etmişti.” İbnü'l-Esir, XII, s.450-451.

331 “Ahlat muhasarası uzun sürmüş, kıtlıktan, musibetlerden çok kimse ölmüş, kediler, köpekler yenilmişti.” Nesevî, s.115-128.

332 “Şehir düşünce içinde bulunan emirler içkaleda kendilerine ait bulunan müstahkem evlere çekilip kapanmışlar, Celâlü'd-dîn de şehir halkını kılıçtan geçirmeğe başlayıp yakaladığını öldürmüştü. Fakat zaten şehir içindeki müdâfiler son derece az kalmış bulunuyordu. Çünkü büyük bir kısmı korkularından şehri terk etmiş, bir kısmı şiddetli açlıktan dolayı şehirden ayrılmış, bir kısmı ise gıdasızlık ve açlıktan ölüp gitmişti. Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın Ahlat'ı muhasarası sırasında Ahlat halkı önce koyunları, sonra sığırları, arkasından da mandalarını kesip yemişlerdi. Daha sonra sırasıyla atlarını, merkeplerini, katırlarını kesip yemiş, sonunda şehirdeki köpek ve kedilere varıncaya kadar bütün hayvanları kesip yemişlerdi. Hatta işittiğimize göre Ahlatlılar fareleri avlar yerlerdi. Buna rağmen gerçekten hiç kimsenin yapamayacağı ve gösteremeyeceği muazzam bir sabır göstermişlerdi. Celâlü'd-dîn Ahlat'ın dışında her hangi bir yeri ele geçirememiş, diğer şehirlerden hiç birini de hâkimiyeti altına alamamış, fakat Ahlat'ı tamamen harabeye çevirmişti. Halkının büyük bir kısmını katletmiş, ancak kaçabilenler kaçıp kurtulmuş, askerleri kadın ve küçük çocukları esir alıp hepsini satmışlardı. Böylece bu şehrin sakinleri ve yerlileri darmadağın olmuş, yeryüzünün muhtelif bölgelerine göç edip gitmişler, malları yağmalanmıştı. Gerçekten Ahlat halkının başına gelen felâket kimsenin başına gelmiş değildi... Fakat Cenab-ı Allah bu yaptığı kötülüğü Celâlü'd-dîn'in yanına koymamış ve ona mühlet vermeden intikam almıştı. Allah bu hareketlerinden dolayı Celâlü'd-dîn üzerine Moğolları musallat etmişti.” İbnü'l-Esir, XII, s.450-451.

ve yağmayı bıraksınlar.” dedi. Bunun üzerine halk evlerine girdi.³³³ Sultan, Melik Eşref’in sarayına yerleşti. Melik Eşref’in kardeşi Mücîrû’d-dîn ve onun memlûku İzzü’d-dîn Aybek, şehrin ortasında bulunan bir kaleye sığındılar.

O kalede yiyecek ve içecek bir şey kalmayınca Mücîrû’d-dîn kaleden çıkıp Sultan’ın huzuruna çıkarak onun ihsan nazarını gözledi. İzzü’d-dîn Aybek’in, şehriyâr-ı âfâkın, ahd ve mîsâk vererek onun canını bağışlamasını istediğini arz etti. Sultan, Mücîrû’d-dîn’e bakıp “Saltanat iddia etmene rağmen, dirhemle satın alınmış bir (memlûkûn) elçiliğini yapman, münasip değildir. Teklifin asla onun için olamaz. Eğer isterse çıkıp gelir ve yoksa kandi makamında kalır.” dedi. İnat vakti olmadığını anlayınca İzzü’d-dîn Aybek de hizmete koştu. Adamlarından bir topluluğa kaftanlarının altına zırh giymelerini ve kabul sırasında (hengâm-ı bâr) Sultan’a bir darbe vurup fitneyi körüklemeye çalışmalarını söylemiş idi. [3376]

Aybek, sarayın kapısına (der-i kasr) gelince, uğurlu eşğin mülâzımların gözü, asilerin (ehl-i tuğyân) elbiselerle kaplanmış/gizlenmiş zırhlarına (cevşen) düştü. Girişini engellediler. İzzü’d-dîn Aybek’i yalnız başına Sultan’ın meclisine getirdiler. Sultan ona çok iltifat etmedi/ilgilenmedi. O gözükkara adamları da tutuklayıp hapsetmelerini emretti.

Sultan, aynı zamanda İvane’nin kızı olan Hacib Ali’nin nikâhlı eşiyle geceyi geçirdi.³³⁴ Dîvân memurları, Tiflis hazinesinin ve o diyarın varlıklı kimselerinin hadsiz emvalini çıkardılar.³³⁵

333 “Ahlâ’ın zabıt ve yağmasından sonra, Sultan refahını arzu etti. Fenalıklarına ilaç etmek, hali düzeltmek en büyük arzusu oldu. Tahrip edildiğine pek acıyordu. Ne fayda? Siperlerdeki gediklerin kapatılmasına sarfolunmak üzere Sultan hazinesinden dört bin dinar alınmasına müsaade etti.” Nesevî, s.128-129.

334 “Nihayet, göklerin Cemşid’i (güneş), Şam (akşam) seferine çıkınca meliklerin güneşi de akşam sofrasına konmuş olan helvayı yemek için saraya yöneldi. İvan’ın kızı olan Melik Eşref’in nikâhlı hanımıyla geceyi birlikte geçirdi. Böylece Melik’in ihanetinden dolayı kalbinde doğmuş olan kini yatıştırmış oldu. Uzak görüşlü, akıllı kimseler için bu olaylardan alınacak dersler vardır. Sultan, birinin karısıyla yatınca, başka biri de Sultan’ın karısıyla yattı. Aynı şey Melik Eşrefin de başına geldi.” Cüveynî, s.373.

335 “O sırada Münşi Nureddin’in (Nesevî) Ahlâ’ın fethi hakkında yazdığı fetihnâme’nin suretini aşağıda naklediyoruz. Hamd, şükür ve övgü Yüce Allah’a ki O,

Kıta

Ey şah-ı cihan her şey senin istediğin gibi olur

Asi felek senin kulun olur

Ben sabrederim, bütün insanların sikkesi

Çok geçmeden senin adına olsun olur.

Sultan Celâlü'd-dîn'in Rûm ve Şâm Hâkimleriyle Savaşması, Hezimete Uğramasından Kısa Bir Süre Sonra Devletinin İnkırâzı

Sultan Celâlü'd-dîn, Ahlat'ı muhasara ettiği sırada Ahlatlılar, Şâm ve Rûm'a gizlice haberciler gönderip o ülke ve memleketlerin sultanlarından, Sultan Celâlü'd-dîn'in o cemaat üzerine yaptığı taarruzdan el çekip kendi memleketine dönmesi için şefaât dilediler. Onlar, bu konuda peş peşe elçiler gönderdiler. Sultan Celâlü'd-dîn, elçilerin getirdiği sözlere iltifat etmedi. Bu durum, Rûm ve Şâm sultanlarının gönlünün kırılmasına ve öfkelenmelerine sebep oldu. Üstelik Celâü'd-dîn'in kudret ve heybetinin büyüklüğünden de korkmakta idiler. Bu yüzden Sultan Celâlü'd-dîn'e karşı birleştiler ve ordular hazırladılar.³³⁶ [3377]

zafer ve başarıyı bizim devlet kuran düşüncemizin ve ülkeler fetheden bayrağımızın yanına verdi. Güç ve kuvveti, Sultanımızın mübarek işlerine ve niyetlerine eş etti. Sultan'ın tedbirleri ve isabetli düşünceleriyle ülkesini günden güne genişletmekte, yenik düşen düşman orduları onun hizmetine girmektedir. "Bu, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınavan Rabbimin lütfundandır" durumuna geldi. Muzaffer bayrağımızın gölgesi Doğu Anadolu topraklarına kadar uzandı. Ahlat şehrinin civarı 8 ay süreyle kendimize mekân tutup, Kurân-ı Kerîm'in vaat ve tehdit eden ayetlerini devletimizin düşmanlarına defalarca okuduk. Belki akıllı hareket edip selâmet yolunu seçerler, Sultan'ın, karşısında dağların bile dayanamayacağı kahredici öfke ve gazabından kurtulur, cihan fâtihinin ordusunun hışmının meydana getireceği azgın dalgadan sakınıp ona itaat ederler diye cezalandırmadan önce defalarca onları uyardık. Yaptıklarına tövbe ederek aman dileyip yanımıza yaklaşmalarını bekledik. Bu uzun bekleme süresinde "Allah'ım benim doğru yolu bilmeyen kavmimi hidayete erıştır" duası edilmedi. O muhalifler, tuttukları sapık yolda yürümekte ısrar ettiler..." Bu uzun fetihnâmenin devamı için bkz, Cüveynî, s.373-375.

336 "Alâüd-dîn Keykubâd, Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'tan korktuğundan dolayı sürekli olarak el-Melikü'l-Kâmil'e kendisine el-Melikü'l-Eşref'i göndermesi için elçiler

Bu haber Celâlü'd-dîn'in kulağına ulaştığı sırada Sultan hasta olmasına rağmen intikam için harekete geçti. Muş ovasına ulaşınca Şamlılar'ın yardımına gelmekte altı bin atlıyla karşılaştı. Hemen askerlerine onların etrafını çevirmelerini ve hepsini öldürmelerini emretti.³³⁷

Mesafeleri kat ettikten sonra iki taraf karşı karşıya gelince saf-ları düzenlediler.³³⁸ Savaş ateşi harlanıp Sultan'ın ikbâl rüzgârının/

gönderip durmuştu. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil de Dimaşk'ta bulunan kardeşi el-Melikü'l-Eşref'i çağırmış, o da kısa bir müddet içinde ağabeyinin yanına varmıştı. Hatta anlatıldığına göre, Alâü'd-dîn Keykûbat sürekli olarak elçi gönderip durmuş ve el-Eşref'in yanına gelmesini, onunla ittifak kurmasını teşvik edip durmuştu. Anlatıldığına göre, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın gönderdiği elçilerden beş tanesi aynı günde el-Melikü'l-Kâmil'e ve el-Eşref'e ulaşmıştı. Bu elçiler el-Eşref'in tek başına dahi olsa Alâü'd-dîn'in yanına gelip ordusuna katılmasını talep ediyorlardı. el-Melikü'l-Eşref topladığı askerlerini el-Cezîre ve Şam bölgesinden gelenlerle birlikte alıp Alâü'd-dîn'in yanına varmış ve ikisi Sivas'ta buluşarak Ahlat üzerine yürümüşlerdi." İbnü'l-Esir, XII, s.454. "Gürcistan'ın fethinden sonra Sultan'ın devleti, onun dirayetli oluşu, zenginliği ve askerlerinin kahramanlığı dolayısıyla zamanın kötülüklerine karşı emniyette bulunuyordu. Devrin tanınmış kişileri, Suriye ve Anadolu bölgelerinin yöneticileri Sultan'a karşı gelmekten ve onunla savaşmaktan korkarak ona boyun eğmeye karar verdiler. Ahlat'ın fethi de düşmanın yaralarına tuz ekti. Onun gücünün ve kuvvetinin her tarafta duyulmasına ve haşmetinin ve heybetinin kalplerde yerleşmesine sebep oldu. Suriye ve Anadolu melikleri, diğer İslâm ülkelerini takip edip Sultan'ın öfkesinden çekinerek kıymetli hediyeler gönderdiler. Bu şekilde Sultan'ın huzuru, büyüklerin ve tanınmış kişilerin sığınağı oldu. Askerlerinin sayısı arttı. İş yolunda gitti ve hazinesi ağzına kadar doldu. Yönetimi altındaki bütün bölgeler onun adaletiyle mamur oldu." Cüveynî, s.376.

337 "Ahlat'tan Malazcird'e, oradan da Hastabsird'e gelince Sultan'ı halsizlik aldı. O sırada, Ahlat'ı kuşattığında para ve yiyecek yardımında bulunmuş ve Sultan'ın ilgisini ve sevgisini kazanmış olan Erzurum sultanı gelerek, Sultan Alâü'd-dîn'in Halep ve Suriye melikleriyle Sultan'ın herhangi bir saldırısı karşısında güç birliği yapmak için anlaştıklarını ve asker toplamakla meşgul olduklarını, "Eğer sen Erzurum'u bırakıp Ahlat'a Sultan'a yardım gitmeseydin, o burada tutunamazdı" diyerek kendisini tehdit ettiklerini söyledi. Sultan, bu kadar askeriyle korkmuş ve acizlik içinde görünce onu yanından kovdu. Daha sonra Sultan'ın ordusu, Muş ovasına varınca Suriye'ye yardıma giden 6 bin kişilik orduyu çembere alarak hepsini kılıçtan geçirdi." Cüveynî, s.376.

338 "Anadolu sultanı orduları ile Sultan Celâlü'd-dîn'in orduları birbirine yaklaşıncı, Anadolu sultanı, Melik Eşref ve o ülkenin ileri gelenleri bir araya gelip,

melteminin gülümsemesine az kalmıştı. Tam bu sırada Sultan mah-feden çıkıp çadırın (hâne) önünde/kapısında eyerine oturup atına bindi. Ancak hastalığı yüzünden zayıf düştüğünden kendine sahip olma, koruma ve kollama dizgini elinden çıktı. At birkaç adım geri gitti. .Bu durumu gören has adamları “O cenâbın iyileşebilmesi için biraz dinlenmesi gerekir. Bu düşünceyle bir köşeye yönelince hassa alemleri de Sultan’ın ardından hareket etti.

Sağ ve sol kanat askerleri bu durumu görünce Sultan’ın savaştan yüz çevirip kaçtığını zannettiler. Bu yanlış zan ve düşünce sebebiyle hepsi dağılıp bozuldu. Muhalifler, Sultan’ın bir hile düşündüğünü ve kendilerini pusuya/tuzağa çektiğini düşündüler. “Kaçanları kim-se takip etmesin” diye bağırıldılar.³³⁹

çok sayıdaki silâh araç, gereç ve askerlerini birleştirdiler. Bir tepenin üzerinde savaş düzenine geçip piyade ve süvarilerin önüne kazdıkları siperlere neft ve ok atan çarklar yerleştirdiler.” Cüveynî, s.377.

- 339 “Celâlî’ü’d-dîn Hârezmşâh, bu yılın 28 Ramazan (10 Ağustos 1230) cumartesi günü Konya, Aksaray, Sivas, Malatya ve diğer şehirlerin sultanı olan Anadolu Selçuklu hükümdarı Abdullah b. Keykûbat b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan ile Dımaşk, el-Cezîre ve Ahlat emîri bulunan el-Melikü’l-Eşref’e karşı büyük bir mağlûbiyete uğradı... Anlatıldığına göre, Alâü’d-dîn’in yanında kalabalık bir asker kitlesi yer almıştı. Rivayetlere göre yirmi bin atlı Alâü’d-dîn’in yanında, on beş bin kadar atlı da el-Eşref’in yanında yer almıştı. Bunlar rastgele askerler değil, daha önce savaşlara katılmış, son derece cesur ve tecrübeli askerler olup yanlarında yağız arap atları ve bir hayli silâh vardı. Bütün bu askerlerin başında el-Hakkâriyye Kürtlerinden cesaretiyle meşhur, aynı zamanda yüksek bir ahlâka sahip ve üstün özellikler taşıyan Halep askerlerinden İzzeddin Ömer b. Ali adında tanınmış bir kurnandan görev almıştı. Her iki ordu karşı karşıya gelince karşı tarafın askerlerinin çokluğunu gören Celâlî’ü’d-dîn Hârezmşâh, birden şaşkına dönmüş ve özellikle Suriyeden’den gelen askerlerin fevkalâdeliğini, silâhlarının çokluğunu, mükemmelliğini ve savaşa hazır atlarının düzenini görünce kalbi korkuyla dolup taşmıştı. Nihayet İzzü’d-dîn Ömer b. Ali çatışmaları başlatmış, yanındaki Halep askerleriyle birlikte düşman üzerine saldırıya geçmişti. Ancak bunların bu saldırısına karşı koymaya güç yetiremeyen Celâlî’ü’d-dîn, bir an bile karşı koymaksızın askerleriyle birlikte geriye kaçmağa başlamış ve kardeş kardeşi korumağa yansmaksızın her biri bir tarafa dağılıp gitmişti. Nihayet Celâlî’ü’d-dîn askerlerinin kendisine katılanlarıyla birlikte Ahlat üzerine gelmiş, burada bulunanları alıp Âzerbaycân’a giderek

Sultan mecburen Ahlat tarafına yöneldi.³⁴⁰ Oraya ulaşınca iltifat ışığı ordusunun üzerine düştü. Haberciler (münhi), Curmagon Noyan'ın sayısız ve hesapsız bir ordu ile Amûyye'den geçip Irak'a yürüdüğü haberini getirdiklerinde henüz yaraları tazeydi. Sultan "Darlık girince kin çıkar" mazmununa uyarak mülahazada bulundu. Bağdâd'a, Şâm ve Rûm beldelerine elçiler gönderdi. Oraların hâkimlerini Tatar ordusunun gelişinden haberdar edip şöyle dedi: "Ben sizinle onlar arasında İskender seddi mesabesinde sağlam ve dayanaklı bir duvarım. Eğer benim kudret ve haşmet sarayımın kaidelerine bir hâle gelir ve ortadan kalkarsam, siz kendi hanenizde bir lahza bile huzurla oturamazsınız. Ordumun cesur ve güçlü bir şekilde düşmanları def edebilmesi için birlikte hareket etme ve yardımlaşma yolunu tutmanız, bazı yardım göndermeniz vazifenizdir. Eğer bu konuda görmezden gelme ve ihmalkârlık yolunu tutarsanız, düşmandan size en kötü şeylerin, bela ve afetlerin ulaşacağını bilin."

Beyit

Siz herkesi can çaresi yapıyorsunuz

Bu işte aklınıza yüz çeviriyorsunuz

[3378]

Muhalefet fidanı iktidar sahiplerinin rıza ırmağına dikilmiş olduğundan, düşmanlık makamından tenezzül etmediler. Sultan'ın

Hoy şehrinde ikâmet etmişti. Zaten Celâlû'd-dîn ve askerleri Ahlat'ın dışında bölgedeki hiç bir şehre girememişlerdi. Onların ayrılmalarından sonra el-Melikû'l-Eşref yamndakilerle birlikte Ahlat'a, gelmiş, fakat Ahlat'ı sanki dün yokmuş gibi bomboş direkleri üzerinde duran ıssız bir şehir hâlinde görmüştü. Ahlat halkı ve sakinleri şehirlerini tamamen terk etmiş ve yukarıda zikrettiğimiz gibi ıssız bir şehir hâlinde kalmıştı" İbnü'l-Esir, XII, s.453-454.

340 "Sultan'ın ordusu dağılıp her biri bir yana gidince Sultan da orada kalmanın mümkün olmadığını görerek çaresiz Ahlat'ın yolunu tuttu. Ahlat'ta görevlendirdiği adamlarını da alarak Hoy'a gitti. Oradan Melik Eşrefin kardeşlerinden Mücireddin'i izzet ve ikramla geri gönderdi. Müminlerin Emiri el-Mutasım Billah'ın ricası üzerine Takiyeddin'e geri dönmesi için izin verdi. Hüsâmeddin Kaymarî kaçınca, Melik Eşref'in nikâhlısı olan eşinin namusunu korudu ve onu iyilikle geri yolladı. İzzeddin Ay Beg de Dizmar kalesinde hayatını kaybetti." Cüveynî, s.377.

nasihatini rıza kulağına dinletmediler. Elçiler üzgün bir şekilde geri döndüler.³⁴¹

Sultan, ayan-ı hazretten biri olan Buku Han'ı (بوقو), vaziyeti gözden geçirsin diye Tebriz'e gönderdi. O gideceği yere ulaşınca şartları teftiş ve ihtiyata riayet etmeksizin tek başına sadece bir topluluktan işittiğiyle geri döndü. Sultan'a, Moğol askerlerinin geri döndüklerini, Irak'ta onlardan ne haber ne de bir iz olduğu müjdesini ulaştırdı.

341 “Bu sırada Sultan Celâlû'd-dîn'e “Moğol ordusunun Serab'a ulaştığı haberi gelince hemen Bışkin'e yöneldi. Oraya vardığı akşam indiği sarayda gördüğü muameleden çocukluğundan beri onunla beraber olan şansının artık döndüğünü, büyüklük ve otoritesinin kaybolmaya yüz tuttuğunu anladı. Artık ölüm ve felaket habercileri sonunun yaklaştığını, onun devletin kulağına hal diliyle fısıldıyor, Sultan, boynu kesilmiş kuşun yaptığı hareketleri yapıyor, olaylar karşısında karar vermede tereddüt gösteriyordu... Velhasıl Sultan, ertesi gün Bışkin'den Muhan'a hareket etti. Orada 5 gün kalınca Moğol ordusunun geldiğini haber verdikleri zaman orayı terk edip Kaban dağlarına çıktı. Mugan'a gelen Moğollar Sultan'ı orada bulamayınca derhal peşine düştüler. Sultan, 628/1230 yılının kışını Urmiye ve Uşnu'da geçirdi. O sırada Sultan'ın Giran kalesinde haremینی koruması için görevlendirdiği Vezir Şerefü'l-Melik Yulduzcu'nun Sultan'ın orada bulunmayışı ve onun hakkındaki haberlerin kesilmesini fırsat bilerek haremine ve hazinesine dokunduğu iftirası Sultan'ın da kulağına gelince hiç vakit geçirmeden oraya hareket etti. Kalenin kapısına varınca Yulduzcu, yapılan iftiranın korkusundan kaleden çıkıp Sultan'ın huzuruna gelemedi. Ondan anlaşma (misâk) talep etti. Bunun üzerine Sultan, Yulduzcu'yu nasihatle yola getirmesi için Buku Han'ı gönderdi. Buku Han; oraya vardıktan sonra Yulduzcu'nun adamları birer birer onu terk ederek yalnız bıraktılar. Yulduzcu Sultan'ın huzuruna varınca Sultan ona, “Seni yerin dibinden alıp göğün tavanına yükseltiltim. Benim bütün bu iyiliklerime karşılık bana bunu reva gördün” diyerek yakın adamlarına (vuşâkân-ı hazret) Yulduzcu'nun atlarını (hayl) yağma edilmesini emretti ve onu da kale komutanına teslim etti. Bir süre sonra Yulduzcu, dünya zindanından öbür dünyaya göç etti. Daha sonra Yulduzcu'nun masum olduğunu öğrenen Sultan, ölünceye kadar vicdan azabı çekti. Sultan, oradan Diyar-ı Bekr'e hareket etti. Moğol ordusu (haşem) Curmagun'un yanına varınca, zayıf düşmüş bir sultanı takip edip yakalama işinde böyle aşırı gayret ve çaba göstermeyi gerekli görmedi. Gececeği yere tuzak kurarak onu yakalamayı kararlaştırdı. Bu plânı gerçekleştirmek için Taymas ve Moğol komutanları Efrasiyab'ın Gurgin'in karşısına çıkardığı yiğitler gibi yüreği savaş ateşiyle yanan Türkler'den oluşan bir birliği Sultan'ı ortadan kaldırmak için görevlendirdi.” Cüveynî, s.378-380.

Sultan Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın Sonu

Sultan, bu haberi işitince çok mutlu olup bezm meclisi kurdu. Devlet erkânının çoğu onun yanındaydı. Oyun ve neşeyle, ayş u işretle meşgul oldular.³⁴² Şairlerden biri o durum hakkında şöyle dedi:

Rubai

Ey şah! Şarap içmekten sana ne fayda gelecek?

Daima sarhoş olmak sana ne kazandıracak?

Şah sarhoş, dünya harap, düşman her yanda

*Böyle bir ortamda başa neyin geleceği gün gibi bellidir.*³⁴³

Neşe ve eğlenceyle geçen birkaç günden sonra şah ve sipahın gaflet uykusuna dalmış olduğu bir gece yarısında Tatar ordusu ansızın çıkageldi.³⁴⁴ Orhan, bu gelişmeden haberdar olunca [yatağında uyumakta olan] Sultan'ın yanına koştu. Onun uyanması ve sarhoşluk

342 "Velhasıl, devlet büyükleri ve emirleri Sultan'a uyararak kadehleri doldurup boşaltmakta vakit geçirirken savunmalarını ihmal ettiler. İşlerin sarpa sarmasına rağmen neva makamıyla oyalandılar. Savaş aletleri hazırlaması gereken elleri def ve çeng çalmaya ayırdılar. Erkeklerin yanına kadınların yanını, aygırların ince beline kadınların ince belini tercih ettiler. Sürâhinin içinde kaynayan kanı şarap sanıp, çengin tellerinden çıkan ağlama ve inleme seslerini bam ve pes bildiler. Daha önce atın eyerini taht, keçeyi yatak, zırhlı elbise, miğferi taç yapmış olan padişah, savaş ve er meydanlarına eğlence ve işret meclislerini tercih etmiş, feleğin açtığı yaralardan kendine merhem yapmış, dostlarla içtiği şarap ona düşmanlarının açtığı yaraları unutturmuş, sazın sesini er meydanın sesine değişmiş, al atın yerine şarabı almıştı." Cüveynî, s.380-381.

343 Cüveynî, s.381.

344 "Sultan'ın aklını cehalet şeytanının yuvası olduğu, kalbinin derinliklerine şehvet duygularının yerleştiği, görüşlerinin ve düşüncelerinin dizginlerini nefsanî heveslerin eline bıraktığı, tedbiri elden bırakıp emir ve vezirlerinin güvenini kaybettiği, askerlerinin derin bir uykuya daldığı, bütün nöbetçilerin (mufredân) çoğunun sarhoşluktan ellerinin ayaklarının tutmadığı bir gece yarısı Tatar ordusu Taymas'ın komutasında savaşçıları bulunması gereken yerde bulunmayan, nöbetçileri uyuyan Sultan'ın askerlerinin konakladığı yere vardı. Kaan'ın, Sultan'ın işini bitirmek için Curmagun'u görevlendirmesine rağmen somadan "Bu işi en iyi sen yaparsın" diye Taymas'ı tercih etmesi anlaşılmayan bir durumdu. Nitekim Kaan'ın dediği çıktı. Tatar ordusu, karşındakilerin uyanık beklediklerini sanıp sürünerek onlara yaklaştı." Cüveynî, s.381.

hâlinin azalması/ayılması için çok çaba sarf edip sonunda başardı. Onu durum hakkında bilgilendirdi. Sultan, sarhoşluğu geçsin, ayılsın diye başından soğuk su boşattı. Keder ve gözyaşıyla atına bindi ve hemen yola koyuldu. Bu sırada Orhan'a dönüp kendisini takip eden düşmanlarla arasındaki mesafenin biraz açılmasını temin için bir müddet bekleyip [düşmanla] mücadele etmesini, alem (bayrak) dalgalandırmasını emretti.

Orhan bir süre mücadele ettikten sonra kaçmaya başladı. Moğollar onu Sultan zannedip takip etmeye başladılar. Durumun öyle olmadığını anlayınca geri dönüp [3379] ordugâha (kıytûl) geldiler. Sultan'ın adamlarından sıradan veya seçkin, emir veya memur kim varsa hepsini intikam kılıcından geçirdiler.

Erbab-ı tarihin Sultan'ın sonu hakkındaki sözleri çeşitlidir. Bazıları "Kûhistân'a gittiğini, dinlenmeye çekildiğini, atına ve elbisesine tamah eden Kürtlerin, sinesine/göğsüne vurdukları bir mızrakla onu öldürdüklerini" söyler. Bazıları ise "tasavvuf ehlinin libasını giyerek onlara karıştığını ve oradan oraya sehayat ettiğini" rivayet ederler.³⁴⁵ Bu babda başka rivayetler de mevcuttur.

345 "Sultan Celâlû'd-dîn'in ölümü hakkında çeşitli rivayetler vardır: Bazıları Amed'e vardığı zaman, geceyi orada geçirmek isterken, oraya gelen bir grup eşkiya, üzerindeki elbiseye ve nişanlara göz koyarak, ne yaptıklarını ve nasıl bir av avladıklarını bilmeden göğsüne indirdikleri hançer darbeleriyle onu öldürdü, diyorlar. İşte hayat böyle. Nerede bir huma kuşu varsa, orada bir baykuş, nerede bir aslan varsa, orada leş bekleyen bir çakal vardır. Onlar Sultan'ın elbisesini giyerek şehre inince, Sultan'ın yakınları onun elbisesini tanıyarak Amed yöneticisine (sâhib) haber verdiler. Amed yöneticisinin emri üzerine katillerin hepsini öldürdüler. Orada buldukları katledilmiş bir adamı getirip, Sultan için yaptırılan bir türbeye gömdüler. Bir rivayete göre de Sultan, elbisesini yakınlarından birine giydirmiş, kendisi de sufi elbisesi giyerek diyar diyar dolaşmaya başlamış, sonunda bu vefasız dünyanın darbesini yiyerek eceliyle ölmüştür. Onun ölümünden yıllar sonra, "Sultan filân yerde görülmüş" diye halk arasında dedikodu çıktı. Irak veziri Şerefû'd-dîn Ali Tefrişi, bir süre bu haberin aslını araştırmakla meşgul oldu. "Sultan filân şehirde görülmüş, Sultan filân kalede" şeklinde şehirlerde ve köylerde haber yayanların sayısı günden güne arttı. Nihayet, 633/1254-5 yılında Ceyhun nehrini geçmekte olan tüccarlar arasından biri, gemi adamlarına "Ben Sultan Celâlettin'im" deyince

Böylece Hârezmşâhlar Devleti sona erdi. Onların memleketi Cengiz Han'ın evladına intikal etti. “De ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsın. Dilediğinden de çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin.”³⁴⁶

Beyt

İnsanların durumunun değişmesi kader değilse eğer

Öyleyse niçin durumun gidişatı hilaf-ı rızadır

Hak ‘azze ve ‘alâ, medhetmeye dilin lal ve suskun kalacağı beğenilen hasletlere sahip eşi benzeri olmayan zâtını, kıyamet saatine kadar haşmet ve izzet tahtında mütemekkin kılsın, murad ve me-ramlarına kavuştursun. Ve âlihi'l-emcâd. [3380]

onu yakalayıp sorguya çektiler. Sözünde ısrar etmesi üzerine de öldürdüler. Daha bunlara benzer pek çok olay oldu” Cüveynî, s.383-384. Celâlü'd-dîn Hârezmşâh, faaliyetleri ve Hârezmşâhlar devletinin yıkılışı hakkında geniş bilgi için bkz, Taneri, *Hârezmşâhlar*, s.43-93; Meryem Dolgun, a.g.t., s.253-581.
³⁴⁶ Kur'â-ı Ker'im, Âl-i İmrân/26.

Hârezmşâhlar, Tekiş Döneminden Yıkılışına Kadar

KAYNAKLAR

- Aka, İsmail, “Mîrhând”, *DİA*, XXX, s.156.
- Alan, Hayrûnnisa, “Tavacı”, *DİA*, XL, s.177-178.
- Alâü'd-din Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, Çeviren Mürsel Öztürk, TTK Yay, Ankara 2013.
- Alptegin, Coşkun, “Atabeg”, *DİA*, IV, s.38-40.
- Arıkan, Adem, “Abbâsî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5 (Temmuz 2017), s.147-164.
- Ateş, Ahmed, “Raşid al-Din Vatvât'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları”, *Tarih Dergisi*, 14, (İstanbul 1959), s.1-24.
- Ateş, Ahmed, “Deylem”, *İA*, III, 567-573.
- Ayan, Ergin, “Hârezmşâh Atsız'ın Divanından Çıkmış Bazı Münşeatın Muhtevası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 130 (Şubat 2001), s.227-230
- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 1992.
- Barthold V. V., “Bâmyân”, *İA*, II, s.296-298.
- Barthold, V. V., “Hârezmşâh”, *İA*, VI/I, s.263-265.
- Barthold, V. V., “Mâverâü'n-nehr”, *İA*, VIII, s.408-409.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.
- Bosworth, C. E., “Khvârazm”, *EP*, IV, 1060-1065.
- Bosworth, C.E., “Ghurids”, *EP*, II, Brill 1991, s.1099-1104.
- Bosworth, C.E., “The Early Islamic History of Ghor”, *Central Asiatic Journal*, 6, (1961), s. 116-133.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persia*, III (Tartar Dominion 1265-2502), Cambridge 1928.
- Buhârâlî, Eşref, “İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâü'n-nehr”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 99 (1995), s.29-77.

- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, (Haz: İsmail Özen), İstanbul 1975.
- Bünyadov, Ziya, *Hârezmşâhlığı ve Enüştekinler Devleti*, çev. Tural Rızaev, İstanbul 2003.
- Çetin, Osman, “Horâsân”, *DİA*, XIII, s. 234-241.
- Daftary, Farhad, *Alamut Efsaneleri*, Çev: Özgür Çelebi, İstanbul 2008.
- Dames, M. Longworth, “Gûr”, *İA*, IV, s.825.
- Dames, M. Longworth, “Gazne”, *İA*, IV, 741.
- Doygun, Meryem, *Hârezmşahlar-Moğol Münasebetleri Ve Hârezmşahlar Devletinin İnkırazı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2019.
- el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre*, (Terc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.
- el-Hüseynî, *Abbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Türkçe terc., Necati Lugal), TTK Yay., Ankara 1999
- Elliot, H. M., *The History of India as Told by its Own Historians*, (Ed. John Dowson). IV, (The Muhammadan Period), London 1872.
- Erdoğan, Abdulkadir, *Hârezmşâh İmparatorluğunda Askerî Teşkilat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Erdoğan, Coşkun, “Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, *AÜ TAED*, 62, (2018) s.307-322.
- Erdoğan, Coşkun, “Hârezmşâh Devleti ve İsmâililer Arasındaki İlişkiler”, *Türkiyat Mecmuası*, 30, 1 (2020), s.97-128.
- Erdoğan, Coşkun, *Hârezmşâh Alâü'd-dîn Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2015
- Erdoğan, Coşkun., *Harezmşahlar, Anuşteginiden Celaeddin'e*, Selenge Bilgi Serisi, İstanbul 2020.
- Erkoç, Ufuk, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ TAE, İstanbul 2010.
- er-Râvendî, *Râhatüs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Türkçe terc, Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999.
- Esin, Emel, “Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11 (1968), s.135-215.
- Farmer, H. G., “Nevbet”, *İA*, IX, s.220-222.
- Gençtürk, Cihan, “Barâk Hâcib ve Kutlughanlıların (Kirmân Karahıtayları) Kuruluş Süreci”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 62, (Mayıs 2018), s.326-336.
- Geyikoğlu, Hasan, *Doğu Anadolu'da Hârezmşâhlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1992.
- Ghafur, M. A., *The Gorids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hamburg 1960.

- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010.
- Güler, Nagehan, *Hârezmşâhların Moğollar İle Münasebetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2016.
- Günaltay, Şemsettin, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991.
- Gürbüz, Meryem, *Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2005.
- Gürbüz, Meryem, *Tanrı Verdi Celâlü'd-dîn*, İstanbul 2009.
- Güzel, Fatih, "Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI/6, (2016) s.1683-1697.
- Güzel, Fatih, "Moğol İstilasında Halife Nâsır Li-dînillâh'ın Rolü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/1, (2015), s.142-158.
- Güzel, Fatih, *Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üni. SBE, Konya 2014.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (İng terc. *Nuzhat al-Qulûb*, Translated By G. Le Strange), E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII, Luzac & Co., London 1919.
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzide*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâ'i), Tahran 1362.
- Hartmann, Angelika, "Nâsır Li-dînillah", *DİA*, XXXII, s.399-402.
- Hartmann, R., "Belh", *İA*, II, s.485-487.
- Hartmann, R., "Cürcan", *İA*, III, s.245.
- Hasan Enverî, *İstîlâhât-ı Divânî Devre-i Gaznevi ve Selçûkî*, Tahran 2535
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.
- Honingman, E., "Nişâpûr", *İA*, IX, s.302-305.
- Horst, Heribert, "Reşideddin Vatvâr'ın Koleksiyonunda Hârezmşâhlardan Halife-liğe Yazılan Arapça Mektuplar", (Çev: Ergin Ayan), *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, III/6 (Aralık 2012), s.314-331.
- Huart, Cl., "Horâsân", *İA*, V/1, s.560-562.
- Huart, Cl., "Taberistân", *İA*, XI, s.598.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İl'l-Magrib*, (Çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- Iqtidar Hussain Siddiqui, "Gûrlular", *DİA*, XIV, s.207-211.
- İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (Türkçe terc. Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'r-Târih Tercümesi*, X-XII, (Çev: Abdülkerim Özaydın; Redaktör: Mertol Tulum), İstanbul 1986.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1999.
- Kasım Toyserkâi, *Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvâr*, Tahran 1338.
- Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479.
- Konukçu, Enver, "Halaç" *DİA*, XV, s.228-229.

- Köprülü, Fuad, "Uran Kabilesi", *Belleten*, VII/27 (1943), s.227-243.
- Köprülü, M. Fuad, "Daruga", *İA*, III, 486-489.
- Köymen, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İstilas", *DT-CFD*, V/2 (1947), s.159-466.
- Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *DTCF Tarih Araş. Ens.*, II/2-3 (1964), s.325-327.
- Kramers, J. H., "Kirmân", *İA*, VI, 815-821.
- Kurtuluş, Rıza, "Cürcan", *DİA*, VIII, s.131.
- Lambton, Ann K. S., "Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973).
- Merçil, Erdoğan, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s.29-31.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK Yay., Ankara 2007.
- Merhan, Aziz, "Yazılı Özbek Edebiyatı", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, XXXI/2, (Aralık 2007), s.157-170.
- Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, (Tashih ve Tahşiyeye: Cemşid Keyânfer), I, IV, Tahran 1380.
- Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, (Tabaka-i Selçukiye), Türkçe Tercüme ve Nolar. Erkan Göksu, TTK Yay, Ankara 2015.
- Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, (Mülûk- Gazneviyye), (Türkçe Tercüme ve Notlar. Erkan Göksu), Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Muhammedcanov, Abdullah, "Tirmiz", *DİA*, XLI, 200-202.
- Nasırabadı, Gülseren Azar, Hârezmşâhlar Devleti Dönemindeki Dinî Uygulamaların Tarihi Örneklerle Değerlendirilmesi", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, XIII/1 (Nisan 2021), s.83-103
- Nesevî, Celalüttin *Harezemşâh*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934.
- Öntürk, Vural, *Gürlular*, Selenge Bilgi Serisi, İstanbul 2021.
- Örs, Derya, "Reşidü'd-dîn Varvât", *DİA*, XLII, s.573-574
- Özaydın, Abdülkerim, "Cend", *DİA*, VII, s.359-360.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hârezm", *DİA*, XVI, s.217-220
- Özcan, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir 2010.
- Özcan, Azmi, "Multân", *DİA*, XXXI, s.548-549.
- Özcan, Azmi, "Sind", *DİA*, XXXVII, 242-244.
- Özgüdenli, Osman G., "Bir Ortaçağ İran Şehrini Anatomisi: İsfahân (650-1500)", *Name-i Aşina*, Yıl 5, Sayı 11, Ankara 2003, s.57-96.
- Özgüdenli, Osman G., "Hârezmşâh Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2 (Sonbahar 2015), s.25-51.
- Özgüdenli, Osman G., "İsfahân", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, s.497-502.
- Özgüdenli, Osman G., "Mâverâünnehir", *DİA*, 28, s.177-180.
- Özgüdenli, Osman G., "Merv", *DİA*, XXIX, s.221-223.

Özgüdenli, Osman G., “Taberistân” *DİA*, XXXIX, s.322-323.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneşin Ülkesi Horâsân-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih-Selçuklu Devleti*, (Türkçe terc, Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), 2. Baskı, İstanbul 2011.

Ruska, J., “Serahs”, *İA*, X, 502

Storey, C. A., *Persian Literature*, I, London 1927.

Şahin, Kadir, *Orta Çağ'da Cend Şehri (X-XIII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2018.

Şahin, Mustafa, *Orta Çağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507))*, (GOP Üni. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.

Şemîş Şerik Emin, *Ferheng-i İstılâhat-i Divani-i Deverân-ı Moğol*, Tahran 1357.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

Taneri, Aydın, *Celâlî'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, KB, Ankara 1977

Taneri, Aydın, *Hârezmşâhlar*, Ankara 1993

Taşagıl, Ahmet, “Hoten”, *DİA*, XVIII, s.251-253.

Taşagıl, Ahmet, Özbek”, *DİA*, XXXIV, s.106-107.

Tekin, Feridun, “19. Yüzyıl Hârezm Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)”, *Akademik Bakış*, II/3, (Kış 2008), s.199-210.

Togan, Z. Velidi, “Herât”, *İA*, V/1, s.429.

Togan, Z. Velidi, “Hârezm”, *İA*, V/1, s. 240-257.

Uslu, Recep, “Herât”, *DİA*, XVII, s.215-216.

Usta, Aydın, “Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârezmşâhlar Devleti”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s.897-903

Vasary, Istvan, “The Origin of the Institution of Basqaqs”, *Acta Orientalia Hungarica*, 32 (1978), s.201-206.

Yakubovsky, A., “Merv”, *İA*, VII, s. 773-777.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, IV, Beyrut 1397 (1977)

Yazıcı, Tahsin, “Belh”, *DİA*, V, s.416.

Yazıcı, Tahsin, “Deylem”, *DİA*, IX, 263-265.

Yazıcı, Tahsin, “Mîrhond”, *İA*, VIII, s.360.

Yuvalı, Abdulkadir, “Daruga”, *DİA*, VIII, s.505-506.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi*, I, Erciyes Üni. Yay, Kayseri 1994.

Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile]

İNDEKS

A

Abbâsî halîfeleri 11
Abbâsîler 11, 17
Abbâs Pervîz 12, 18
Abbâs Zeryâb 12, 18
Abeskun 157, 165, 170
Acaş Melik 183
Afganistan 56, 125
Ahlat 203, 205, 211, 212, 213, 214,
215, 216, 217, 218
Ahmed Bedîlî 60
Ahmed bin Muhammed 13
Ahmed Hocendî 130, 131
Ahmed-i Hazrûyye 16
Akça 77
Ak Sultan 171, 172
Alamut 79, 118, 119, 122, 124, 168,
228, 229
alem 62, 221
âlimler 30
Ali Şîr Nevâî 11, 16, 17
Allâme-i Kirmân 100
Almanca 12, 18
Alp Direk 74, 75, 77
Alp Gazi 66, 89, 90, 93
altın 39
altın sikke 39
Âmul 157
Amûyye 218
Âmûyye 43, 59
Âmûyye Kalesi 43
Âmûyye Nehri 43

Anadolu 12, 17
Andhud Kalesi 92
Arap 33, 81, 177
Arap Kuyusu/Çukuru 81
Arap ordusu 72
Ârız Hamidü'd-dîn-i Zûzenî 80
Arslan Güşây Kalesi 78
Arslan Şah 70
at 67
Atabeg Alaüddevle 191
Atabeg Ebubekr 124
Atabegler 21
Atabeg Muhammed bin İldeniz 64
Atabeg Oğulbeg 47
Atabeg Özbek 124, 125, 196, 198
Atabeg Sa'd b. Zengî 123, 191
Atabeg Sa'd 123, 165, 166, 191
Atabeg Sam Yezdî 191
Atlığ 31
Atsız 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47,
50, 51, 63, 78, 227
Ayyar Beg 50
Azerbaycan 124, 125, 126, 196, 197,
202, 205, 208
Azvanur 211

B

Bağdâd 30, 67, 70, 72, 77, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 126, 128, 129,
157, 168, 193, 195, 197, 199, 212,
218

- Bağdâd ordusu 73
 Balatîzâde Kemâlî Mehmed Çelebi 12, 19
 Bâmiyân 25, 97, 98, 177, 227
 Barak Hacib 165, 166, 168, 169, 189, 190, 203
 bayrak 221
 Bediüzzaman Mirza 17
 Bediü'z-zamân Mirza 12
 Bedrû'd-dîn Âmid 150
 Bedrû'd-dîn Cafer 65
 Behrâmşâh 30
 Belh 15, 16, 30, 31, 32, 33, 42, 43, 44, 97, 98, 99, 127, 145, 146, 147, 150, 154, 159, 229, 231
 Benaket Suyu 106
 Benî Perçem 128
 Besrâver Kalesi 189
 Bilgetegin 25
 Bistâm 57, 85
 Bistun Dağı 211
 Bombay 12, 18
 Buhârâ 15, 28, 29, 48, 49, 100, 101, 102, 130, 137, 143, 144, 148, 151, 158, 159, 180
 Buku Han 69, 219
 Burhânü'd-dîn Ebû Saïd bin İmâm Fahrû'd-dîn Abdu'l-azîz-i Kûfî 60
 Burhânü'd-dîn Hâvendşâh 15
 Burtana 102
 Büveyhîler 20
C-Ç
 Cebe Noyan 152, 157
 Celâlî'd-dîn Hasan-i Nev Müselman 118, 120
 Celâlî'd-dîn Mengüberti 141, 170
 Cemşîd Keyânfer 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 230
 Cend 40, 41, 42, 48, 49, 52, 69, 74, 75, 77, 105, 138, 230, 231
 ceng-i Sultanî 213
 Cengiz Han 11, 17, 20, 105, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 148, 150, 151, 153, 155, 159, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 208, 222
 Ceyhun 36, 40, 45, 50, 56, 64, 101, 145, 146, 147, 150, 153, 221
 Ceyhûn 25, 28
 Ceyhun Nehri 36
 Cihan Pehlivan 124, 188, 196
 Cuci Han 140
 Cudi Dağı 189
 Cürcân 85
 Curmagon Noyan 218
 Cüveyn 43, 64
 Cüzcân 56
 Çağatay 18, 19, 75, 177, 178, 182
 Çağatay Türkçesi (Özbekçe) 18, 19, 20
 Çakır et-Türkî 87
D
 Damgan 123
 Dârü'l-hilâfe 68, 72, 77, 117, 127, 193
 Dârü's-selâm 168, 194
 Dehli 94, 187
 deniz 97
 Dihistân 54, 55, 65
 Dînever 68
 divân-ı a'lâ 106, 113
 Divân memurları 214
 Doğu Niyâz Beg oğlu Emir Kurbân Beg 19
E
 Ebiverd 65, 88
 Ebû Ali-yi Sîmcûr 39
 Ebu'l-Meali-i Râzî 27
 Edib Sâbir 36
 elçi 64
 Emevî 17, 28
 Emevîler 11
 Emir Hasenek 39
 Emir İnalçık 133
 Emir Nâsirü'd-dîn 67
 Emîrül'l-mü'mînîn en-Nâsir li-dînillâh 67
 Enderâb 177

Enverî 37, 41, 103, 229

Erbil 193, 194, 195

Erboz Han bin Togan Toğdı 73

erkân-ı devlet 64

Ermen 209

Esedâbâd 68

esîr 42

F

Fahrü'l-mülk Nizâmü'd-dîn-i Ferîd-i
Câmî 105

Fars 33, 123, 124, 126, 156, 163, 165,
166, 191, 193

Farsça 11, 13, 38, 44

Ferma/Furma 52, 56

ferrâş 67

fil 75, 83, 89, 93, 116, 144

Fîrûzkûh 77, 93, 95, 100, 114, 115,
116, 164

Fîrûzkûh Kalesi 77, 164

Fransızca 12, 18

G

Gazne 30, 31, 43, 78, 82, 84, 88, 89,
93, 94, 95, 100, 114, 116, 120, 127,
146, 163, 173, 174, 175, 179, 228,
229

Gazneli 56

Gazneliler 13, 17, 21, 30, 59, 231

Gevâşîr 164, 189, 190

Geylân 121, 156, 157

göç 15

Gur 87

Gûr 54, 55, 56, 58, 59, 83, 84, 86, 87,
88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 111, 115,
116, 120, 137, 163, 174, 228

Gürcistan 199, 200, 201, 203, 205,
209, 216

Gürcü 125, 199, 202, 203, 209, 210

Gürgenç 86

Gûrhân 52, 91, 102, 105, 106

Gûr Han 102

Gûrlular 20, 56, 83, 84, 86, 87, 92, 93,
229, 230

Gûr sultanları 54, 83, 89

güvercin 192, 193, 201

H

Habeşi 26, 27, 191

Hacib Ali 205, 214

Hâcib-i Kebîr Şihâbü'd-dîn Mesud-i
Hârezmî 80

Hakanî 73

Hakan Rüknu'd-dîn 46

Halaç 174, 178, 187, 229

Halaclar 174

Halaç meliki Tâcü'd-dîn 187

Halife Nâsır 66, 68, 71, 117, 118, 120,
121, 126, 229

halk 28

Hândmîr 11, 17

hânkâh 39

Hânsâlâr Seyfû'd-dîn Merdan Şah 60
hapis 64

Hârezm 20, 25, 87, 125, 128, 231

Hârezmşâh 64, 67

Hârezmşâh Devleti 102

Hârezmşâhlar 11, 17, 20, 67

Hârezmşâh Muhammed 86, 87, 126

Hârezm vergisi 25

Harman zaviyesi 77

Harmîl 90, 93, 96, 97, 109, 110, 111,
112, 113

haşem 41, 44

Hasenek 39

hasta 17

Hemedan 67, 68, 70, 72, 124, 125,
126, 128, 129

Herât 16, 17, 43, 56, 58, 59, 85, 87,
88, 89, 90, 93, 96, 97, 99, 100, 108,
110, 111, 112, 113, 114, 115, 173,
174, 178, 182, 231

Hezâresb 37, 38, 39, 91

Hind 30, 43

Hindî 191

Hindistan 86, 89, 94, 95, 146, 163,
166, 167, 179, 181, 186, 189, 204

Hindistân 12, 17, 30, 45, 56, 58, 180

Hinduhan 74, 82, 86
 Hindu Han 87
 Hinduvân Kalesi 97
 Hırây 27, 44, 50, 55, 93, 106, 107, 113
 Horâsân 25, 26, 27, 30, 32, 35, 39, 43, 46, 49, 51, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 65, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 96, 99, 100, 101, 107, 108, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 125, 128, 144, 145, 170, 173, 228, 229, 231
 Hoten 106, 231
 Hubûşân 46
 Hulvân 128
 hunâk 81
 Hüseyin Baykara 12, 17
 Hz. Ömer 33

I-İ

Irak 32, 43, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 76, 77, 79, 83, 115, 118, 119, 120, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 132, 134, 137, 145, 146, 147, 154, 155, 163, 164, 165, 167, 168, 171, 189, 190, 203, 204, 206, 218, 219, 221, 228
 Irâk 64, 67
 Irak-ı Acem 67, 72, 73, 123, 126, 163
 İsfahân 68, 72, 73, 164, 191, 192, 204, 206, 209, 230
 ıktâ 32, 41, 48, 52, 66, 69
 İbn Kassâb 68, 72, 73
 İbnü'l-Esir 128
 İhlâsiye Hânkâhı 16
 İlan Kalesi 154, 158, 161
 İl Arslan 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 61, 63, 78
 İlig Türkmen 48, 49
 İltutmuş 95, 187, 189
 İmad-ı Zevrakî 63
 İmâdü'l-mülk Duhân 156
 İmadü'l-mülk Saveci 146, 147
 İmam Fahrüddîn Abdulaziz-i Kûfi 62

İmam Şihâbü'd-dîn Hîvekî 91
 İmam Ziyâü'd-dîn 104
 İncil/İncir Nehri 16
 İngilizce 12, 18
 İran 11, 12, 15, 17, 20, 44, 59, 68, 121, 128, 145
 İslam 15, 17, 21, 229
 İslâmiyet 11
 İsmaililer 79, 119
 İsmailiye 78, 122
 İspanyolca 12, 18
 İsveççe 12, 18
 İtalyanca 12, 18
 İt yılı 178
 İvane 199, 200, 201, 214
 İzzü'd-dîn Aybek 214
 İzzü'd-dîn Hüseyin Harmil 109
 İzzü'd-dîn Hüseyin-i Harmil 96, 111
 İzzü'd-dîn Kazvinî 197, 198
 İzzü'd-dîn Mergazî 87
 İzzü'd-dîn Tuğraî 46

K

Kabaça 188, 189
 Kâbil 30, 179
 kale 45, 58
 Kanglı 113, 138, 171, 178
 Kanglıyan 150
 Karagöl 48
 Kara Hırây 102
 Karahıtây 32, 48, 50, 52, 55, 56, 57, 91, 92, 100, 102, 105, 106, 107, 109, 113, 165
 Karahıtâyılar 55, 101, 110, 120
 Karahıtâylılar 55, 118
 Karluk 48
 Kârûn Diz 154, 156, 158, 161
 Kaşgar 106, 133, 140, 210
 Kâtib Bahâü'd-dîn Muhammed-i Bağ-dâdî 60
 Kayır Han 133, 143
 Kazvin 77, 78
 Kebudcâme İsfahbed 107
 Kelât 151

Kemalü'd-dîn İsmail 204
 Kemâlû'd-dîn İsmail 128
 Kerbi Deresi 199
 kılıç 91, 141
 Kıpçak 138, 166, 210
 Kıpçaklar 124, 138, 210, 231
 Kivâmü'd-dîn Bağdâdî 196
 kıytûl 164, 221
 Kîc 189
 Kirman 126
 Kirmân 43, 59, 100, 123, 146, 163,
 164, 165, 166, 168, 186, 189, 190,
 203, 228, 230
 Kuhistan 125
 Kuhistân 85
 Kuştemur 193, 194
 Kutbu'd-dîn Aybeg 94
 Kutbu'd-dîn Muhammed 26, 27, 28,
 66, 69, 74, 75, 80, 81
 Kutlug İnanc 68, 72
 Kutluğ İnanc 64
 Kutuku 175, 176
 Kûhistân 221
 kûtvâl 43, 78, 190
 Küçlük 105, 106, 139
 Küçük Molla 19

L

Lâçin Beg 48, 49
 Latince 12, 18, 21
 leşker 38
 Lor 155, 156, 195
 Loristan 206, 207

M

Mahmud b. Sebüktegin 179
 Mahmud Han 44, 46, 49
 mancınık 61, 62, 89
 Mankışlag 125
 Mankışlak 171
 Mâverâünnehir 102, 125
 Mâverâû'n-nehr 15, 28, 29, 227
 Mâverâû'n-nehr 25, 28, 29, 35, 48, 49,
 50, 58, 93, 100, 101, 102, 117, 130,
 132, 133, 137, 145, 146

Mayacık 68, 69, 71, 72, 76
 Mâzenderân 44, 62, 76, 85, 115, 144,
 145, 146, 153, 157, 158
 Meccân-furûşî oğlu 100
 Mekke 119, 121
 Mekrân 189
 Melâhide-i İsmailiyye 78
 Melik Dinar 57, 59
 Melike Hatun 124, 196
 Melik Eşref 205, 214, 216, 218
 Melik Mahmud-ı Gûrî 114
 Melik Müeyyed Ayaba 52
 Melik Nusretü'd-dîn Hezâresb 155
 Melik Ziyâü'd-dîn 85
 Mengli Beg 59, 60, 61, 62
 Merend 199, 200
 Merv 26, 32, 34, 35, 36, 40, 42, 43,
 45, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 66, 69,
 74, 79, 82, 84, 86, 87, 88, 90, 93,
 230, 231
 Merve'r-rûd 83, 87
 Merverrûd 63
 Mîr Fâzıl-i Sâkî 19
 Mirza Cihanşâh 170
 Mısır 27
 mızrak 91
 Moğol 102
 Moğollar 121, 123, 124, 133, 141,
 142, 143, 149, 153, 156, 157, 158,
 159, 165, 166, 173, 175, 177, 179,
 184, 185, 186, 202, 206, 207, 208,
 219, 221, 229
 Moğol ordusu 140, 144, 156, 159,
 172, 173, 175, 176, 177, 182, 183,
 207, 208, 219
 Mücîrû'd-dîn 214
 Müeyyedü'd-dîn bin Kassâb 68, 71
 Muhammed Beşîr 116
 Muhammed bin Mahmûd 11, 15
 Muhammed Çerik 88
 Muhammed Rahîm Han 19
 Muhammed Rıza Agehî 19
 Muhammed Yûsuf er-Râcî 19
 Mülhid 36
 Mulkur 175

Murgâb 26, 56, 87
 Mustafa b. Hasan Şâh 12, 18
 Muzafferü'd-dîn Gökböri 193, 195
 müneccimler 143
 münhi 218
 Münşi Nürü'd-dîn 192

N

Nahcivan 197, 198, 199
 Nahşeb 144
 Nâsıra dirhemi 57
 Nâsır Li-dinillah 66, 72, 118, 120, 193, 229
 Nâsirü'd-dîn Melikşâh 62, 66, 69, 70, 74
 Nâsirüddîn Melikşâh 62
 nâvek 212
 Nayman oğlu Küçlük 138
 nehir 28
 Nehrvale 189
 Nesa 173
 Nesâ 44, 62, 172
 Nîmrûz 100
 Nîşâbûr 34, 43, 46, 49, 53, 54, 56, 58, 60, 62, 66, 67, 69, 70, 71, 74, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 96, 102, 108, 109, 113, 137, 149, 151, 152, 153, 154, 208
 Nizamülmülk Sadrü'd-dîn Mesud 74, 79
 Nûştegin-i Garca 25
 Nûştegin-i Garca 67

O-Ö

Oğuz begi 59
 Oğuzlar 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 57, 58, 59, 123
 Oğuz ordusu 42
 ok 61, 91, 92, 103, 139, 143, 150, 151, 156, 176, 177, 178, 185, 189, 212, 217
 okçular 103
 Oniki İmâm 11
 ordu 37, 41

Orhan 181, 189, 220, 221
 Orta Asya 20, 188
 Osman 102
 Otrar 104, 130, 133, 134, 135, 143, 146
 Özbek Hanı 12
 Özbek Hanı Şeybânî Han 17
 Özbek Tay 188

P

Pencâb 147, 153
 Pervân 175, 178

R

Râdegân 62, 63, 87
 Reşid Varvât 32, 33, 34, 37, 38, 41, 46, 47, 53, 230
 Rey 64, 66, 67, 68, 71, 72, 76, 79, 81, 120, 123, 124, 125, 155, 157, 158, 164, 165, 166, 192, 206, 208
 Rey pazarı 67
 Rıza Kuli Han Hidâyet 18
 rikâb 39
 Rudbâr 78
 Rûm 209, 215, 218

S-Ş

Sa'dü'd-dîn [Rindî] 113
 Salgur Şah 191
 Sâmânîler 20
 Sâsânîler 20, 44
 Sebzvâr 60
 Sedusan 189
 Selçuklular 11, 13, 17, 20, 44, 231
 Selçukluların devlet güneşi 67
 Selçuklu Sultanı Tuğrul 196
 Semerkand 29, 102
 Semerkand Baskakı Tertiye 107
 Semerkand Hanı 48, 49, 102
 Sencerşâh 59, 60, 70, 71
 Serahs 34, 44, 56, 57, 58, 59, 63, 65, 86, 87, 90, 93, 231
 Seyfü'd-dîn İğrak 174, 178
 Seyyid Alâü'l-mülk-i Tirmizi 122

Seyyid Burhânü'd-dîn Hâvendşâh 15, 16
 Sicistan 126
 sikke 39
 Sind 125, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 230
 sipâh 38
 Soğd Suyu 48
 su 45
 sûfi şeyhler 39
 Suknâk/Sıknâk 41, 69
 Sultan Arslan bin Tuğrul 78
 Sultan Berkyaruk 26, 27
 Sultan Celâlü'd-dîn 147, 161, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 178, 179, 181, 184, 185, 186, 189, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 209, 210, 215, 216, 219, 220, 221
 Sultan Gıyâsü'd-dîn 55, 83, 85, 88, 155, 165, 166, 167, 168, 169
 Sultan Gıyâsü'd-dîn-i Gûrî 55
 Sultân Hüseyin Baykara 16
 Sultan Melikşâh 25, 196
 Sultan Muhammed 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 97, 100, 102, 105, 109, 114, 115, 116, 117, 119, 123, 125, 126, 128, 136, 137, 138, 140, 143, 146, 147, 150, 154, 161, 163, 164, 165, 167, 171, 173, 174, 192, 210
 Sultaşâh 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 71
 Sultan Şemsü'd-dîn 95, 187
 Sultan Sencer 26, 27, 28, 29, 31, 34, 35, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 103, 104, 112
 Sultan Şihâbü'd-dîn 87, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 116
 Sultan Tekiş 26, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 69, 70, 71, 76, 80, 81
 Sultân Tekiş 64, 67
 Sultan Tuğrul 64, 66, 67, 196
 Sultân Tuğrul 64, 67

Sultan Tuğrul-i Selçukî 64, 66
 Sultanü's-Selâtin Osman 91
 Süleymânşâh 31
 Şâdiyâh 49, 50, 54, 60, 61, 70, 74, 75, 76, 83, 85, 86, 96, 113, 172, 173
 Şalva 199, 200, 201, 202
 Şâm 205, 209, 215, 218
 şehir 30, 38, 45, 58, 97, 106
 Şehristan 44
 Şeybânî Han 12
 Şeyh Ahmed 61
 Şeyh Bahâü'd-dîn Ömer 16, 17
 Şeyh Şihâbü'd-dîn Sühreverdî 126
 Şihâbü'd-dîn Gûrî 92
 Şihâbü'd-dîn Mesud 60, 108
 şikârgâh 29, 44, 190
 Şiki Kutuku Noyan 175
 Şiraz 123, 190, 191
 Şîr Muhammed Münis 19
 Şucaü'd-dîn Ebû'l-Kâsım 165, 166

T

Taberek Kalesi 66
 Taberistan 126
 Taberistân 85, 145
 Tacik 143, 144, 177, 191
 Tâcık 87
 tacirler 133
 tâcirler 133
 Tâcü'd-dîn Alişâh 79, 83, 84, 115, 116
 Tâcü'd-dîn Halaç 88
 Tâcü'd-dîn Yıldız 116, 117
 Tâcü'd-dîn Yıldız 95, 117
 Tahran 13, 18, 43, 229
 Tâlekân 87, 177
 Tamgac 29, 66
 taş 12
 taş baskı 12, 18
 taştâr 25
 Tatar 136, 139, 140, 146, 151, 164, 168, 172, 184, 206, 207, 218, 220
 Tayangu Taraz 91, 102, 103, 105
 Taynal 168, 206
 Tazik 177

Tebriz 191, 195, 196, 198, 199, 205, 206, 219
 Tekiş 64
 Tekiş Han 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 78, 80, 81, 115, 117
 tekke 39
 Tekrit 138
 Tengnekû 156
 Tercümânu'd-Düstûr 12, 19
 Terken Hatun 107, 113, 133, 145, 159, 171
 Tiflis 184, 201, 203, 204, 205, 214
 Timur 11
 Timurlular 11
 Timurlular devri 15
 tîr-i çarh 212
 Tirmiz 45
 Tirmiz Kalesi 45, 98
 Togan 58, 231
 Togaşâh 54, 55, 57, 58, 59, 70
 Toharistan 125
 Tokat 59, 231
 Tok Togan 138, 139
 toy 105
 Tukacık 175
 Turşız 80, 82
 Tuster 193
 Tûs 49, 59, 62, 69, 83, 88, 90
 Türk 11, 12, 13, 18, 21, 28, 37, 174

Türkistân 12, 17, 28, 40, 71, 74, 75, 77, 105, 110, 129, 138, 179, 227
 Türkistân Hanı 74, 75, 77
 Türkmen 48, 49, 178

U

Urâniyan 150
 Uyurca 18, 19
 Uzlağ 171, 172, 173

V

Vâliyân Kalesi 175
 vezîr 30
 Vezir Nâsîrüd-dîn 159

Y

Yabgu Han 48
 Yabgu [Sipehsâlâr-i Sâmânî] 73
 yâkût 44, 46, 56, 58, 59, 85, 97
 yay 92, 103, 150
 Yılduzçı 205
 Yunus Han 68, 70, 71

Z

Zâbulistân 95
 Zâhid Âhûpûş 39
 Zeyd bin Ali bin el-Hüseyn 15
 zırh 91
 Zûzen Kalesi 112
 Zûzen meliki Kıvâmü'd-dîn 112

Hârezmşâhlar, 1128-1156 yılları arasında hüküm süren Hârezmşâh Atsız'ın birkaç isyanı dışında Sultan Sencer'in ölümüne kadar Büyük Selçuklulara tabi olarak varlıklarını sürdürdüler. Sencer'in ölümü üzerine bağımsız hareket etmeye başlayan İl Arslan ve Tekiş dönemlerinde gerçekleşen fetih hareketleriyle sınırlarını genişleten Hârezmşâhlar, Selçukluların yıkılmasından sonra ortaya çıkan boşluğu doldurmaya başladılar. Sultan Alaeddin Muhammed döneminde (1200-1220) ise altın çağlarını yaşadılar. Bu dönemde devletin sınırları; merkez Hârezm olmak üzere Aral Gölü'nün kuzeyinden Umman Denizi'ne, Sirderya'dan Irak-ı Arap ve Azerbaycan'a kadar uzanmıştı. Ancak aynı yıllarda ortaya çıkan Moğol kasırgasının Hârezmşâhları vurmasıyla devlet hızlı bir çöküşe geçti. Moğollara karşı uzun yıllar mücadele eden son Hârezmşâh, Celaeddin Mengüberti'nin ölümüyle de 1231'de Hârezmşâhlar tarihe karıştı.

Elinizdeki kitap, Timurlular dönemi müelliflerinden Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud Mîrhând tarafından kaleme alınan *Ravzatu's-Safâ*'nın Hârezmşâhlar bahsinin tercümesidir. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*'yı İslam dünyasında kendi zamanına kadar yazılmış olan tarih kitaplarının birçoğunu inceleyerek ve bunlardan istifade ederek kaleme almıştır. Sayısı elliyi bulan bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır ki bu durum *Ravzatu's-Safâ*'yı sıradan bir eser olmaktan çıkarmakta ve Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biri hâline getirmektedir.

Ortaçağ Türk tarihinin Farsça kaleme alınmış birçok ana kaynağını dilimize kazandıran Erkan Göksu'nun nefis Türkçesi ve notlarıyla hazırlanan *Hârezmşâhlar*, hem tarihçiler hem de konuyla ilgilenenler için oldukça önemli olan bir çalışma. Eser, Hârezmşâhların ortaya çıkışını, Selçuklular ve diğer devletlerle olan ilişkilerini, neredeyse kuruluşlarından itibaren kesintisiz süren siyasi hareketliliği, savaşları, askerî manevraları ve stratejileri, evlilikleri, eğlenceleri, hükümdarların niteliklerini ve bölgenin kendine has özelliklerini, nihayet devletin sonunu tüm detaylarıyla ve eşsiz bir üslupla ortaya koyuyor.

Kronik

kronikkitap.com

kronikkitap

ISBN 978-625-8431-58-2

9 786258 431582